

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola

Szuromi Kristóf

Az ellenségkép árnyékában: az oszmánkép európai aspektusai

Pozitív megközelítések a 16–17. században

Doktori értekezés

PPKE-BTK Történelemtudományi Doktori Iskola
Dr. Fröhlich Ida DSc

Eszmetörténeti Műhely
Dr. Fröhlich Ida DSc

Témavezető: Óze Sándor DSc
tanszékvezető, MTA doktora

Budapest, 2017.

Tartalom

Bevezetés.....	3
Forrásanyag	6
Szakirodalom	7
A pozitív törökkép kutatottsága	11
A téma megközelítése, alkalmazott módszerek.....	12
I. A „kegyetlen” törökkép története és főbb jellemzői	17
I/1. Bevezetés	17
I/2. Kísérletek a megismerésre és az eszkatológiában való elhelyezés	18
I/3. A pogány és eretnek - avagy az ellenségkép formálódása.....	22
I/4. Korán-cáfolatok	27
I/5. Az oszmán ellenségkép alakulása a művészetekben.....	32
II. Pozitívabb megközelítések és út a fordulathoz.....	38
III. „Erbfeind” és szamaritánus: a német törökkép.....	44
III/1. A kezdetektől a nagy Türkenfurcht-ig.....	44
III/2. Irgalmas szamaritánus: egy pozitív kép a 16. századból?	53
III./3. Az irgalmas szamaritánus a korabeli német prédikációkban	61
III./4. Elfeledett ősellenség? – A harmincéves háború törökképe	68
III./5. Despotizmus és élettragédia: törökkép 17. század második felének német drámáiban	76
III/6. Összegzés	80
IV. „Az ellenségem ellensége”: Németalföld és az Oszmán Birodalom viszonya a 16-17. században. 82	
IV/1. Kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok	82
IV/2. Az oszmánok megítélése Németalföldön.....	94
IV/3. A németalföldi törökábrázolások	97
IV/4. Irgalmas szamaritánus-ábrázolások Németalföldön.....	102
IV/5. Összegzés	103

V. A kora újkori oszmánkép katolikus környezetben.....	107
V/1. Kétélű penge: A lengyel török- és tatárkép diplomáciai háttere.....	107
V/2. Martin Gruneweg emlékezései	116
V/3. Lengyelországi Simeon beszámolója	118
V/4. Van benne jóság: oszmánkép a jezsuiták körében a Mediterráneumban	125
V/5. Összegzés	129
VI. Egy irgalmas(abb) megítélés valószínűsége magyar kontextusban	130
VI/1. Az irgalmas szamaritánus a magyarországi exemplumokban.....	130
VI/2. Az irgalmas szamaritánus a katolikus iskoladramákban.....	139
VI/3. Az irgalmas katona.....	141
VI/4. Összegzés	148
VII. Kitekintés a 18. századra, konklúziók.....	150
VII/1. II. Rákóczi Ferenc szamaritánusa	150
VII/2. Oszmánkép a 18. században és az erdélyi örmények körében.....	151
VII/3. Hol a határ? –Az európai oszmánkép felekezeti dimenziói.....	155
VII/4. Konklúzió, végső gondolatok	159
FÜGGELÉK.....	162
Felhasznált irodalom	180

Bevezetés

Az Oszmán Birodalom terjeszkedése egyre jobban foglalkoztatta mind az európai politikát, mind az európai közvéleményt. A Nikápolyal (1395) és Várnával (1444) véget érő sikertelen vállalkozások, majd Konstantinápoly 1453-as eleste, Otranto és Rodosz bevétele (1480; 1522), valamint a Mohács mezején, a Magyar Királyságra mért döntő csapás (1526) hatására az érdeklődés mellett egyre komolyabb aggodalom lett úrrá Európában, különösen a Német-római Birodalom területén és Itáliában. Míg ezeken a területeken a legnagyobb félelem forrásának, a főellenségnek, sőt magának az Antikrisztusnak látták a hódító oszmánokat, addig ezzel szemben a francia királyi udvarban inkább örvendtek a *Habsburg* ellenfélre váró megpróbáltatásoknak. Egyes államok, mint például Velence pedig kifejezett hintapolitikát folytattak a Portával (többek ellenszenvét is kiváltva), a *Habsburg* uralom alól szabadulni vágyó hollandok katonai és kereskedelmi partnert láttak bennük, Anglia pedig érdeklődéssel szemlélte a fejleményeket, nem feledkezve meg saját kereskedelmi érdekeiről sem.

Jelen doktori értekezés célja az oszmán törökökről a kora újkorban kialakult negatív képek szükséges mértékben való ismertetése mellett a korszakban ugyancsak tapasztalható pozitív, illetve pozitívabb képek és megítélések bemutatása, összevetése, elemzése, emellett igyekszik bemutatni azok művészeti és az egyházi irodalmon belüli megjelenésüket. A munka emellett egy eddig még nem közölt ábrázolásnak köszönhetően megpróbál behatóbban is megvizsgálni egy a maga idejében különösen pozitívnak tűnő és meglehetősen ritkán tárgyalt 16–17. századi, felekezeti kötődésektől sem mentes toposzt: a török irgalmas szamaritánusként való megjelentetését. A disszertáció több kérdést is igyekszik megválaszolni: Mik a lehetséges magyarázatai az irgalmas szamaritánus-hasonlatnak? Milyen kontextusban jelennek meg az ilyen jellegű ábrázolások? Vajon ez csak egy egyedi, egyetlen területre koncentrálódó eset, avagy Európa más részein is fellelhető toposz? Mekkora a valószínűsége egy ilyen hasonlat létezésének a Magyar Királyság, illetve az Erdélyi Fejedelemség területén a 16–17. században? Emellett vannak némiképp általánosabb kérdések is, melyek tisztázása fontos a kutatás szempontjából: Milyen hasonlóságok, illetve eltérések fedezhetők fel az Európa különböző területein uralkodó törökképnek és annak esetleges pozitív aspektusainak kapcsán? Mennyiben hathattak egymásra a különböző országok ilyen téren? Milyen faktoroktól függ a törökkép negativitása, annak apokaliptikus

jellege, illetve a pozitív megítélés valószínűsége? Emellett pedig milyen közös pontjai, kölcsönös átfedései vannak a katolikus és a protestáns törökképnek és mikor húzhatunk biztosan határvonalat a két oldal megközelítése között?

A munka azért koncentrált elsősorban a megadott időintervallumra, mivel ekkor a legerősebb az oszmánok negatív megítélése, illetve az ekkor jelen levő pozitívabb képek legtöbbször alig, vagy egyáltalán nem ismertek. Ráadásul éppen ezért egy ebből az időszakból talált pozitívabb megítélés sokkal erősebb kontraszttal bír, mint akár ennek egy 15. vagy egy 18. századi megfelelője. A felhasznált forrásanyag legfőképpen korabeli prédikációs gyűjteményekből, úti beszámolókból, röplapokból, egyéb írásos fejtegetésekből áll, tehát olyanokból, melyekkel egy szélesebb közönség és a hétköznapi ember is találkozhatott, ezzel is valamelyest visszatükrözve az adott megközelítés társadalmi, kulturális lenyomatát.

A disszertáció során a fontosabb európai területek kerültek megvizsgálásra, illetve összehasonlításra. A Német-Római Birodalom központi szerepet tölt be, mivel a negatív oszmánkép itt volt a legmarkánsabb, ráadásul a felekezeti szembenállások miatt talán a legösszetettebb is, emellett a vizsgált képi toposz is német területen került elő. Ennek a toposznak felfedezhető a nyomai Németalföldön is, ahol pedig a *Habsburg*-ellenes és a Porta felé nyitó magatartás miatt további érdekes kontextusok felfedezését lehetett remélni. A protestáns területek mellett érdemes a katolikus oldalt is szemügyre venni, jelen esetben a lengyel tendenciákat, valamint az itáliai jezsuiták hozzáállását. Ez nem csak ellensúlyt is szolgáltat, hanem egyben megbizonyosodhatunk arról is, hogy a katolikus és protestáns felek milyen mértékben hatottak egymásra, milyen közös forásaik, közös pontjaik voltak az oszmánokat illetően.

A munkának nem célja az oszmánkép minden aspektusának bemutatása és összefoglalása, hiszen maga a negatív kép mára egy alaposan kikutatott témának számít. Ennek ellenére lényeges bemutatni a 16–17. századi Európában uralkodó negatív képeket és azok politikai hátterét is (némi kitekintéssel a 15. és a 18. századra), hiszen éppen ezek fényében érthetjük meg igazán egy a már a 16. században kialakuló, kétségkívül pozitív megközelítés valódi súlyát. Ezekhez a korszakban elterjedt képekhez viszonyítva igazi érdekességet jelent az irgalmas szamaritánus törökként való megjelenése egyes képi ábrázolásokon, mely felekezeti kötöttségektől se mentes. Mivel Magyarország amellett, hogy korszak katonai eseményei szempontjából központi szerepet töltött be, a német területekkel is kapcsolatban állt. Éppen

ezért az értekezés során magyarországi és erdélyi példák is bemutatásra kerülnek az oszmánok megítéléséről.

A 15–16. században az egységes keresztény Európa, majd idővel *Luther Márton* és követői számára egyaránt félelmetes Oszmán Birodalomtól való nagy rettegés a tizenötéves háború (1591–1606) után alábbhagyni látszik, Bécs 1683-as ostroma után pedig már látványosan gyengébb (sőt a 17. század első felében a figyelem központjába már nem is az oszmánok, hanem ismét a felekezeti szembenállás és harmincéves háború (1618–1648) kerül). A disszertáció legnagyobb részét ennek következtében a 16–17. század alkotja, de több olyan jelenség van, ami miatt elengedhetetlen, hogy röviden visszatekintszen a 15. századi, illetve hogy kitekintszen a 18. század eleji állapotokra.

Ez úton is szeretném megköszönni témavezetőmnek, Öze Sándornak segítségét, támogatását és hogy rámutatott az ebben a témában mutatkozó lehetőségekre, valamint köszönöm a segítségét R. Várkonyi Ágnesnek, Bajáki Ritának, Bojtos Anitának, Kovács Eszternek, Maczák Ibolyának, Gábor Csillának, J. Újváry Zsuzsannának, Galavics Gézának, Hargittay Emilnek, Nagy Lászlónak, Forgó Andrásnak, Medgyesy S. Norbertnek, Guitman Barnabásnak, Kovács Bálintnak, valamint Dirk Van Waeldernek, Kees Teszelszkynek, Huigen Leeflangnak, Evelin Sint-Nicolaasnak, Till-Holger Borchertnek, Krzysztof Stopkának, Slawomir Sprawskynak, Armenuhi Drost-Abgarjan-nak, Alexandr Osipian-nak, Andreas Pečar-nak, Michael Wiemers-nek, mellyel hozzájárultak kutatásomhoz, illetve külön köszönöm a Zwikau-i Evangélikus Szuperintendencia munkatársainak, Michael Kühnnek és Christine Lang tiszteletesnek, hogy a dolgozat szempontjából kiemelten fontos információkat a rendelkezésemre bocsájtották!

Tisztelettel megköszönöm a bíráló bizottság elnökének, Veszprémy Lászlónak, opponenseimnek, Kovács Eszternek, Dobrovits Mihálynak, valamint G. Etényi Nórának, J. Újváry Zsuzsannának, Medgyesy S. Norbertnek és Kovács Bálintnak, hogy a műhelyvitán ismertetett javaslataikkal, észrevételeikkel segítették disszertációm minőségének javulását!

A téma kutatottsága, irodalmi áttekintő

Forrásanyag

A kora újkori oszmánkép, azon belül is annak negatív aspektusait taglaló kutatás napjainkban már jelentős mennyiségű, jól kidolgozott szakirodalommal rendelkezik mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban. Ezt a kutatottságot nagymértékben elősegíti a témával kapcsolatos korabeli források bősége, mint például *Luther* törökellenes munkái (*Vom Kriege Wider die Türcken*, 1529; *Heerpredigt Wider die Türcken*, 1529; *Vermahnung zum Gebet Wider den Türcken*, 1541.). Hasonlóan fontosak a nagy érdeklődésnek örvendő emlékiratok a török fogságról, úgymint *Georgius de Hungaria* 1480-as, vagy a *Szászsebesi Névtelen* munkája (*Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcorum*, Urach, 1481), vagy az olyan útleírások, mint *Hans Dernschwam Törökországi útinapló*-ja (1553/55), vagy *Ogier Ghislain de Busbecq Török levelek*- című munkája (*Legationis Turcicae Epistolae quatuor*, Frankfurt am Main, 1595.). Ezek a leírások azért is váltak népszerűvé, mert a török életmódot, szokásokat, megjelenést, a szultáni udvart, illetve az oda vezető kalandos utat nagy részletességgel és pontossággal mutatták be, amire nagy igény és érdeklődés is volt a korabeli Európában. Ezek szerzői (akik követségben jártak a Portánál) egyúttal törekedtek egy tárgyilagosabb megközelítésre, noha ez a célkitűzés sokszor legjobb esetben is csak részlegesen valósult meg. Fontos még megemlíteni ebben a kategóriában többek között *Cristóbal de Villalón Törökországi utazás*-át a 16. századból (*El viaje de Turquía*), *Martin Gruneweg* beszámolóját (*Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg*, 16. sz. vége, 17. sz. eleje k.), illetve *Lengyelországi Simeon* művét (*Ughegrut`iwn*) a 17. századból.

Az adott történeti szakmunka jellegétől függően számos más forrástípus is a kutató rendelkezésére áll. Korabeli követi jelentések (például a bécsi Haus-, Hof-, und Staatsarchiv által őrzött *Dispacci*-gyűjtemény ide vonatkozó részei), misszilis levelek, vagy a korszakban a szélesebb tömegekhez is elért hírlapok (pl. *Newe Zeitung*), a különféle törökprédikációk (*Türkenpredigten*), törökellenes beszédek, imádságok (*Türkenrede*, *Türkengebete*), versek, énekek, színdarabok sora színesíti az általunk ismert európai törökképet és erősíti a kor *Turcica* irodalmát. Ezen anyagok fellelhetők többek között Magyarországon az Országos Széchényi Könyvtár régi nyomtatványtárának (RNYT), Németországban a wolfenbütteli

Herzog August Bibliothek és a müncheni Bayerische Staatsbibliothek VD16 és VD17-es állományában, illetve a Martin Luther Egyetem alá tartozó Universitäts-und Landesbibliothek Sachsen Anhalt és a lipcsei Universitätsbibliothek gyűjteményében. A kutatás szempontjából ugyancsak értékes forrásanyag található a krakkói Jagelló Egyetem könyvtárában (Biblioteka Jagiellońska), a Czartoryski könyvtárban, illetve a római Jezsuita Levéltárban (Archivum Romanum Societatis Iesu). Az írott forrásanyag mellett ugyanakkor nem szabad megfeledkezni a képzőművészeti anyagról sem, hiszen számos festmény, metszet, szobor, stb. maradt fenn, melyek ugyancsak értékes információt hordozhatnak magukban. Ebben az esetben (a fentebb említett intézmények képgyűjteményei mellett) a Magyar Nemzeti Múzeum, illetve az amszterdami Rijksmuseum és a brugge-i Groeningemuseum képtára, valamint a német Foto Marburg (Deutsches Dokumentationszentrum für Kunstgeschichte) és a Prometheus digitális archívum komoly segítséget nyújt.

További segítséget jelent az is, hogy az olyan hatalmas gyűjteménnyel rendelkező külföldi intézmények, mint például a Herzog August Bibliothek, a Bayerische Staatsbibliothek, vagy a Rijksmuseum az állományuk jelentős részét digitalizált formában elérhetővé tették, ennek köszönhetően nem csak egyszerűbben férhet hozzájuk (bármikor) a kutató, hanem hosszasan és alaposan vizsgálhatja az adott szöveget (akár sokkal jobban ki is nagytva) anélkül, hogy kárt tenne az eredeti példányban.

Szakirodalom

A 20. század első felétől kezdve, az erre a forrásanyagra is épülő magyar és külföldi szakmunkák hasonlóan tekintélyes számmal állnak rendelkezésre napjaink kutatásainak. A törökképet illetően Magyarországon ilyen alapvető munkának számít WACZULIK MARGIT *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században*-című monográfiája (Sopron, 1937.). HORVÁTH MAGDA és BENDA KÁLMÁN egyaránt jelentetett meg munkát a kora újkori sajtóforrásokkal kapcsolatban (HORVÁTH MAGDA: *A törökveszedelem a német közvéleményben*. Pécs, 1937; BENDA KÁLMÁN: *A törökkor német újságitrodalma*. Budapest, 1942.), bemutatva az oszmán hódítás miatti félelem, illetve a törökelleni harcok iránti érdeklődés (és a korabeli propaganda) lecsapódását a társadalomban. Mindhárom esetben komoly hangsúlyt fektetnek a szerzők a szélesebb közönség érdeklődését kielégíteni célzó

hírlapok, röpiratok és egyéb írásos emlékek szerepére, emellett a magyar vonatkozású események külföldi visszhangja központi témaként foglal helyet. HORVÁTH MAGDA a fent említett munkájában kiemelt figyelmet szentel a német törökfélelem által gerjesztett írásoknak és illusztrációknak, illetve a magyarságot, mint a kereszténység védelmezőit (kereszténység pajzsa/védőbástyája) megemlítő külföldi forrásoknak. BENDA egy másik munkájában ugyancsak foglalkozott az oszmán veszélyhez kötődő és magyar szempontból különösen érdekelt „Kereszténység Védőbástyája” (*Antemurale Christianitatis*)-toposszal, mely tudat már az Árpád-korban fejlődésnek indult (*A magyar nemzeti hivatástudat története (A XVI–XVII. században)*). Budapest, Bethlen Nyomda, 1937.), akárcsak egy évvel korábban TERBE LAJOS (*Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőbástyája.)* In: *Egyetemes Philológiai Közlöny* 1936.), majd később HOPP LAJOS nemzetközibb megközelítésben, az *„Antemurale és Conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*-című munkájában (Budapest, 1992.).

Az oszmánkép császári propagandában való szerepét a közelmúltban mutatta be BARBARICS ZSUZSA „Türck ist mein Nahm in allen Landen...” Művészet, propaganda és a változó törökkép a Német-római Birodalomban-című tanulmányában (*Hadtörténeti Közlemények* 113. (2000).), ahol a fő hangsúly magának a császári propagandának az eszközein (melynek részét képezték a képi ábrázolások) és az általa bemutatott törökkép változásán van. G. ETÉNYI NÓRA pedig többek között WACZULIK MARGIT és BENDA KÁLMÁN munkái által is érintett témák modernebb megközelítésével bemutatta a korabeli sajtó propagandisztikus szerepét, valamint a 17. századi német közvélemény magyar hadszíntéren folyó események iránti érdeklődését (*Hadszíntér és nyilvánosság: a magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Budapest, Balassi, 2003.). A törökfélelem vizuális megjelenítésével, illetve annak propagandacélokra való felhasználásával kapcsolatban GALAVICS GÉZA gazdag képanyaggal és nagy részletességgel rendelkező kötetet jelentetett meg *Kössünk kardot az pogány ellen*-címmel (Budapest, 1986.). Ebben a munkában végigkísérhetjük az oszmánok allegorikus ábrázolásainak változását a 16. századtól egészen a felszabadító háborúk végéig, amely egyben tükrözte a félelem változásának tendenciáit is. Az eddig felsorolt munkák egyik fő jellemzője, hogy jórészt külföldi (elsősorban német) szemszögből mutatták be az oszmánok, valamint az ellenük folyó harcok magyar vonatkozású eseményeinek megítélését. A magyar területeken jellemző 15–16. századi törökképet, illetve annak apokaliptikus vonulatait, valamint a magyarság

kereszténységet védelmező hivatástudatát FODOR PÁL 1997-es tanulmányában foglalta össze (Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. In: Történelmi Szemle 39. évf. 1. sz. 1997. 21–49.)¹

A magyarországi oszmánkép felekezeti, illetve eszmetörténeti megközelítését tekintve fontos megemlíteni FÖLDVÁRY ANTAL 1940-es kiadványát (*A magyar református egyház és a török uralom*. Sopron, Rábaközi Ny.), melyben abba is betekintést nyerhetünk, hogyan élte meg az oszmán hódítást a magyar református felekezet és hogy az egyes kiemelkedő prédikátorok milyen jelzőkkel illették őket beszédeik során, valamint azt is láthatjuk, hogy az apokaliptika mi módon jelent meg a retorikájukban. Ehhez kapcsolódik PÉTER KATALIN tanulmánya is: Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon (*Történelmi Szemle*, 47. évf. 2005.3–4. sz.) ÖZE SÁNDOR közelmúltban és nemrég megjelent munkái ugyancsak fontosak a témát tekintve, mivel ezekben is részletesen olvashatunk a törökről kialakult apokaliptikus szemléletről és annak hátteréről, valamint az ebből is erőt merítő magyar hivatás-és identitástudatról és annak felekezeti aspektusairól. Ide tartoznak az olyan kötetek, mint a *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján.* (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.), *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népszerűségénél.* (Budapest, Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006.), illetve az *Apocalypticism in early reformation Hungary (1526–1566).* (Budapest: M. Napló; Leipzig: Leipziger Universitätsverl., 2015.), mely remek összefoglalást ad a korszak eszkatológiájának magyar vonatkozásairól és egyúttal annak oszmánokkal kapcsolatos elemeiről.

A külföldi szakirodalmat megnézve ugyancsak impozáns mennyiséggel van dolgunk, ezért csak a jelen témához kapcsolódó jelentősebb munkák kerülnek felsorolásra. CARL GÖLLNER *Turcica* - című három kötetes munkája (București: Editura Academiei Române; Berlin: Akademie Verlag, 1961–1978) éppen az oszmánokkal kapcsolatos 16. századi nyomtatványokat dolgozza fel, ugyancsak taglalva a köz és mind a mai napig nagy jelentőséggel bír. WINFRIED SCHULZE *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert*-című kötetében (München, 1978.) a török háborúk német területekre gyakorolt hatásait mutatja be. Rávilágít arra, hogy éppen az oszmánok által jelentett külső veszély segítette

¹ Ez a tanulmány ugyancsak megtalálható FODOR PÁL nagy jelentőségű *A szultán és az aranyalma*-című kötetében (Budapest, Balassi Kiadó, 2001. 179–211.)

egyben tartani a Német-Római Birodalmat a 16. században. A német törökellenes énekek hatásait vizsgálta SENOL ÖZYURT, *Die Türkenlieder und das Türkenbild in der deutschen Volksüberlieferung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*-című kötetében (München, 1972.).

Az új évezredben sorra jelentek meg az törökképet érintő német nyelvű kiadványok. A BODO GUTHMÜLLER és WILHELM KÜHLMANN által szerkesztett *Europa und die Türken in der Renaissance* (Tübingen, 2000.) több tanulmányt is magába foglal, mint például ULRICH ANDERMANN-tól az *Europa und die Türken*. Ezek a tanulmányok mind az európai törökkép kezdeteiről, illetve annak történeti háttéréről szólnak, alapvető információkkal látva el az olvasót. THOMAS KAUFMANN néhány éve adta ki szintén az oszmánokkal és az iszlámmal kapcsolatos 15–16. századi német irodalmat összefoglaló kötetét (*"Türckenbüchlein": Zur christlichen Wahrnehmung "türkischer Religion" in Spätmittelalter und Reformation*. Göttingen, 2008.). A reformáció kezdetének oszmán- és iszlámképéről részletes összefoglalást ad JOHANNES EHMANN 2008-ban megjelent monográfiája, a *Luther, Türken und Islam: eine Untersuchung zum Türken- und Islambild Martin Luthers (1515–1546)* (Gütersloch, Güterslocher Verlagshaus, 2008.)

Átfogó munkák is születtek az európai törökképről, ilyen például a MUSTAFA SOYKUT által szerkesztett tanulmánykötet (*Historical Image of the Turk in Europe: 15th Century to the Present. Political and Civilisational Aspects*. Istanbul, 2003.), melyben szintén végigkísérhetjük az oszmánokról kialakult megítélések formálódását angol, itáliai és német vonatkozásban. A tanulmányok során korabeli politikai és egyházi írások, követi jelentések és még 17. század végi drámák is forrásul szolgáltak. Hasonló jellegű munka a GABRIELE HAUG-MORITZ és LUDOLF PELIZAEUS által szerkesztett *Repräsentationen der Islamischen Welt im Europa der Frühen Neuzeit* (Graz/Mainz, 2009.). Fontos még kiemelni ALMUT HÖFERT *Den Feind beschreiben: „Türkengefahr“ und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600*-című kötetét (Frankfurt am Main, 2003.), mely az oszmánokról tájékoztató korabeli irodalmat dolgozza fel, illetve a PIERRE BÉHAR és RALF BOGNER szerkesztésében kiadott kötetet (*Österreich und die Türken, Kontakte und Wechselbeziehungen*. Hildesheim, 2013.), melyben többek között egy a pozitív törökképre koncentráló tanulmány is található (BALOGH F. ANDRÁS: Die guten Türken im frühen 16. Jahrhundert: Turkophile Berichte über das Osmanische Reich zur Zeit der Eroberungskriege des Sultans). Mind eszmetörténeti, mind művészettörténeti szempontból érdekes munka CHARLOTTE COLDING SMITH monográfiája (*Images of Islam, 1453–1600: Turks in Germany and Central Europe*. London, 2014.), mely

nagy hangsúlyt fektet a korabeli törökábrázolásokra, valamint a török bibliai kontextusban történő megjelenítésére. Magának az iszlám világnak (és azon belül az oszmánok), valamint Mohamednek a képi megjelenítésének történetét dolgozza fel ALBERTO SAVIELLO *Imaginationen des Islam*-című kötete (Berlin, 2015.)

A törökkép felekezeti, illetve apokaliptikus aspektusaival kapcsolatban fontos megemlíteni INGVILD RICHARDBSEN-FRIEDRICH *Antichrist-Polemik in der Zeit der Reformation und der Glaubenskämpfe bis Anfang des 17. Jahrhunderts* –című kötetét (Frankfurt am Main, 2003.), JOHANNES EHMANN nagyszabású monográfiáját (*Luther, Türken und Islam*. Gütersloch, 2008.), illetve a HARTMUT BOBZIN által írt és még mindig releváns munkáját (*Der Koran im Zeitalter der Reformation: Studien zur Frühgeschichte der Arabistik und Islamkunde in Europa*. Stuttgart, 1995.), mely bemutatja a kora újkorban népszerű, iszlámmal kapcsolatos munkákat, azok forrásait illetve hatásait.

Ezek a tudományos munkák érthető módon erősen kapcsolódnak egymáshoz, sokszor egymásra is épülnek, illetve részben fedik is egymást és együttesen egy széles spektrumot fednek le. Ezeken keresztül tehát részletes és átfogó ismeretre tehetünk szert a negatív oszmánképpel és annak mind magyar, mind nemzetközi vonatkozásaival kapcsolatban.

A pozitív törökkép kutatottsága

A negatív törökképpel szemben a noha jóval kisebb arányban, de mégis jelen levő pozitív képek kutatásának kiaknázása csak az utóbbi években indult meg igazán, a konkrétan ezzel foglalkozó szakmunkák pedig jóval kevesebben vannak (leginkább a törökképpel foglalkozó művek részeiként találkozhatunk velük, de azok hangsúlya továbbra is a negatív képen van).² Azok a munkák, melyek ténylegesen a pozitív aspektusokról szólnak (ide tartozik BALOGH F. ANDRÁS fent említett tanulmánya is), általában az 1529. előtti periódusra

² Hasonló jelenség tapasztalható a középkorban előforduló pozitív arab (szaracén) kép esetében is. Ennek korbelti irodalmi megjelenéséről részletesebben CATALINA GIRBEA írt *Le Bon Sarrasin dans le roman médiéval (1100–1225)*-című munkájában (Párizs, Classiques Garnier, 2014.). Könyvében 12–13. századi francia és német munkákat vizsgálva mutatja be, hogy az európai ellenségkép egyik központi elemét képező muszlimok olykor pozitív tulajdonságokkal felruházva is megjelentek. Az általa vizsgált munkákban az ún. szaracén szereplők szeretet, barátság, illetve hit által motivált, összetett személyek, akik ezzel némileg árnyalják a korszakban róluk kialakult általános felfogást.

koncentrálják (érthető módon, hiszen Bécs ostroma előtt megosztottabb is volt az oszmánok, illetve az ellenük vívandó harc megítélése, valamint jóval könnyebb pozitív hangvételű írásokat találni). A 15. századtól a 16. század elejéig viszonylag könnyen is találni ehhez való forrást, hisz sokan tisztelték az oszmánokat többek között katonai erejükért, fegyelmükért, felekezeti egységükért és vallásosságukért. Ebben az igazi fordulópontot Bécs 1529-es sikertelen ostroma hozta el, melynek következtében az oszmánokról sokszor elismerő hangon szóló és az ellenük vívott harcot ellenző *Luther Márton* meglátása is drasztikusan változott meg. A másik nagy csomópontot a visszafoglaló háborúk utáni időszak, tehát a 18. század jelenti, ami egyben az orientalisztika fellendülésének is az ideje. Ekkorra már a negatív és a kegyetlen oszmánkép háttérbe szorul, majd el is tűnik Európa jelentős részéről, teret adva a mesés és titokzatos kelet és népei iránti érdeklődésnek és csodálatnak. A két nagy csomópont közötti időszakot, mely a negatív és az apokaliptikus törökkép uralmának ideje, sokkal ritkábban vizsgálták pozitív aspektusok után kutatva. Habár a negatív kép volt egyértelműen domináns a kontinens legnagyobb részén a 16–17. században, az oszmánkép sosem vált teljesen homogénné és még így sem lehetetlen találni pozitívabb hangvételű megítélést.

A téma megközelítése, alkalmazott módszerek

A 16–17. századi esetleges pozitív képeknek a felderítéséhez érdemes olyan forrásértékű anyagot megnézni, mellyel egy szélesebb közönség is találkozhatott (ezzel is látva valamelyest, hogy milyen nyomokat hagyott társadalmi szinten), mint például prédikációk, hírlapok, színdarabok, leírások, továbbá festmények, illetve egyéb képi illusztrációk. Nagy hangsúly kerül a vizuális forrásokra, részben azért, mert a kutatás során tett legfontosabb felfedezések 16–17. századi képi ábrázolásokhoz kapcsolódnak, másrészt pedig azért, mert az illusztrációkon (templomi képek, röpiratokon található metszetek, stb.), a vizualitáson keresztül (mely az emberiség egyik legősibb kommunikációs módja) lehetett megfogni legjobban az emberek legtágabb spektrumát. Ezek ismertetése, elemzése, értelmezése segít tovább árnyalni a témával kapcsolatos tudásunkat.

Több módszer kombinált felhasználásának köszönhetően egy mélyebb, színesebb, újszerűbb nézőpontot is kaphatunk még a meglévő információkról is. Jelen kutatás során az összehasonlító történeti elemzés mellett a hazánkban még kevésbé kiaknázott kulturális

transzfer, kulturális emlékezet, valamint a vizuális történeti kultúra által kínált módszerek kerülnek alkalmazásra. Ezek a módszerek nem csak kiegészítik a hagyományos, pozitivistá módon végzett korábbi kutatásokat, hanem további mélységet is adnak a témának és egy színebb, szélesebb spektrumban láttatják velünk azt. Mindenekelőtt érdemes röviden bemutatni a fent említett módszereket, azok funkcióját, illetve a kutatás számára való létjogosultságát.

A kulturális emlékezet lényege annak a vizsgálata, hogy egy adott esemény (legyen az háború, természeti katasztrófa, illetve egy másik néppel való kapcsolat) hogyan maradt meg egy adott nép, vagy csoport kollektív emlékezetében, milyen eszközökkel emlékeztek meg róla (pl. képi, írásos, szóbeli hagyományok, irodalmi vagy képzőművészeti alkotások, illetve ünnepek, vagy más szertartások). Azt is vizsgálja, hogyan változott ez az emlék az idők folyamán, illetve ennek milyen kultúraformáló szerepe volt. Ez a fajta közösségi emlékezés szorosan kapcsolódik magához az identitáshoz is. A központi kérdése, ahogy JAN ASSMAN is kiemelte, az, hogy „mit nem szabad elfelejtenünk?”.³ Ez a jelenség végig szerves részét képezte a társadalomnak az első magas kultúráktól kezdve napjaink történeti emlékezetéig. Az ezzel kapcsolatos legfontosabb munkák közé tartozik: JAN ASSMAN: *A kulturális emlékezet* (HIDAS ZOLTÁN (ford.), Budapest, 2013.); MAURICE HALBWACHS: *A kollektív emlékezetről* (*On Collective Memory*, LEWIS A. COSER (szerk.,ford.), Chicago, London, 1992.); PIERRE NORA: *Emlékezet és történelem között: válogatott tanulmányok* (K. HORVÁTH ZSOLT (vál., szerk.), Budapest, 2010.).

Az európai oszmánkép a kulturális emlékezet egy látványos példája, hiszen szerves részét képezte a keresztény népek tudatának, mindennapjainak (nem is beszélve arról, hogy részben a középkori iszlámképből is táplálkozott), óriási hatással volt az irodalomra és a képzőművészetre⁴ és, ahogy bizonyos esetekben láthatjuk majd, jóval a törökháborúk után is éreztette hatását és fontos tényezőnek bizonyult.

³ ASSMAN, Jan: *A kulturális emlékezet*, HIDAS Zoltán (ford.), Budapest, 2013. 30.

⁴ Assman többek között a papokat, művészeket, írnokokat és tudósokat is a kulturális emlékezet hordozóinak nevezi meg. ASSMANN, i.m. 2013. 55.

A kulturális transzfer felfogható a szavak, ideák, képek, személyek, állatok, árucikkek, pénz, életmód, fegyverek és számos más tárgy, vagy fogalom globális mobilitásaként.⁵ A paradigma nagy népszerűségnek örvendett Németországban és nyugat- Európában az elmúlt évtizedekben. A lényege, ahogy MICHELLE ESPAGNE is megfogalmazta: az eszmék és tárgyak „transzfer” során végbemenő folyamatos újraértelmezése, újragondolása és új jelentőséggel való felruházása. Azt vizsgálja, hogy bizonyos népek, vagy csoportok között milyen kulturális kölcsönhatások tapasztalhatók, milyen elemeket vettek át egymástól és emeltek be a saját kultúrájukba, tovább alakítva ezzel kulturális identitásukat. Ezen csoportok alatt érthetünk különböző országokat, népcsoportokat, társadalmi rétegeket és akár vallási/felekezeti csoportokat is. Alkalmazása tehát számos területen lehetséges, emellett határok és egyéb választóvonalak nélkül, ún. „kulturális zónákban” vizsgálja az adott kulturális jelenséget.⁶ A kulturális transzfer esetei nem csupán ideák, elképzelések, vagy felfogások, mivel nagyban befolyásolták többek között a társadalmi folyamatokat és a politikai döntéseket is.⁷

Ezzel a rugalmas és sokoldalú paradigmával tehát gyakorlatilag minden történelmi folyamat, jelenség vizsgálható. Ha a törökképet nézzük, láthatjuk, hogy Európa több országában is azonos motívumok, ábrázolási módok, toposzok, retorikai elemek, illetve konkrét kifejezések találhatóak, melyben az egyház, a felekezetek, a diplomácia, a sajtó, vagy éppen egyes kiemelkedő szerzők, művészek közvetítő szerepben foglalnak helyet.

A vizuális történelmi kultúra és annak jelen disszertáció számára való létjogosultsága némileg több magyarázatot igényel, mivel hazánkban ez még kicsit unortodoxnak számít és leginkább művészettörténelmi metódusnak tartják, pedig a történettudományban ugyancsak jól alkalmazható. A paradigma legfontosabb jellemzője, hogy a korabeli képi ábrázolásokat (legyen az festmény, fénykép, karikatúra, vagy egyéb illusztráció) forrásként kezeli. Egy másik fontos ismérve az (és részben emiatt is számít szokatlannak), hogy nincsen konkrét, minden esetben alkalmazandó módszertana. A paradigma egyik atyjának is számító MICHAEL BAXANDALL első ilyen jellegű munkáját tekintik a módszertani alapnak (*Painting and*

⁵ ROSSINI, Manuela – TOGGWEILER, Michael: Cultural Transfer: An Introduction, In: *Word and Text, A Journal of Literary Studies and Linguistics*. vol. IV. 2. szám. 2014. 5.

⁶ A kulturális zóna- kifejezést MICHELE ESPAGNE, a kulturális transzfer egyik alapító elméje szorgalmazta.

⁷ KAEUBLE, Hartmut: Foreword: Representations and Transfers. In: FEUCHTER, Jörg – HOFFMANN, Friedhelm – YUN, Bee (szerk.): *Cultural Transfers in Dispute; Representations in Asia, Europe and the Arab World since the Middle Ages*. Frankfurt am Main, 2011. 10.

Experience in 15th Century Italy: A primer in social history of pictorial style, 1972.), ám valójában minden munkához külön, arra az adott témára kialakított módszereket alkalmazott, akárcsak az említett könyve esetében.⁸ GILLIAN ROSE könyvében (*Visual Methodologies: an Introduction to the Interpretation of Visual Materials*, 2001.) több alkalmazható metodológiát is részletesen kifejt.

A festmények és egyéb illusztrációk természetesen első sorban művészeti értéket képviselnek és az adott stílusnak és rendeltetésnek megfelelő ábrázolási módok, illetve esetleges motívumok miatt kritikus és analitikus szemmel szükséges rájuk tekinteni (mint minden forrás esetében). Ezek az alkotások ugyanakkor forrásértékkel is bírnak, hiszen megmutatják nekünk, hogyan láttatta a művész az adott témát, vagy (mint a jelen kutatás esetében is) népet, illetve hogyan tárult mindez a korabeli emberek szeme elé. A képek tehát valamilyen fokon reprezentálják a korabeli köztudatot, valamint azt, hogy mi módon éreztette hatását a közvélemény számára a propaganda, illetve a térségben történt aktuális események, vagy csak milyen jelleget öltött az általános érdeklődés. Emellett a művészettörténeten kívül hasznosnak bizonyulhatnak például a néprajz, a szociológia, a társadalom-, életmód-, művelődés- és eszmetörténet számára is.

Fontos faktor az is, hogy a templomokban található képi ábrázolások, vagy az illusztrált röplapok és híradások szélesebb körben terjedhettek el és sokkal több ember számára volt hozzáférhető és megérthető, mint mondjuk egy követi jelentés, vagy egy diplomáciai levelezés, ami inkább egy szűk, kiváltságosabb körre koncentrálódik. Így nem csak a korabeli politikai viszonyokat ismerhetjük meg, hanem jobb bepillantás nyerhető az alsóbb társadalmi rétegek körében uralkodó meglátásokba, ezzel is egy teljesebb képet nyerve az adott témáról.

A képeket nézve sokszor feltesszük az egyszerű, ám alapvető kérdéseket: Ki készítette? Honnan származik az adott alkotás? Mikor készült? Esetleg kinek a megrendelésére? Kit, illetve mit ábrázol? Ezek máris idő-és térbeli kontextusba helyezik a képet, melyen a további elemzések során felfedezhetjük, hogy az adott csoport, felekezet, illetve személy nézetei, valamint maga a politikai helyzet és a korszellem hogyan csapódik le rajta. Ezáltal a kép értékes forrássá minősül és sokszor hasonlóan kezelhetjük, mint egy írásos emléket.

⁸ GUNN, Simon - FAIRE, Lucy (szerk.): *Research Methods for History*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2012. 33–34.

A metodológia megértéséhez és jelen gyakorlatban való alkalmazásához segítséget jelent a *Visuelle Geschichtskultur* - című könyvsorozat (Szerk.: STEFAN TROEBST; Köln, Böhlau Verlag, 2009–), a SIMON GUNN és LUCY FAIRE által szerkesztett *Research Methods for History* (Edinburgh, Edinburgh University Press, 2012), a VALERIE A. KIVELSON és JOAN NEUBERGER által szerkesztett *Picturing Russia: Explorations in Visual Culture* (Yale University Press, 2008.), valamint MICHAEL BAXANDALL egyes munkái (*Painting and Experience in Fifteenth Century Italy: a Primer in the Social History of Pictorial Style*. Oxford University Press, 1988.; *Patterns of Intention: on the Historical Explanation of Pictures*. Yale University Press, 1985.).

I. A „kegyetlen” törökkép története és főbb jellemzői

I/1. Bevezetés

A 15–16. században számos beszámoló és leírás született a törökökről, melyek hozzájárultak a korszakban jellegzetessé váló törökkép kialakulásához. Voltak, akik félelemmel vegyes csodálattal tekintettek katonai erejükre, mint például *Marcantonio Sabellico* velencei történetíró, aki szerint az oszmánok olyan katonai erő birtokában vannak, mellyel Európa nem kelhet versenyre. Írásában a törököket magukhoz a spártaiakhoz hasonlította (mások a rómaiakkal állították párba őket).⁹ Természetükből fakadóan hódítónak mondták őket, kiknek útjában ott állt az *Antemurale/Propugnaculum Christianitatis* (a Kereszténység Védőbástyája). Ezzel a megtisztelő jelzővel a Magyar Királyság mellett Velencét és a johanniták által ellenőrzött Rodoszt is illették (igaz, Velence már a 16. században a kevésbé hízelgő „*Antemurale Turcorum*” (Törökök Védőbástyája)-címet is megkapta a Cambrai-i Ligától)¹⁰. A humanisták közül sokakat az oszmánok harctéren tanúsított brutalitása ragadott meg. Barbároknak mondták őket, akik mindannak az ellenségei, amit a reneszánsz képvisel. Míg a reneszánsz és a humanizmus épített, felvirágoztatott és adott valamit a világnak, addig az oszmán mindezt lerombolta, elpusztította. Konstantinápoly eleste sokak számára így a görög kultúrára mért csapást, „*Homérosz és Platón második halálát*” is jelentette. Az *Erich Meuthen* által közölt képet a vérszomjas, bestiális kegyetlenség és perverzió elegye alkotta, melyről az ún. *Absagbriefen*-ben találni feljegyzéseket és egy eléggé elterjedt nézet volt a 15. század második felétől.¹¹ Magát a

⁹ HOUSLEY Norman: *Religious Warfare in Europe 1400–1536*. Oxford University Press, 2002. 131.

¹⁰ BENDA Kálmán rámutatott, hogy a Kereszténység Védőbástyája fogalom-noha mások is megkapták- a 15. századtól az európai köztudat számára már egyre inkább a magyarsággal fonódott össze. BENDA Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története (A XVI–XVII. században)* Budapest, Bethlen Nyomda, 1937. 15; IMRE Mihály: „*Magyarország panasza*”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995. 145.; HOPP Lajos: *Az „antemurale és Conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban*. Budapest, 1992. 16.; TERBE Lajos: *Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőbástyája)*. In: *Egyetemes Philológiai Közölny* 1936. 309–311.; Az ezzel kapcsolatos küldetésstudatról szóló jelentősebb munkák: BENDA Kálmán: i.m.. Budapest, 1937; Uő: *A török a német újságírodalomban*. Budapest, 1942; HORVÁTH Magda: *A török a német közvéleményben*. Budapest, 1937; WACZULIK Margit: *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században*. Budapest, 1937.

¹¹ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 132–134.

karóba húzást is tipikusan török módszernek tartották, akárcsak a rabszolgaságot is (ez alatt főleg a *devsirmét* értik, ami egyet jelentett számukra az hitehagyással). *Giovanni Albino* 1495-ös beszámolója az 1480-as otrantói eseményekről (*De bello Hydruntino*) szintén elég sokat mondó: „mocskos kéj vezérli őket (...) semmit sem ismernek, ami szent és kegyes”. „elszoktak a fedél alatt való éléstől és rászoktak a harc, a hó és a vérontás élvezetére.” „A barbárok nem követik az itáliai módszert, miszerint aki eldobja, vagy leteszi fegyverét, annak megkegyelmeznek. Ehelyett a vért tartják a háború legdrágább jutalmának.” Kitért továbbá arra is, hogy a katonáknak jutalom járt a levágott keresztény fejekért.¹² Nagy sikere volt *Georgievics Bertalan* munkájának is. A szerző a mohácsi csata következtében esett fogságba, majd 1539-ben sikerült megszöknie. Viszontagságait feldolgozó, 1544-ben kiadott *De afflictione tam captivorum quam etiam sub Turcae tributo viventium Christianorum* c. leírása összesen 43 kiadást élt meg 1600-ig.¹³ A „kegyetlen törökkép” jellegzetességeinek kialakulásában és elterjedésében ugyancsak szerepe volt például a német területeken terjesztett röplapoknak (*Türkenzeitung*) is, melyek propagandisztikus elemekkel színesítve szolgáltatott híreket a lakosság számára az éppen aktuális eseményekről.¹⁴

I/2. Kísérletek a megismerésre és az eszkatológiában való elhelyezés

A rémhírek keltése mellett egyesek próbáltak fényt deríteni a törökök eredetére. Egy ideig a trójaiak leszármazottainak tartották őket (*turci-teurci*), míg a keresztes hadjáratot szorgalmazó, és a korszak egyik nagy humanistájának számító *Aeneas Sylvius Piccolomini*, azaz *II. Pius* pápa (1458–1464) a szkíták rokonait látta bennük (ez az elmélet egészen a 18. századig jelen volt). Az oszmán terjeszkedést azonban egyre többen Isten büntetéseként

¹² HOUSLEY N.: i.m. 2002. 135. Hasonlóan beszédes egy szintén 1480-as török pusztítást bemutató 17. századi krónika, mely egy stájerországi betörésről tudósít és csak tovább fokozta a törökfélelmet a térségben: „Az 1480. év augusztus 7-én a törökök titokban és álnok módon betörtek az országba, és egész Stájerországot kíméletlenül végigpusztították, Isten házait és templomait felgyújtották (...), senkit sem kímélve sok férfit, nőt és gyermeket láncra verve elhurcoltak. Senki sem volt biztonságban a hegyekben sem, mindenütt halott emberek és állatok feküdtek, és nem volt senki, aki eltemette volna őket...” StLa., SpA. Leoben, Sch. 178 H. 1034. Idézi: BARBARICS Zsuzsa: „Türck ist mein nahm in allen Landen...” Művészet, propaganda és változó törökkép a Német-római Birodalomban a XVII. század végén. In: Hadtörténeti Közlemények 2000. 2. szám. 337.

¹³ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 136.

¹⁴ BARBARICS Zs. i.m. 2000. 354.

látták, melyért a különböző keresztény felekezetek egymást kezdték okolni. *Luther Márton* is hasonlóan vélekedett az 1529-ben kiadott *Vom Kriege widder die Türcken*-című munkájában.¹⁵ Nem kellett sok idő azonban, hogy az eszkatológikus események sorában is elfoglalják helyüket. Térnyerésük egy újabb világvége szemléletet vont maga után, hasonló, mint az 1347–53 közt zajló nagy pestisjárvány, vagy akár Konstantinápoly eleste következtében.¹⁶ Bennük látták az (újabb) apokaliptikus népet, akikkel beteljesednek a Jelenések Könyvében leírt jövendölések. *Luther* maga is a végidők hatalmának tartotta az iszlám világot és azon belül is az Oszmán Birodalmat, amit már 1521-ben is megfogalmazott.¹⁷ Ezzel a szemléletével már nem pusztán katonai fenyegetést jelentett a török a keresztény Európára, hanem egyben komoly spirituális és vallási tényező is lett.¹⁸ Szintén *Luthernél* fordul elő az a kettős megjelenítés, melyben a törököt birodalmi ellenségnek, az iszlámot pedig Isten ellenségének nevezte meg.¹⁹ A törököket továbbá *Góg* és *Magóg* népének is mondták, ami még egyes magyar protestáns prédikációkban is szerepel (pl.: *Gyöngyösi Gergely*, *Melius Juhász Péter*, *Bornemisza Péter*) és szerves részét képezte mind a német, mind a magyar apokaliptikának.²⁰ Erre remek példa többek között *De Hungaria*

¹⁵ „Gottes rute und des Teuffels diener, das hat keinen Zweifel” *Luther M.: Vom kriege widder die Türcken*. 1529. [VD 16 L 7039] Idézi: HAGEMANN Ludwig: *Christentum contra Islam*. Darmstadt, Primus, 1999. 82.

¹⁶ ANDERMANN Ulrich: *Gesichtsdeutung und Prophetie: Krisenerfahrung und –bewältigung am Beispiel der osmanischen Expansion im Spätmittelalter und in der Reformationszeit*. In: GUTHMÜLLER B.- HLAMM K. W. (szerk.) *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen, Niemeyer, 2000. 38.

¹⁷ „Denn der teuffel sucht durch seinen zeug den Tuercken, freilich nicht allein die weltliche herschaft, sondern auch das reich Christi und seine heiligen und glieder, vom glauben zu stossen, wie Daniel sagt am siebenden Capitel.” *Luther M.: Heerpredigt widder den Tuercken*. 1530. 161, 26–29. [VD 16 L 4927] Idézi: HAGEMANN L.: i.m. (1999). 86.; 1521-es írásában nem csak a pápát nevezte Antikrisztusnak, hanem egyben a törököket is apokaliptikus tulajdonságokkal ruházta fel. EHMANN J.: *Luther, Türken und Islam*. Gütersloch, Güterslocher Verlagshaus, 2008. 300–301.

¹⁸ HAGEMANN L.: i.m. 1999. 86.

¹⁹ EHMANN J.: i.m. 2008. 313.

²⁰ ÓZE Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991. 111–124.; A *Góg* és *Magóg* hasonlatot *Luther* is alkalmazta 1529-ben. EHMANN J.: i.m. 2008. 311.; „Fortis esto, Mi Nicolae, in Domino, neque Turcas metuas nimio, Christus viuit. Et spes est ex Danielis visione, quam Philippus & Ionas iam edunt, ipsum Germania non potiturum esse, etiam si nos carpet & Euangeli contemptum vindicabit. Nam Miraculum est manifestum, quod Turca cessit loco & castris, & fracta est eius ibi praesumptio. Dies iudicii adest, Et destruet Gog Turcam, Et Magog Papam vtrumque, illum politicum, istum Ecclesiasticum hostem Christi.” Idézi: EHMANN J.: i.m. 2008. 313.; FODOR Pál: *Az Apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi közvéleményben*. In: *Történelmi Szemle*, 39. évf. 1997. 1. sz. 37–44.; A magyarországi protestáns

munkája, mely noha alapvetően emlékirat, mégis tartalmilag az apokaliptikus irodalom részét is képezi, mivel ebben a szerző a törököt a kereszténység ellenségének és magának a megtestesült Antikrisztusnak nevezi.²¹ Az ilyen jellegű írásoknak is köszönhetően a 16. század derekára az oszmánok Antikrisztusnak való beállítása az egyik legnépszerűbb gondolat Közép-Európában, különösen a német és magyar területeken.

A magyarországi eszkatológia oszmánellenes aspektusa a mohácsi csatavesztés, illetve Buda elvesztése után erősödött meg jelentős mértékben. Ez tartalmazza azokat az általános elemeket, amiket például a német területeken elterjedt gondolatok is, mint például a már említett Góg és Magóg-párhuzam, vagy a kettős Antikrisztus- elmélet, de ugyanakkor tartalmaz olyan elemeket is, melyek egyfajta magyar sajátossággal ruházzák fel és teszik egyedibbé. Ezek közé tartoznak a nagy 16. századi traumák mellett a *Propugnaculum Christianitatis*- hivatástudat, a bűnös magyar népre kimért büntetés tudata (mely gyakorlatilag egy nemzeti variánsa a kereszténységre kimért büntetés tudatának), emellett a keletről érkező (ortodox, örmény) apokaliptikus gondolatok is hatottak ezek formálódására, akárcsak a német területekről érkező gondolatok a magyar protestáns felekezetekre.²²

A korszakban német földön népszerű műfajnak számító törökprédikációk (*Türkenpredigten*) egyik 1599-es gyűjteményében szintén találkozhatunk a *Góg és Magóg-szemlélettel*.²³ A török tehát nem pusztán konfesszionális ellenfél, hanem külső ellenség, amely az egész kereszténység létét fenyegette.²⁴ Mohamed prófétát V. Miklós pápa (1447–

irodalom kezdeteihez: HORVÁTH János: *A reformáció jegyében (A Mohács utáni félszázad története)*. Budapest, 1957.; ÁCS Pál: *Apocalypsis cum figuris. A régi magyar irodalom történelemképe*. In: MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin (szerk.): *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából*. Budapest. 2000.

²¹ ÓZE Sándor: *Apocalypticism in Early Reformation Hungary*. Budapest-Leipzig, 2015. 80.

²² ÓZE S.: i.m. 2015. 102–117.

²³ Lauchius, Johann: *Ein vnd Dreißig Türcken Predigten, vber das 38. vnd 39. Capitel des H. Propheten Ezechielis Von Gog vnnnd Magog: Inn welchen gehandelt wirdt von deß Türcken herkommen vnd Vrpsung, von seiner Religion vnd Alcoran, sampt einfältiger widerlegung desselbigen ... Gehalten Anno 95. vnd 96. in der Fürstlichen Pfaltzgräuischen Statt Velburg*. Laugingen, 1599. [VD16 L 683]

²⁴ RICHARDSEN-FRIEDRICH I.: *Antichrist-Polemik in der Zeit der Reformation und der Glaubenskämpfe bis Anfang des 17. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main, 2003. 298.

1455) bullájában a vörös sárkányhoz hasonlítja, melyről a Jelenések Könyvében is olvashatunk.²⁵

„Aztán egy másik jel tűnt fel az égen: íme, egy nagy, tűzvörös sárkány, amelynek hét feje és tíz szarva volt, és hét fején hét királyi korona. A farka lesöpörte az ég csillagainak harmadrészét, és a földre sodorta őket.” (Jel. 12,3–12,4) „Ekkor nagy harc támadt az égben: Mihály és angyalai harcoltak a sárkánnyal, a sárkány és angyalai harcoltak, de nem diadalmaskodtak, sem helyük nem volt többé az égben. Ekkor letaszították a nagy sárkányt, az őskígyót, akit ördögnek és sátánnak hívtak, aki elcsábítja az egész világot. ...Jaj a földnek és a tengernek, mert hozzátok szállt le az ördög nagy haraggal, s tudja, hogy kevés ideje van!” (Jel. 12,7–12,10; 12,12) „Ekkor láttam, hogy egy fenevad száll föl a tengerből, melynek hét feje és tíz szarva volt, és szarvain tíz királyi korona, fejein pedig a káromlás nevei. A fenevad, melyet láttam, hasonló volt a párduchoz, a lábai mint a medve lábai, a szája mint az oroszlán szája, és a sárkány neki adta erejét és nagy hatalmát.” (Jel. 13,1–13,3)

Ez utóbbi szemléletnek felekezettől függően több megközelítése is létezett, hisz a protestánsoknál elterjedt az ún. „kettős Antikrisztus”-elmélet, mely szerint a pápa és a török együttesen alkotja az Antikrisztust²⁶ (a katolikus fél hasonlót állított, csak épp *Lutherral*). Azzal érveltek, hogy a régi Római Birodalom bukásával két egyházellenes rezsím emelkedett fel: a pápaság és az iszlám.²⁷ Ezt a gondolatot viheti tovább a „Háromfejű Antikrisztus” ábrázolás is, mely en egy szörnyeteg látható, aminek egyik feje a pápa, másik a török és harmadik egy angyal (álnok, csalóka mivolta utal), tehát a Kettős Antikrisztus háromfejű változatát mutatja.²⁸ Ugyanakkor a Lutheránus és Kálvinista szembehelyezkedés eredményeként az evangélikusoknál létezett egy „három Antikrisztus”(avagy a „Háromfejű

²⁵ ANDERMANN U.: i.m.: 38.

²⁶ „Aber wie der Bapst der Endechrist, so ist der Tuerck der leibhafftige Teuffel.” Luther Márton: *Vom kriege widder die Türcken*. Idézi: HAGEMANN L.: i.m. (1999). 87. Ezzel kapcsolatban szintén található magyar példa: (Mohamed) „Azért nem Isten, hanem a pokolbéli ördög hamis prófétája, kit nem sok idő múlva Krisztus az ő fényes eljövetelekor mind ez világ előtt ítél az ő társával, pápával az poklok örök tűzére...” Bornemisza P.: Post. III. 55–56. Idézi: ŐZE S. i.m. 1991. 117.; Ez a fajta szemlélet Magyarországon is jelen volt. PÉTER Katalin: Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon. In: Történelmi Szemle 47. évf. 2005. 3–4. sz. 283–284.

²⁷ RICHARDSEN I.-Friedrich: i.m. 2003. 18.

²⁸ RICHARDSEN I. – Friedrich: i.m. 2003. 196.

Antikrisztus”) megközelítés is, melyet a török, a pápa és *Kálvin* alkotott. Ezeknek a vádaknak komoly képpropagandája is volt a korszakban.²⁹

A végidők népe és az Antikrisztus kiléte mellett az Apokalipszis lefolyása is sokakat foglalkoztatott. *Johannes Lichtenberger*, német asztrológus 1488-ban fel is vázolta a végső eseményeket. Eszerint miután a török feldúlta Lengyelországot, Meissent, Tübingiát, Hessent és Poroszországot, egészen Kölnig nyomul előre, ahol megvívják a végső, armageddoni csatát.³⁰ *Luther* apokaliptikus jövendöléseiben fontos szerep jut Magyarországnak is, melynek sorsa szerinte összefonódik a Birodalommal. Elgondolásaira nagy hatást gyakorolt a *Szászsebesi Névtelenként* is ismert *Georgius de Hungaria*, kinek munkássága (*Libellus de ritu et moribus Turcorum; Tractatus de moribus condicionibus et nequitia turcorum*) hatalmas népszerűsége tett szert a korszakban és számos kiadást megélt. *Georgius*nak a katolikusok mellett később *Luther* és követői körében is komoly hatása volt, illetve részét is képezte *Theodor Bibliander* gyűjteményének is, tehát nem csak magyar, hanem európai szinten is jelentős műnek számított.³¹

I/3. A pogány és eretnek - avagy az ellenségkép formálódása

A törököket kezdetben pogánynak tartották, és mint pogány térítendő volt a keresztények szemében. Hittek abban, hogy idővel az agressziójuk alábbhagy és még akár meg is térnek. Később azonban felhagytak ezzel a reménnyel, sőt sokan már nem is pogánynak, hanem eretneknek látták őket, akik gyakorlatilag megtéríthetetlenek és tüzzel-vassal irtandónak minősültek.³² Ehhez kapcsolódik egy 1582-es prédikációsgyűjtemény, mely

²⁹ RICHARDSEN I. – Friedrich: i.m. 2003. 298.

³⁰ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 135–136.

³¹ IMRE Mihály: „Magyarország panasz”. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995. 121–122.; *Georgius de Hungaria: Tractatus de moribus condicionibus et nequitia turcorum*. 1481. Kiadta: KLOCKOW Reinhard, Böhlau, Böhlau Verlag, 1993. *Georgius de Hungaria* jelentőségéről bővebben: FODOR P.: i.m. 1997. 27–32.

³² BOTTA István: *Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére*. In: Fabinyi Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1984. 51–65.; ÓZE Sándor: *Apocalypticism in Early Reformation Hungary. (1526–1566)*. Budapest-Leipzig, 2015. 80–81.

a 79. zsoltárra épült (Aszáf zsoltára: „Oh Isten, pogányok jöttek be örökségedbe, megfertőztették szent templomodat, Jeruzsálemet kőhalommá tették”)³³. Magát az iszlámot nem is tartották méltónak arra, hogy egyáltalán vallásnak nevezzék. Nem volt több egyesek számára, mint ördögi csalás, *Mohamed* prófétát pedig szélhámosnak, sőt hamis prófétának mondták,³⁴ míg *Luther* a Koránt romlott könyvnek tartotta.³⁵

Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a „török” kifejezés többretegű értelemmel is bírt. Jelentette egyfelől az oszmánokat, de jelenthetett egyfajta „belső törököt” is. Ez a belső török újabb két értelemre bontható, hisz jelentkezhet lelki szinten is, de jelentkezhet egy közösség/népen belül is. Maga a „törökösség” is része lett az ellenségképnek. Volt olyan vád, miszerint egyes keresztények „török módon” álltak hozzá az oszmánok ellen indítandó kereszties hadjárat szervezéséhez.³⁶ Úgy tartották, először a belső ellenséggel kell leszámolni, mert ez (akár szándékosan is) akadályozza a külső fenyegetés elleni sikeres fellépést. *Luther* egyszer úgy fogalmazott, hogy „ha harcolni akarunk a törökkel, kezdjük itthon, ahol a legrosszabbak”.³⁷ Amellett, hogy „belső török” alatt a pápai hatalmat értette, melynek megdöntése elengedhetetlen a külső ellenség, a „Nagy Török” legyőzéséhez, még az is a meglátása volt, hogy a mohácsi csata nem katonai okokból veszett el, hanem azért, mert az egyházi személyek (püspökök, érsekek) világi és katonai funkciót láttak el. Véleménye szerint a fegyverforgatás és a hadviselés nem az egyház, hanem egyedül a császár feladata.³⁸ Carl GÖLLNER írja, hogy a legsúlyosabb vádak közé tartozott az, mikor azt állították, hogy egy

³³ Heidenreich, Esaias: *Zwölff Türken-Predigten über den Neun und Siebenzigten Psalm „Herr es sind Heiden in dein Erbe gefallen”* etc. Lipcse, 1582. [VD16 H 1321]

³⁴ RICHARDSEN I.-FRIEDRICH: i.m. 2003. 359.

³⁵ BÓKA É.: *Európa és az Oszmán Birodalom a XVI–XVII. században*. Budapest, L'Harmattan, 2004. 83.; „Also da den Mahometh der luegen heist besessen und der Teuffel durch seinen Alkoran die seelen ermordet...” *Luther M.: Vom Kriege widder die Türcken*. Idézi: HAGEMANN L.: i.m. (1999). 88.

³⁶ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 138.

³⁷ A német nemzet keresztény nemességéhez. Idézi: HOUSLEY N.: i.m. (2002). 147.; PÉTER K.: A reformáció és a művelődés a 16. században. In: PACH Zs. P. (szerk.) *Magyarország története 1526–1686*. Vol.1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 489–491.

³⁸ MATSCHKE K.P.: *Das Kreutz und der Halbmond: Die Geschichte der Türkenkriege*. Düsseldorf, Artemis und Winkler Verlag, 2004. 250.

ellenséges hatalom titokban szövetezett a szultánnal, növelve a török veszélyt.³⁹ Ez szépen összeegyeztethető a Francia Királyság megmozdulásával (Cognac-i Liga-1526.). Sőt már-már szitokszóként is használták a törököt. Az „úgy viselkedik, mint egy török” a lehető legrosszabb viselkedést jelentette. Sőt, *Aragóniai János Szkander bég* (1443–1468) elleni kritikájára az albán fejedelem részéről a következő volt a reakció: „Ügyem igaz most, hogy megtámadom a törököt és ti nem vagytok jobbak, mint egy török.” A horvát keresztények körében a „rosszabb, mint egy török”-kifejezés a leggonoszabb személyt jelentette. Maga *Erasmus* pedig az angol matrózokról írta azt, hogy úgy bánnak az idegenekkel, hogy jobb lenne inkább török fogságba esni. 1535-ben azt is mondta, hogy „jobb törökök közt élni, mint újra Freiburgban”. De a francia uralkodót, *XII. Lajost* (1498–1515) is érte hasonló vád, aki a németek szerint „olyan rossz, mint bármely hitetlen”, a franciákat pedig még a hitetleneknél is rosszabbnak vallották. A német parasztháború alatt (1524–26) hasonló véleményen voltak a felkelők is. Azt mondták egyesek, hogy „a parasztnak a török alatt jobb soruk lenne”, mivel a törökök legalább engednék a szabad prédikációt.⁴⁰ De erre hazánkban is találni példát: a *Dózsa*-féle parasztháború alatt (1514) a nemességet törökösítették. Nagyrészt azért, mert az eredetileg kereszties hadjáratra induló sereget akarták visszatartani, ellentmondva ezzel a pápai bullában foglalt utasításoknak. *II. Lajos*ról (1516–1526) pedig azt írták jobban félt a magyar törököktől, mint a török töröktől. *I. Ferdinánd* (1526–1564) zsoldosai szerint meg „a magyarok rosszabb ellenség, mint a törökök”.⁴¹

Egyes magyarországi prédikátorok is elég lényegre törően fogalmaztak a törökkel kapcsolatban. *Czeglédi István* „vérszopó fene nemzetségnek”, filiszteusoknak, *Melius Juhász Péter* pedig „mohácsi ördögnek”, „Antikrisztusnak”, „vadkanok”-nak, „ebek”-nek és „rókák”-nak mondta őket prédikációi során.⁴² Továbbá „vérszopók”-nak és „vérontó hóherek”-nek is hívta őket a meghódított területeken tanúsított magatartásuk miatt. *Melius* még emellett a *Jelenések* könyvéből ismert „tenger fővény”-hez hasonlította a törököt. *Melius* és *Szegedi Kis István* egyaránt *Góg* és *Magógnak* nevezi őket, ezzel is az apokaliptikus mivoltukat

³⁹ GÖLLNER C.: *Turcica, Bd. III.: Die „Türkenfrage“ in der öffentlichen Meinung des 16. Jahrhunderts.* Berlin-Bukarest 1978. 25. Idézi: HOUSLEY N.: i.m. 2002. 139.

⁴⁰ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 141–147.

⁴¹ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 141–145.

⁴² FÖLDEVÁRY Antal: *A magyar református egyház és a török uralom,* Budapest 1940. 18.

hangsúlyozva. *Bornemisza Péter és Szathmári Ötvös István Góg és Magóg* alatt a törököt és a tatárt értették.⁴³

A lelki értelemben vett „belső török” szintén elterjedt nézet volt és ennek a legyőzése a fontos, nem az embereké. *II. Pius* pápa úgy fogalmazott *II. Mohameddel* kapcsolatban, hogy nem mint emberrel, hanem a szultán tetteivel van baja.⁴⁴ *Erasmus*, aki számára az oszmán a hitetlenséget, az erőszakot és a barbárságot jelentette, *Enchiridion militis christiani* (*A keresztény katona kézikönyve*)-című munkájában pedig azt mondta: „Öld meg a törököt és ne az embert”.⁴⁵ Jelen volt ugyanakkor az aggodalom, hogy esetleg a török elleni harcban pont a keresztények fognak törökké válni (éppen a sorozatos háborúk és a kegyetlenség miatt). *Ahogy Jacobus de Voragine* is leírta a *Legenda aurea* c. művében: „Mit nyernénk a barbárok legyőzésével, ha a kegyetlenség minket győz le?” Márpedig ha a törökösség az egyéneken virágozna, akkor nem számít, hogy ki nyeri a háborút. Egyesek szerint a törökkel szembeni fegyveres ellenállás hiábavaló, mert ez pont a törökösség győzelmét jelenti.⁴⁶ A harcban mindenekelőtt morális/erkölcsi síkon kell felülkerekedni, a belső ellenségtől megszabadulni és csak aztán jöhet a fegyveres diadal.⁴⁷ Ez a gondolat fogalmazódott meg 1516-ban, az *Institutio Principis Christiani*-ban is: „Azok alapján, akik ezt a háborút vívják manapság, esélyesebb, hogy mi válunk törökké, mintsem a mi erőfeszítéseink teszik őket kereszténnyé.” „Bizonyosodjunk meg először, hogy magunk is igaz keresztények vagyunk és akkor támadjuk meg a törököt, mikor az helyénvaló.” Hasonló gondolatmenet található az 1519-es *Enchiridion militis christiani*-ban is. Ezt a belső törököt legyőzhetőnek tartották. *Kretz* azt állapította meg, hogy „törököt törökkel nem lehet elpusztítani”. Egyedül akkor látott esélyt a győzelemre, ha a császár zsoldosai (akiket *Erasmus* csak barbár csöcseléknek tartott) megértik miért harcolnak

⁴³ FÖLDVÁRY A.: i.m. 1940. 17–18.

⁴⁴ *II. Pius: Epistola ad Mahometem II*, ed. és ford.: BACA A.R. New York, 1990. 117. Idézi: HOUSLEY N.: i.m. 2002. 150.

⁴⁵ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 149–150.

⁴⁶ Luther egyszer úgy fogalmazott, mikor a török ellen indítandó háború napirenden volt (1520-as évek), hogy nem lát benne sikert mivel a török tízszer okosabb a birodalmi hercegeknél (*Fürst*). „Am ende bitt ich alle lieben Christen wollten helffen Gott bitten fur solch elende verblente Fursten, mit wilchen uns on zweyffel Gott geplaget hatt ym grossem zorn, das wyr ya nicht folgen widder die Turcken zu ziehen odder zug eben, Syntemal der Turck zehen mal kluger und frummer ist, denn unsere Fursten sind.” *D.Martin Luthers Werke*. kritikai kiadás. Weimar 1883. Idézi: EHMANN J. i.m. 2008. 231.

⁴⁷ HAGEMANN L.: 1999. 86.; HOUSLEY N.: i.m. (2002.) 151–152.

és morális fordulaton mennek át.⁴⁸ Sőt *Erasmus* még ennél is tovább ment. Egy 1527-es megfogalmazása szerint: „Ha látnák jó tettünket, mind a törökök, mind a zsidók dicsőítenék a Mennyei Atyát és csatlakozni akarnának hozzánk”.⁴⁹

Az erkölcsi értelem mellett a „török” egyben önmagát az ellenséget is jelentette, legyen az bármilyen földről való. *Wolsey* bíboros az 1522-es francia háború során azt nyilatkozta, mikor Nándorfehérvár alá kértek támogatást: „Az igazi török az, akivel el vagyunk foglalva és nem ismerek más törököt.” A svájciak az 1476-os murteni győzelmük után ünnepet ültek a „nyugati szultán” felett aratott diadal alkalmából, de a svájci és a liège-i felkelőket is szintén letöröközték ellenségeik. Velencének is kijutott ezekből a jelzőkből. Az 1508-ban alakult Cambrai-i Liga, melynek célja az Oszmán Birodalom elleni keresztes hadjárat megszervezése és kivitelezése volt, *turkofiliával* (törökbarátsággal) vádolta meg a Köztársaságot a Portával való egyezkedései és kereskedelmi célból bonyolított ügyletei miatt. Azt is mondták, hogy Velence cserbenhagyta védőszentjét, *Szent Márkot Mohamed* prófétáért és hátráltatták a keresztes hadjáratot. Ezért is mondták, hogy „A Szent Sírhoz vezető út Velence romjain át vezet”.⁵⁰ Velence bukását a törökök elbukása és megtérése előttre jósolták meg. A törökveszély következtében létrejött propagandából hamarosan Luther és hívei is kivették a részüket. Véleményük szerint akik nem akarnak részt venni a harcban, azokat szintén töröknek kell bélyegezni.⁵¹ További érdekességekkel szolgál *Morus Tamás* hozzáállása az oszmán-helyzethez. Jómaga úgy vélte, hogy az eretnokség (vagyis a belső ellenség) nagyobb veszélyt jelent az egyházra és a lutheránusok hitetlensége rosszabb a törökökéénél, mivel ők legalább tisztelik Szűz Máriát, ami a lutheránusokról nem mondható el. Bírálta továbbá a Rómát kifosztó lutheránus zsoldosokat is. Ha az oszmánok ki akarnák használni ezt a fajta felekezeti megosztottságot Európában, akkor bizonyosan találnának céljuknak megfelelő kollaboráns eretnekeket. Kijelentése, miszerint „Nincsen olyan született török, mely oly kegyetlen lenne a keresztény néphez, mint a hamis keresztény, aki elbukott.” párhuzamot mutathat *VIII. Henrik* (1509–1547) *Act of Supremacy*-jával (1534).⁵²

⁴⁸ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 150–152.

⁴⁹ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 150.

⁵⁰ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 140.

⁵¹ HOUSLEY N.: i.m. 2002. 146.

⁵² HOUSLEY N.: i.m. 2002. 154–158.

I/4. Korán-cáfolatok

Az iszlám középkori térnyerésének, illetve az ellene folytatott keresztes háborúk következtében a Korán-cáfolat műfajának nagy divatja volt már a 12. században. Alapvető célja az iszlám elleni harc lelki, illetve intellektuális szinten való folytatása. A Korán-cáfolat eredete egészen a 9. századig nyúlik vissza és az oszmán hódítások következtében újabb lendületet nyert a 16. században, hasonlóképpen, mint ahogy német földön fellendült például a *Türkenrede*-k és *Türkenlied*-ek népszerűsége. Sokan egyet értettek abban, hogy akár a törökök megtérítése, akár a teljes legyőzése a cél, a vallásuk és tanításainak ismerete alapvető fontossággal bír. Alapvető gondolat volt, hogy az ellenséget legyőzzék, meg kell őket ismerni. Nem csupán a harcmodorukat, hanem egyúttal a történelmüket, észjárásukat, hitüket. Éppen ezért egyesek ily módon akartak fényt deríteni az oszmán katonai sikerek titkára. Az iszlám tanításainak megismeréséhez azonban szükséges a Koránnak egy bizonyos fokú ismerete, emiatt több kezdeményezés volt a könyv latinra való lefordítására. A Korán keresztény kézbe való vétele, olvasása és lefordítása azonban kockázatos és megosztó cselekedetnek is számított, ez pedig alaposan megnehezítette a munkálatokat és sokszor a befolyásos kapcsolatoknak volt köszönhető, hogy az ilyen jellegű fordítások egyáltalán napvilágot láthattak. Ugyanakkor annak is nagy esélye volt, hogy a szerző egyszerűen feladta a fordítást. Fontos szempont az is, hogy eleve kevesen voltak azok, akik tudtak annyira arabul, hogy egyáltalán megkíséreljék az eredetiből lefordítani, emiatt többen inkább korábbi latin nyelvű munkákat vettek alapul, mint például *Karthauzi Szent Dénes* ilyen jellegű írásait, vagy a *Corpus Toletanum*-ot.

Ezek a 16. századi Korán-cáfolatok a középkori elődeiktől eltérően azonban már kettős feladatkörrel rendelkeztek. Egyfelől természetesen továbbvitték a klasszikus iszlám-, illetve törökellenes szerepüket, melynek értelmében a Korán tanításait módszeresen felsorolták és ezeket megfelelő érvekkel alátámasztva, valamint a Bibliával is összevetve megcáfolták, másfelől egy protestánsellenes műfajjá is kinőtték magukat, mivel - mint azt *Pázmány*nál is láthatjuk - ezeken a cáfolatokon keresztül egyben a katolikusok által eretnekségnek ítélt protestáns tanokat is támadták, megkérdőjelezték.⁵³

⁵³ DOBROVITS Mihály – ŐZE Sándor: A Korán-cáfolat műfaja a közép-európai reformáció és a katolikus reform eszmei fegyvertárában. In: *Egyháztörténeti Szemle*. 2009. 10. évf. 12. sz. 19–28.

A 16. század első felében átélt megrázkódtatások (Mohács, Buda elfoglalása, Bécs ostroma, Buda felmentésének sikertelen kísérlete) eredményezték az „ősellenség” vallása és szent könyve iránti érdeklődés, illetve a Korán-cáfolatok újabb hullámát. Ez több, a Korán fordításán alapuló munkához vezetett, melyek közül a korszak egyik legmeghatározóbb gyűjteménye *Theodor (Buchmann) Bibliandertől* származik. *Bibliander* jóbarátja, *Johannes Oporinus* rábeszélésére kezdett bele az iszlámról szóló gyűjteményének létrehozásába. A három könyvből álló 1543-as gyűjtemény több szempontból is különleges számunkra. Magába foglalja a középkor jelentős egyházi szerzőinek iszlámmal kapcsolatos írásait, mint például a *Petrus Venerabilis*, cluny-i apáthoz köthető *Corpus Toletanum* szövege, továbbá olyan Koráncáfolati művek, mint *pszeudo-Kindi*-től a *Riszála* (ami az iszlámmellenes polémia egyik lényeges munkája), valamint *Nicolaus Cusanus*-tól a *Cribratio Alkorani* és *Ricoldo da Monte Croce*-től a *Confutatio Alcorani*. Utóbbi két munka olyannyira meghatározó volt a 16. században, hogy még *Lutherre* és *Zwinglire* is kihatottak. Ez annak is volt köszönhető, hogy mind *Cusanus*, mind *Monte Croce* felhasználta a Korán latin fordítását (*Monte Croce* is megkísérelte közvetlenül arabból lefordítani, de a tartalom annyira felkavarta, hogy inkább feladta), illetve muszlim Korántudományi irodalmat.⁵⁴ A gyűjtemény harmadik kötetében megtalálható itt *Georgius de Hungaria* népszerű műve (*Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum*), *II. Pius* pápa levele *II. Mehmet* szultánnak, valamint több, az oszmánok eredetét, történetét, szokásait, hadseregét taglaló írás. Mindközül azonban a legértékesebb rész az első kötetben található teljes Korán-fordítás, ami jócskán megnehezítette a gyűjtemény megjelentetését. Első sorban ennek is köszönhető, hogy a nyomtatást és kiadást vállaló *Oporinus* 1542-ben börtönbe került és csak a neves reformátorok (*Luther*, *Melanchton*, *Bucer* és *Bibliander*) közbenjárásának köszönhetően szabadulhatott ki viszonylag hamar és jelenhetett meg a mű 1543-ban.⁵⁵ A gyűjteményben található koráncáfolati művek egyrészt összevetik a kereszténység és az iszlám közötti különbségeket, másrészt pedig tovább is erősítik a 16. században elterjedt apokaliptikus szemléletet. ŐZE SÁNDOR 2015-ös könyvében megemlíti annak esélyét, hogy *Bibliander*

⁵⁴ BOBZIN, Hartmut: *Der Koran im Zeitalter der Reformation*. Beirut, 1995. 24–26; 29–31.

⁵⁵ A gyűjtemény második kiadására 1550-ben került sor. Ekkor *Bibliander* két további művet is hozzátett a harmadik kötethez: *Georgievics Bertalan* művét, illetve *Christophorus Richerius De Rebus Turcarum* című munkáját. Utóbbi *I. Ferenc* francia király (1515–1547) konstantinápolyi követe volt és tapasztalatairól 1540-ben írta meg művét. BALÁZS József – SZUROMI Kristóf: *Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Intézet, 2016. 12.; SEGESVÁRY Viktor: *Az iszlám és a reformáció*. Hága, 2005. 94–95.

ismerhette *Guillaume Postel De orbis terrae concordia libri IV*-című művét és annak iszlámot taglaló második kötetét, amit csekély mértékben fel is használhatott.⁵⁶

A gyűjtemény másik nagy különlegessége, hogy egy közös katolikus-protestáns összetételű mű, hiszen maga *Bibliander* svájci református *exegéta* (szövegmagyarázó) volt (aki nem csak a korábbi szerzők műveire hagyatkozott, hanem feltehetően volt egy saját Korán-fordítása is⁵⁷), a gyűjtemény pedig egyszerre tartalmazza jelentős katolikus szerzők munkáit, valamint *Luther* és *Melanchton* előszavát is). A közös szellemi termék mellett az 1543-as gyűjtemény olyan népszerűsége tett szert, hogy számos újabb kiadást is megélt, illetve a felekezetek közös forrásaként is számon tarthatjuk, mert a protestánsok mellett 16-17. századi magyar jezsuita szerzők is (pl.: *Pázmány Péter* és *Szántó István*) a spanyol szerzők munkáin kívül innen merítettek és hasonlóan apokaliptikus színezetben tüntették fel a korszakban bekövetkezett eseményeket.⁵⁸

Mint arról korábban szó volt, *Pázmány* a saját Korán-cáfolatában (*Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a török birodalomról és vallásról*. 1605.) egyszerre fogalmaz meg bírálatot a mohamedánok és a protestánsok ellen, kifejtve azt, hogy a protestantizmus, mint eretnek tévelygés, az iszlámhoz hasonlóan az ördögtől származik, tehát mindkettő téves és káros. *Pázmány* mindemellett egy bizonyos ponton *Luthert* még rosszabbnak is mondja a törököknél, mert szerinte az ő vallásosságuk legalább őszinte: „Hallod-é, Luther, bölcsességes doktor, jut-é eszedbe, hogy tizenöt esztendeig, csaknem mindennap, magadnak való misét mondottál? S metczesz, ha efféle mise iszonyú bálványozás? Ha a Krisztus teste és vére ott nem volt, hanem csak a kenyeret és bort imádtad és egyebekkel is imádtattad? Kinek én azt felelém: Az püspöktől felszentelt és megkent pap vagyok; amit cselekedtem, az én előttem valók parancsolatja engedelmeiből cselekedtem. Holott azért a Krisztus igijét valóban reá modottam, mint magad

⁵⁶ ŐZE S.: i.m. 2015. 226.; DOBROVITS M. – ŐZE S.: i.m. 2009. 32–33.; BALÁZS J. – SZUROMI K.: i.m. 2016. 12.

⁵⁷ Koránt birtokolni ebben a korszakban veszélyes volt Európában, hisz tiltott könyv volt, a birtoklója pedig könnyen eretnekség vádjá alá kerülhetett. Ugyanakkor többen is úgy vélték, hogy az „ellenség” megismeréséhez fontos kellék a Korán ismerete. DOBROVITS M. – ŐZE S.: i.m. 2009. 30–31.

⁵⁸ DOBROVITS M., ŐZE S.: i.m. 19–21; 33. *Pázmány* ennek a háromkötetes munkának a második és harmadik kötetét dolgozta fel. Uo.; VARSÁNYI Orsolya: *Pázmány Péter: A Mohamet vallása hamisságárúl* című művének forrásai és citátum használata. In: HARGITTAY Emil (szerk.): *Textológia és forráskritika*. *Pázmány-kutatások 2006-ban*. Piliscsaba, 2006. 47–55.

jól tudod, a kenyérre és borra miért nem áldoztam volna? Ez mind igaz, úgymond az ördög; de az török és pogány az ő templomában engedelmességből és valóban cselekszi, amit cselekszik. S mit mondanál, ha az te felszentelt rendelésed hamis volna, mint az töröké? Mert először, sem igaz hit, sem a Krisztus esméreti nem volt benned, mikor felszentelttél. Az hitet, ami illeti, a törököt ezzel felül nem haladtad. Mert mind a török, s mind az ördög hiszi az Krisztus históriáját; hogy született, megfeszített, megholt. De a török és mi, kárhozott lelkek, nem bízunk az ő irgalmasságában, nem tartjuk őtet üdvözítőnknek és közbenjárónknak, hanem félünk tőle, mint kegyetlen bírótúl. (...) Másodszor: nem tudom, ha olyan volt-e a Luther hiti mint az töröké (mindenképpen az ördög szemébe mondá, és maga sem meré megtagadni előtte): de azt bizonytal tudom, hogy hazuda, mikor azt mondá, hogy a török is hiszi a mi Üdvözítőnk halálát és kínszenvedését. Mert Mahomet az Alkoránban nyilván írja, hogy hazudnak a zsidók, azt hirdetvén, hogy ők megfeszítették Krisztust: mert nem őtet, hanem egy hozzá hasonló embert ölének meg őhelyében. (...)"⁵⁹

Az említett két magyarországi szerzőn kívül még többek között *Piotr Skarga* (1536–1612) volt az a közép-európai jezsuita, aki szintén írt Korán-cáfolati munkát (*Messiás Arianorum*, Krakkó, 1612.) és hasonlóképpen ötvözte a törökellenességet a protestánsellenes (az ő esetében unitáriusellenes) vonulattal.⁶⁰ Fontos még megemlíteni a cseh huszita *Bartoloměj Dvorský* és *Václav Budovec* műveit, melyekben a török és az iszlám mellett ugyanúgy bíralták az unitáriusokat és anabaptistákat is.⁶¹ Látható tehát, hogy a 16–17. századi Korán-cáfolatok kettős fegyverré váltak a vallási, illetve felekezeti polémia eszköztárában, mely általános jelenségnek mondható a jezsuiták körében. Emellett az is feltűnő, ahogy a katolikus és protestáns szerzők olykor a másik fél munkáiból is meríthettek, mint azt

⁵⁹ Pázmány Péter: *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a török birodalomról és vallásról*. 1605. (Kritikai kiadás.) Sajtó alá rend.: AJKAY Alinka – HARGITTAY Emil. Bp., 2001. (Pázmány Péter művei, 2.) 45; 58.

⁶⁰ DOBROVITS M., ŐZE S.: i.m. 20–21.; BITSKEY István: Pázmány Péter Korán-cáfolata. In: BITSKEY István, GÖMÖREI András (szerk.): *Eszmék, művek hagyományok*. Debrecen, Csokonai Könyvtár, Bibliotheka Studiorum Litterarium, 5. 1996. 179–195.

⁶¹ A cseh törökkép a 16. századra a mohácsi csata és Buda eleste következtében a magyar és német megítélésekhez hasonlóan dominánsan negatív volt. Az oszmánok 16–17. századi cseh irodalmi megjelenéséről, valamint *Dvorský* és *Budovec* munkásságáról KOVÁCS ESZTER részletesen foglalkozott. KOVÁCS Eszter: Egy cseh nemes írása a törökök vallásáról a 17. században. In: *Egyháztörténeti Szemle*, IX. évf. 2. sz. 2008. 57; Uő.: *Iszlámismeret Csehországban a 16–17. század fordulóján*. Előadás a Szent-Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány szervezésében, Budapest, 2016. április 20.

Bibliander gyűjteményének esete is bizonyítja, ezt pedig okkal értelmezhetjük a keresztény felekezetek közötti kulturális transzfer példajaként is.

Fontos megjegyezni még azt is, hogy habár a Korán-cáfolati munkák egyértelműen iszlám- és törökellenesek, melyek Mohamedet a legválogatottabb negatív jelzőkkel illetik, tanait pedig legtöbbször az ördögtől való hazugságok és tévedések gyűjteményének tartják, szerzőiknél mégis olykor (ha igen ritkán is) bizonyos kérdésekben felfedezhetünk elismerőbb, vagy legalábbis kevésbé negatív megjegyzéseket is a muszlimokkal kapcsolatban. *Ricoldo da Monte Croce* egy másik munkájában, a keletre tartó hittérítőknek szánt *Liber Peregrinationis*-ban például dicsérően szólt a muszlimok vendégszeretetéről és vitakészségéről.⁶² *Cusanus* a *Cribratio Alkorani*-ban amellet, hogy említést tesz egy igen művelt arab keresztényről, a bevezetőben leírja szándékát, hogy kiemelje a Korán és Evangélium közti hasonlóságokat, mert ezek tovább erősítik magát az Evangéliumot, de ugyanakkor a két vallás közti közös pontokat is megmutatja.⁶³ Egyik fejezetében kiemeli és idézettel alátámasztja, hogy a Korán ugyanúgy tiszteli Máriát, dicséri Krisztust és megnyilvánul benne istensége: „A Koránban pedig azt írják, hogy Jézus Krisztus Szűz Mária fia, e szavakkal: >Ó Mária, minden asszonytól és férfitől ragyogóbb, tisztább, vidámabb. Neked küldi a mindenség Teremtője a legfőbb hírvívő örömét Isten igéjével, akinek a neve Jézus Krisztus, aki minden nép arca ebben és az eljövendő korban, bölcs és igen kiváló férfi.< Így válaszolnak az angyalok: >Istennél semmi sem ütközik lehetetlenbe, mindent, amit akat, megalkot. Ő meg fogja tanítani a te fiadat, aki isteni erénnyel jön a világra, a törvény könyvére, az Ószövetségre, az Evangéliumra és minden tanítói jártasságra. Ő meg fogja gyógyítani a vakokat és a némákat, meg fogja tisztítani az álomkórosokat és a leprásokat, és a Teremtőjével együtt életre fogja kelteni a halottakat. Ezeket az Istenben hívők csodáknak fogják ítélni. Meg fogja erősíteni az Ószövetséget. Kinyilvánítja, hogy az isteni erővel jött, s így fog szólni: Ó istenfélők, kövessetek engem. Ugyanis az én Uram, a tiétek is, s akit imádva a helyes úton fogtok járni.<

⁶² BOBZIN, H.: i.m. 1995. 26.

⁶³ „Szándékunk pedig az, hogy mértékül véve Krisztus Evangéliumát, megrostáljuk Mohamed könyvét, és megmutatni, hogy ebben is megvannak azok a tanítások, amelyek révén az Evangélium, nagymértékben megerősítést nyer, mintha bizonyosságra lenne szüksége, s hogy amelyben eltér, az tudatlanságból és ennek következtében Mohamed rossz szándékból ered. (...)Ezért nem lesz nehéz megtalálni a Koránban az Evangélium igazságát, bár maga Mohamed is igen távol áll az Evangélium valódi megértésétől.” Nicolaus Cusanus: *A Korán megrostálása*. In: BALÁZS J. – SZUROMI K.: i.m. 2016. 75; 78.

Máshol így szól: >Jézus, Mária fia, az Isten követe, Lelke és Máriának az égből küldött Ige< Íme, Jézus, a Messiás, vagy Krisztus, és Máriának az égből küldött Ige, mivel a mennyei Isten küldte őt. Ezért neki ugyanolyan természete van, mint a küldő Istennek. Mivel az isteni ige Isten Igéje, nem mondhatjuk, hogy ez valami más, mint a legegyszerűbb Isten. Isten pedig és a saját igéje nem két isten, hanem ugyanaz a legegyszerűbb Isten. Így nyilvánvalóvá válik, hogy a küldő Isten és az elküldött Igéje ugyanolyan természetű, de a küldő Isten nem önmagát küldte el és nem egy másik istent, nem lesz a küldő küldött, és nem más isten a küldő Isten, és más a küldött Isten.”⁶⁴

Sőt, később megjegyzi, hogy a Koránnak még jótékony tulajdonsága is van: „Ezekből nyilvánvalóvá válik, hogy a Korán az arabokat az Evangéliumhoz küldi, mint az istenfélők világosságához és helyes útjához. Ugyanis ezt mondja a Korán: >Tudnotok kell pedig, ó írás népe, hogy egyetlen törvénynek vagy hitnek a tökéletességét sem nyerhetitek el, csak ha engedelmeskedtek az Ószövetség és az Evangélium és ennek az Isten által adott könyv szabályainak.<”⁶⁵ Pázmány pedig – mint azt fentebb részleteztük – őszintének gondolja a törökök vallásosságát és legalább nem mondanak maguknak úgy ellent, mint azt *Luther* tette, még ha szerinte amit követnek helytelen is. Jól látható tehát, hogy olykor még az oszmánok romlottsága függhet a viszonyítási ponttól is, különösen a felekezeti polémiában.

I/5. Az oszmán ellenségkép alakulása a művészetekben

A törökellenesség és a törökelleni harc *I. Miksa* császár (1508–1519) propagandájának is részét képezte. Az uralkodó hadi sikereit megörökítő metszetek mellett több, a keresztes hadjáratot szorgalmazó ábrázolást is lehet találni. Egyik ilyen példa a *Miksának* készített imakönyv, melyben a sárkány gyakran jelenik meg az egyes szentek (*Szt. Borbála*, *Szt. Sebestyén*) ábrázolásainál. A legfőbb üzenetet mégis *Szent Györgynél* láthatjuk, ahol a sisakrostélyát leeresztve tartó (tehát harckészültségben levő), keresztes zászlót tartó *Szt. György* lovával a sárkányon tapod. Ezek mind a török elleni keresztes hadjáratra felhívó

⁶⁴ BALÁZS J. – SZUROMI K.: i.m. 2016. 75.

⁶⁵ BALÁZS J. – SZUROMI K.: i.m. 2016. 93.

jeleknek tekinthetők.⁶⁶ A törökellenes beszédek és törökellenes dalok mellett a 16. században megnő az ún. *querelák*, illetve *heroidák* műfaja. Ezekben a művekben sok esetben egy ország, egy nép megpróbáltatásait (panaszait) szólaltatják meg. Ennek egyik neves képviselője *Ursinus Velius*, aki a török hódításnak áldozatul esett Pannoniáról és a fenyegetettségben levő Ausztriáról is írt.⁶⁷ Az 1532-es oszmán támadásra írta meg a *Querela Austriae*-t (Ausztria panasza), melyben többek között e sorokat írja:

„Üdvözlég, te hatalmas nagy Germánia, halljad,
Sok sebből vérző Ausztria, íme köszönt.
Ausztria jaj, már-már szomszédja a vad törököknek,
És az a sors veri majd, mint ami Pannoniát.”⁶⁸

Rubigallus szintén szívén viselte a Magyar Királysággal történt eseményeket és ugyancsak aggódott a következmények miatt. *Melanchton* pedig művében (*Danielis enarratio*. 1529) *Georgius Sabinus* heródiáját (*Germania ad regem Ferdinandum*) is közli, melyben az apokaliptikus megközelítés is megjelenik és a törököket a Dániel Könyvéből ismert negyedik birodalommal és a fenevad szarvacskájával azonosítja, amit csak *V. Károly* és *Ferdinánd* képes legyőzni miután (és itt kapcsolódik össze a „belső török” fogalmával) véget vetettek a belháborúnak és a felekezetek közti harcoknak, azaz a belső ellenségnek a birodalomban.⁶⁹ Művének *Ferdinánd*hoz szóló részében ezt írja:

„Hát ez a szörnyű faj már megjött, ő a török had,
Mondják, hadba vonul, Isten a célja megint.
Ezt a fejet kell végre leverned, törd le a szarvát,

⁶⁶ FÜSSEL S.: Die Funktionalisierung der „Türkenfurcht“ in der Propaganda Kaiser Maximilians I. In: FUCHS F. (szerk.): *Osmanische Expansion und europäischer Humanismus*. Wiesbaden, Duncker und Humblot, 2005. 9–26.

⁶⁷ IMRE M.: i.m. 1995. 16–18.

⁶⁸ „Quam peto magna tibi Germania mitto salutem,

Pannonis innumeris Austria fracta malis.

Austria quae saeutis prope iam contermina Turcis

Et nimium heu miseris addita Pannoniis.” Magyarra fordította: CSONKA Ferenc. Idézi: IMRE M.: i.m. 1995. 19.

⁶⁹ IMRE M.: i.m. 34-35.

Hadd múljon ki e szörny földön a lábad előtt.

Rajta, király, nosza, bátran szállj ki a harci mezőre,

És te hitetlen nép, végre lakolj, te török!”⁷⁰

Ilyen és hasonló munkák születtek a korszakban *Hieronimus Vietortól*, *Zsámboky Jánostól*, *Alvinczi Pétertől* és még sok más szerzőtől, akiknek munkásságát és a heroidák, valamint a *querelák* gazdag műfajának alakulását, valamint a *Querela Hungariae*-toposz jelenlétét Imre Mihály „*Magyarország panasza*”-című munkájában (Debrecen 1995.) részletesen tárgyalja.

A negatív törökképnek nagyon gazdag képzőművészeti anyaga is maradt fenn a korszakból.⁷¹ Az 1571-es keresztény diadal Lepantónál nagy hatással volt a művészekre is. Egyik jeles képviselőjük *Martino Rota*, aki több allegorikus ábrázolást is készített a győzelem örömeire.⁷² Ezek közül egyiken a Lepantói öblöt jelképező ketrecből kijutni próbáló török alakot a császári sas és a velencei oroszlán éppen szétmarcangolja, míg egy másik török egy sárkány megülve készül nekiindulni, miközben a ketrec mögött álló ördögi alak ösztökéli. A lepantói ketrec ajtaját pedig mind eközben a pápai galamb tartja nyitva.⁷³ Egy másik munkáján újabb érdekes és beszédes hasonlatot láthatunk: a császári sas és a velencei oroszlán állnak szemben az oszmánok bestiális sárkányával. Mindegyik lény hátából fa mered az égnek, melyeket a keresztény és török katonák próbálnak kötelekkel ledönteni. Az oszmánok tüskés, halódó fája erősen meghajlik, törzsén hatalmas repedés tátong, ágai töredezetek, míg

⁷⁰ „Turca ferox autem caput est immane, quod audis

Adversus summum bella movere Deum.

Hoc tibi fragendum caput est, hoc concute cornu:

Succumbet manibus bellua victa tuis.

Ergo age, Rex, animo praesenti suscipe bellum,

Hei mihi quas poenas impie Turca dabis!” Idézi: IMRE M.: i.m. 36.

⁷¹ Magyarországon dr. GALAVICS Géza foglalkozott az oszmánok képzőművészeti ábrázolásaival. *Kössünk kardot az pogány ellen* –című munkája nélkülözhetetlen a témakörben. Ez úton is szeretném megköszönni segítségét!

⁷² GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1986. 18.

⁷³ GALAVICS G.: i.m. 1986. 17–18.

a keresztények élő, levelekkel tarkított fái (melyeket babérkoszorú köt össze, amin a pápai galamb foglal helyet) meg sem hajlanak az ellenségnek.⁷⁴ Mindkét ábrázoláson az apokaliptikus szemlélet jellegzetes vonásait fedezhetjük fel: a világot felemészteni akaró sárkány elleni küzdelmet, küzdelmet fény és sötétség, jó és gonosz között.

Rota a szerencse forgandóságát bemutató ábrázolása már kicsit elvontabb, de ugyanolyan beszédes. A török alak elkeseredetten próbál kapaszkodni a vitorlát tartó Fortuna lábába, miközben lentről a halál húzza le a szerencsekerékről a mélybe, ahol törökök és keresztény uralkodók egyaránt vannak. Ez alatt a másik oldalon a Habsburg Birodalmat és Velencét jelképező alakok angyali megerősítéssel a magasba emelkednek, szembenézve a törököt még tartani próbáló kígyóval.⁷⁵

Újabb nagy hullámot jelentett a művészetek számára a tizenöt éves háború kitörése (1591) is. Ezzel kapcsolatban többek között *Hans von Aachen* munkáit érdemes megemlíteni, melyek szintén allegorikus módon ábrázolják az eseményeket. A háború kitörését bemutató képen egy török és egy magyar öltözetű alak (*Kreckwitz* császári követ) áll egymással szemben. A török fenyegetően, kivont karddal látható, mellette egy vicsorgó turbános kutya (elterjedt és durva sértésnek számított mindkét fél esetében), mögötte pedig fáklyás, kígyóhajas fúriák és katonák csoportja foglal helyet. A leláncolt lábú követ mögött pedig többek között maga Herkules és az ausztriai ház címerét hordozó emberek sorakoznak fel.⁷⁶ Ez egy újabb képviselője a „vad” és „kegyetlen” törökképnek. Az 1603-as brassói csata emlékére készült allegória központi eleme a zsákmányolt török zászlók (melyek mellett ott van *Székelly Mózes* feje) tövébe leláncolt hétfejű sárkány, melyet már több fejtől sikerült megszabadítani. A bestiát egy oroszlán őrzi.⁷⁷ A hétfejű sárkány szintén a *Jelenések könyvéből* átvett motívum. Többször is előforduló motívum volt továbbá a félholdat megragadó sas is, mely az oszmánokon diadalt arató császári hatalmat jelképezte. A török sárkány/bestia-motívummal való ábrázolása még a 17. század második felében is jelen van a képzőművészetekben. *Jacobus Luzenicki* és *Matthias Küssel* 1663-as munkája, mely *Androméda Perseus* általi megmentését mutatja be, a magyarországi harcokkal von

⁷⁴ GALAVICS G.: i.m. 1986. 16.

⁷⁵ GALAVICS G.: i.m. 1986. 18–19

⁷⁶ GALAVICS G.: i.m. 1986. 36.

⁷⁷ GALAVICS G.: i.m. 1986. 40–41.

párhuzamot az 1660-as évek első felében. A sziklán, melyhez a bajbajutott hölgy van láncolva, a magyar címer hármashalma és kettős keresztje található, a szörnyeteg, mely *Andromédát* készülne felfalni, egy vízből kiemelkedő sárkányalak, melynek figyelmét eltereli a császári támogatással érkező *Perseus*. Ezen a képen újfent egyesül a görög mitológia, a Jelenések Könyve és persze az udvari propaganda.

Egy 1665-ös ábrázoláson, melyet *Rost Jakab* és *Bartholomäus Kilian* készített a diadalmas *I. Lipót* (1657–1705) látható, akinek lábánál egy koronás oroszlán marcangolja a hétfejű sárkányt, melyet két oldalról *Mars* és *Bellona*, a háború istenei is leszorítanak. A *Gerard Hoet* által, az 1670-es évek elején készített, hasonlóan Lipót dicsőségét bemutató allegórián, már maga az uralkodó tapossa a kimúlt hétfejű szörnyeteget, feje fölé pedig egy angyal győzelmi koszorút tart. Emellett tovább élt a félholdat körmei közé szorító császári sas képe is. A Szent Liga sikeres hadjárata és az ösellenség felett aratott nagy győzelem emlékére készült alkotásokon megjelenő törökök, már pusztán életükért könyörgő, félholt, vagy halott félmeztelen alakokként jelennek meg. A sárkány kijebb szorult a művészeti eszköztárból, helyét egyre inkább a leverett ellenség képe vette át.

Mindezen ismeretek fényében egyértelműen kimondható, hogy a török általános főellenségként volt jelen Európa jelentős része számára a 15–16. századtól. Ennek legnagyobb hatása a német területeken mutatkozott, ahol „*Erbfeind*”-nak (ösellenség) és „*Pluthunt*”-nak (véreb) nevezték, és a növekvő fenyegetés következtében egyre nagyobb méreteket öltött a „*Türkenfurch*” (törökfélelem), mely már a nikápolyi csatavesztés óta jelen volt, és egyre szélesebb repertoárral rendelkezett a különböző művészetek terén is. Népszerűek lettek az úgynevezett *Türkenlied*-ek (törökénekek), melyekben legtöbbször segítségért fohászkodtak a harcokhoz és a fenyegetéstől való megszabaduláshoz, valamint a *Türkengebet*-ek (törökimádságok), melyet a katonáknak javasoltak elmondani minden alkalommal, mielőtt harcba indultak.⁷⁸ Emellett számos képzőművészeti alkotás származik ezen időszakból,

⁷⁸ Egy ilyen jellegű imádság *Conradus Cordatus*tól származik: „Herr Gott richte uns nach deiner gerechtikeit, das sie sich über uns nicht erstrewen. Las sie nicht sagen ynn yhren hertzen, da das wolken myr. Las sie nicht sagen, wyr haben sie verschlungen. HERR, O, LIEBER HERR! Sie machen aus unsern ubesten, und wolge pauten Stedten, steihauffen geben die leich nam deyner knecht den vögeln unter dem hymel zufressen. Und unser fleisch den Thiern yhm lande. Sie haben zu und umb Ofen ynn Ungern, und umb Wienn her ynn Osterreich blut vergossen wie wasser, und so viel erschlagen, das niemand ist, der sie begrüb... HERR wie lang wiltu so gar zürnnen, und deinen eyffer, wie ein fewr, brennen lassen? Schüt deinen grym auff die Heiden, die dich gar nicht kennen und auff die Königreich die deinen namen nicht anrűffen. Den sie haben Ungern und Osterreich auf gefressen, und die hewser verwűstet. Gedencke nicht an unser vorige missethat, las bald deine

melyek a törököt mint Antikrisztust, sárkányt, kegyetlen barbárt ábrázolják. A 16. századra kialakult a meghatározó sztereotípiá, mely alapján számos beszámoló érkezett a nemesség levágásáról, a Szent Kereszt gúnyolásáról, káromlásokról és mészárlásokról, melyeket az oszmánokkal kötöttek össze.⁷⁹

barmherzigkeit uber uns grösser sein, denn wir sind fast dünne worden... Warumb sollen die Türcken für und für sagen, wo ist yhr Gott? Ach lieber Herr gib yhn ende, und las unter den Heiden, welcher er viel mit krieg hat ubermunden, kunt werden die rach des bluts deiner knecht, das vergrossen ist. Las fur dich kummen das seufftzen der gefangenen, hör die klag und sihe die heissen zehar so vieler witwen und weysen. Nach deinalmechtigen sterck behalt uns ubrig, die wir sunst kinder sein des todes." *Ursach, warumb Ungern verstöret ist, und ytz Osterreich bekrieget wird.* 1529. (Csonka F. ford.)Idézi: IMRE M.: i.m. 1995. 130–131.

⁷⁹ HELMRATH, Johannes: Pius II. und die Türken. In: GUTHMÜLLER Bodo – KÜHLMANN, Wilhelm (szerk.) *Europa und die Türken in der Renaissance.* Tübingen, Niemeyer, 2000. 105.

II. Pozitívabb megközelítések és út a fordulathoz

Az oszmánokról kialakult negatív képet még nagyon sokáig lehetne taglalni és erről szakirodalom is van szép számban. Nem mindenhol volt azonban ilyen sötét a megítélésük még a 15–16. században sem. A Német-római Birodalom északkeleti területein az emberek messze voltak a harcoktól, a veszedelemtől és ezért a „*Türkenfurcht*” is kisebb volt a vidékeken. Ettől nyugatabbra úgy is emlegették őket, mint akikben két római istenség, *Venus* és *Mars*, vagyis a szerelem, szépség és háború ötvöződött⁸⁰. A Francia Királyságban egyszerűen „Nagy Töröknek” (*Grand Turc*) nevezték az oszmánokat és ez a kifejezés még angol területeken is előfordult. Ezen udvarokban kuriózumként tekintettek a török elemekre. Még az is előfordult, hogy az udvartartásban jelen volt egy török származású (vagy annak tartott) törpe, illetve Franciaországban igen gyakori volt a török követ jelenléte. Maga a diplomáciai nyitás viszonylag hamar jelentkezett egyes európai hatalmakkal. Az első állandó portai követséget Velence állította fel közvetlenül a Konstantinápoly eleste utáni évben, 1454-ben. Ezt követte a francia követség felállítása a *Habsburg*-ellenes együttműködés kiépítése és koordinálása érdekében, majd pedig harmadikként az oszmánok fő ellenségének is tartott Habsburg Birodalom képviselője jelent meg állandó jelleggel az 1547-es béke után, ezzel is megpróbálva enyhíteni a két birodalom közti feszültségen. A sorhoz idővel Anglia és Hollandia is csatlakozott ezzel is növelve Konstantinápoly diplomáciai jelentőségét.⁸¹ Az itt tevékenykedő követek tudósításai hozzájárultak többek között az európai törökkép formálódásához is.

Egyesekben pozitív benyomást keltett *II. Mohamed* szultán (1444–1446; 1451–1481) aszkézise, valamint a tény, hogy „barbár” mivolta ellenére jártas volt az irodalomban, művészetekben, ismerte a nagy antik hadvezérek (*Julius Caesar*, *Nagy Sándor*) tetteit és céljaul tűzte ki, hogy felülmúlja őket. Röviden szólva nem kevesebbet akart, mint az ismert világ meghódítását.⁸² Meglepő fordulatot jelentett a keresztes hadjárat feltétlen hívének számító *II. Pius* pápa (1458–64) beszéde az 1459-es mantovai kongresszuson, melyben a

⁸⁰ HELMRATH J.: i.m. 112.

⁸¹ ÁGOSTON Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: HANÁK Péter – NAGY Mariann – KATUS László (szerk.): *Híd a századok felett: Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, Univ. Press, 1997. 89 – 91.

⁸² HELMRATH J.: i.m. 122.

szultánnal való kapcsolatfelvétel lehetősége került előtérbe. Ezt a gondolatot viszi tovább az 1461-ben kiadott *Epistula ad Mahomatem* is, melyben az áll, hogy a szultánt kell megtéríteni és ez által megnyitni az utat az oszmánok megtéréséhez. Persze a keresztes háború gondolatát ezzel nem feladni kívánta, csak újabb lehetőségeket keresett mellé.⁸³

Voltak, akik az európai felekezeti megosztottságot állították szembe a törökök egységével. *Erasmus A béke panasza* -című munkájában az alábbiakat közölte: „Egyébként bizonyos, ha nem is fűzi a törököket kölcsönös megértés egymáshoz, a közös ellenség kétségtelenül egy táborba tömöríti majd őket, bármilyen eretnekek is, bármennyire nem ismerik is a szeretet tanítását”. Ezzel szemben pedig a keresztények egymás ellen fordultak.⁸⁴ Más gondolkodók, mint többek között *Bodin*, *Montaigne* szintén elismerték erejüket és szervezettségüket, még ha vad barbároknak is tartották őket. *Guillaume Postel* pedig igyekezett egy objektív leírásra törekedni. *Georgievics*, aki maga 13 esztendőt töltött török fogságban, valamint részletes tervezetet dolgozott ki egy keresztény koalícióval kapcsolatban azt írja, hogy míg a keresztény katonák többnyire csak a zsoldra gondolnak, addig a nagyszerű vezérekkel bíró ellenségeik egy eszme iránt lelkesednek.⁸⁵ Az iszlám megítélése a protestáns teológusoknál kezdődött először árnyalódni. Egyes németalföldi és angol prédikátorok szerint az iszlám ellenségei magyarázták félre a tanításokat. *Adriaan Reland* *Mohamedet* „csalónak” tartotta, de egy „becsületes és intelligens csalónak”.⁸⁶

Az 1571-es lepantói győzelem katonai jelentősége nem volt akkora, mint az a morális fordulat, amit előidézett. Az oszmánok nyílt csatában való legyőzhetetlenségéről kialakult mítosz szenvedett csorbát. A tizenöt éves háború (1591–1606) alatt aratott sikerek (pl. Romhány-1593; Gyurgyevó-1595; Mezőkeresztes-1596; Kanizsa-1601) újabb szöveget vertek ennek a mítosznak a koporsójába.⁸⁷ A törökkel szembeni félelem jellege is kezdett átalakulni. *François de Lanoue* már azt írta egyik művében (*Discours Politique et militaires*), hogy a

⁸³ HELMRATH J.: i.m.: 125.

⁸⁴ BÓKA Éva: i.m. 2004. 23.

⁸⁵ BÓKA É.: i.m. 2004. 25.

⁸⁶ BÓKA É.: i.m. 2004. 84.

⁸⁷ SOYKUT M.: Italian perceptions of the Ottomans from the 15th to 18th Century. In: HAUG-MORITZ G.; PELIZAEUS L. (szerk.): *Repräsentationen der Islamischen Welt im Europa der Frühen Neuzeit*. Graz/Mainz, Aschendorff Verlag, 2009. 172.

háborút már nem a megtérítésükért kell vívni, hanem, hogy gátat szabjanak végre a kegyetlenségnek és a pusztításnak. Zsarnoki birodalomnak tartotta az Oszmán Birodalmat, népét pedig eretneknek, akik ellen meg kell védeni az európai kultúrát.⁸⁸ Teljes mellszélességgel kiállt a török elleni támadóháború mellett. Igazságosnak és fontosnak nevezte azt, hisz szerinte a török ördög, rabló és barbár. Arra a *Habsburg* bírálatra, miszerint Franciaország a törökkel szövetséget kötött annyit válaszolt, hogy a *Habsburgokat* persze nem zavarja a szintén muszlim Perzsiával való (törökellenes) szövetségük.⁸⁹ Több munka is született ebben az időben, melyek azt részletezték, hogy az Oszmán Birodalom meggyengült és már csak egy egyesített keresztény támadásra van szükség, hogy végleg leszámolhassanak az „ősellenséggel”. A gyengeként és elpuhultként való bemutatás már a 15–16. században is jelen volt.⁹⁰ Az volt a cél, hogy elhitessék, hogy a rettegett ellenség morálja alacsony, fegyverei, felszerelése kezdetelegesek és ereje mindössze a létszámában rejlik, mint a perzsáknál, vagy a midianitáknál, akiket *Nagy Sándor* és *Gideon* könnyűszerrel legyőzött.⁹¹ Az eredmények azonban ezekre a híresztelésekre erősen rácaféoltak és jó pár évtizednek el kellett telnie, míg ennek valóban lett alapja. A 17. században már sorra születtek a törökellenes hadjáratokról szóló tervek. Érdekesség, hogy 11 terv közül 7 terv francia volt. Franciaország, amely a 16. században az oszmánok nyugat-európai szövetségese volt a *Habsburg* túlsúly megroppantása érdekében alig száz éven belül a keresztes háború gondolatának egyik legfőbb képviselője lett. Ez az eszme még *XIV. Lajos* (1638–1715) uralkodása alatt is élénken jelen volt.

A 17. század folyamán tovább árnyalódott a háború indoklásához való hozzáállás is. A keresztes háború eszméje és a vallásháború mellett már profánabb okok is egyre nagyobb arányban jelentek meg. *Francis Bacon* szerint az oszmánok elleni háborúnak mindig lesz

⁸⁸ BÓKA É.: i.m. 2004. 26.

⁸⁹ BÓKA É.: i.m. 2004. 27-28.

⁹⁰ A lepantói, illetve a tizenöt éves háború sikereinek hatására *Marcello Marchesi*, Senj püspöke fellelkesülve állt ki az újabb keresztes háború megindítása mellett és bírálta Luther és hívei által hangoztatott igazságos háborút, mondván hogy pont az ilyen hozzáállás akadályozza meg azt, hogy sikereket lehessen elérni az oszmánok ellen. „ancorche sfacciatissimo Luthero, come pur poi si vergogno di lasciarsi tanto trasportare dall’odio contra il Papa, che desiderasse di veder piu presto tutta la Christianita andar sotto al Turco, che non veder estinto il nome dil Papa, predicando percio non doversi resistere al Turco per non opposi al divino flagillo;...” *Marcello Marchesi: Alla Sanita di nostro Signore Papa Paolo Quinto Beatissimo Padre.* Idézi: SOYKUT M. In: i.m. 173.

⁹¹ HELMRATH J.: i.m. 106.

elegendő jogalapja, amit nem elsősorban a vallási különbség, hanem a valóságos félelem táplál.⁹² A katonai összefogás mellett ugyanakkor egyre nagyobb igény támadt a valóban szakszerű és tárgyilagos tudósításokra, útleírásokra. Egyre inkább megismerni akarták őket, részben talán azért, mert az ellenség ismerete sosem jön rosszul, másrészt pedig a birodalom gyengülésével a törökfélelem is csökkent és teret adott az érdeklődésnek.⁹³ Már nem olyan volt a megközelítés, mint *Hans Dernschwam* esetében, aki egy valóban részletes, érdekes, de ugyanakkor erősen részrehajló beszámolóval szolgált a 16. század közepén.⁹⁴ Az újabb áramlat képviselői már nem tudatlan, műveletlen barbárnak látták a törököket, mint az korábban elterjedt volt, hanem intelligens, ötletes embereknek tele dicsőségvágygal.⁹⁵ A korábban sokak által zsarnoki hatalomnak tartott birodalmat egyre többször hasonlították össze a keresztény monarchiákkal. *Tavernier* és *Pietro della Valle* egy szinte már csodával határos despotikus hatalmat tulajdonított a szultánnak.⁹⁶ Ugyancsak érdekes megállapítások születtek a törökök vallási toleranciáját illetően. Többek elismeréssel szóltak arról, hogy minden rossz tulajdonsága ellenére az Oszmán Birodalmon belül nem háborgatják a más hitet valló közösségeket, és gyakorolhatják vallásukat. *Sir Paul Rycaut*, a brit követség vezetője (1660–1678) részletes beszámolót írt az Oszmán Birodalomról mind politikai, államigazgatási és vallási szempontból (*The Present State of the Ottoman Empire*. London 1666.). Beszámolója szerint *Mohamed* eredetileg békében akart élni és távol állt tőle a más vallásúak (például a keresztények) üldözése.⁹⁷ *Pierre Bayle*, a *Dictionnaire* c. művében a törökök közti egyetértést, egységet is kiemeli és azt, hogy egymással nem viselnek vallásháborút. Ő is toleránsnak tartja őket, holott irtaniuk kéne a többi vallás híveit, míg a kereszténység nem írja

⁹² BÓKA É.: i.m. 2004. 35.

⁹³ A brit közvélemény számára főként ily módon jutottak el a hírek a kontinensen történő eseményekről. Számos követ, kereskedő, illetve utazó (közülük való, vagy külföldi) beszámolója jutott el hozzájuk a korszakban. KUAN-BURCOGLU N.: i.m. 2009. 256–257.

⁹⁴ Dernschwam Hans: Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló. TARDY Lajos fordítása, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984.

⁹⁵ BÓKA É.: i.m. 2004. 76.; 1688-ban Velencében is jelent meg egy ezzel kapcsolatos irat, melyben *Giambattista Dona* (konstantinápolyi követ) kitér arra, hogy tévesen feltételezték a törökről, hogy tudatlan, műveletlen és képtelen bármit is alkotni a retorika, az orvoslás, a filozófia és a matematika területén és csak a fegyverek használatának szentelte. (*Della Letteratura de' Turchi*). Idézi: SOYKUT M.: i.m. 2009. 174.

⁹⁶ BÓKA É.: i.m. 2004. 76–77.

⁹⁷ BÓKA É.: i.m. 2004. 86.; KUAN-BURCOGLU N.: The Image of the Turk. In: HAUG-MORITZ G.; PELIZAEUS L. (szerk.): i.m. 2009. 255.

elő a térítést s mégis tűzzel-vassal támadnak a másokra. Ez a kijelentése már eleve téves, hisz *Jézus Krisztus* maga mondta a tanítványainak, hogy „Menjetek el az egész világra, és hirdessétek az evangéliumot minden teremtménynek” (Mk 16,15), vagyis igenis van egyfajta térítési előírás, csak nem fegyveres úton. Az oszmán vallási türelemre pedig *Rycautnál* találunk kritikát. A Korán „Harc”-című fejezete, melyet a török katonák minden hadba indulás előtt elolvastak, már eleve ellentmondást vet fel, hisz akkor nem lehetnek toleránsak, ha a vallásuk elfogadja a hit terjesztéséért végbevitt erőszakot. Emellett noha a fennhatóságuk alá tartozó területeken megengedi a már meglévő templomok fenntartását, újabbak építését már nem hagyja jóvá. Nem is beszélve azokról az adóterhekről, amelyek a más vallásúakat sújtották ezeken a vidékeken.

Összességében tehát a fent nevezett szerző nem tartja toleránsnak a mohamedán vallást. Ami jel mégis arra utal, azt inkább tartja cinizmusnak, mint tényleges vallási türelemnek.⁹⁸ *Adrian Roland*, 17. századi francia szerző, szintén behatóan vizsgálta a tolerancia kérdését és több adatot is felsorakoztatott ezzel kapcsolatban. Leírta, hogy a más vallásúaknak évente kell adót fizetni, ami gyakorlatilag váltságdíjnak is megfeleltethető, nem lehet templomuk ott, ahová mohamedán templomot építenek, házaik nem lehetnek magasabbak, mint a mohamedánoké, legfeljebb csak számárháton közlekedhetnek és ki kell térniük a muszlimok útjából, eltérő ruházatot kell hordaniuk, meg sem próbálkozhatnak térítéssel, valamint Allahról és *Mohamedről* nem szólhatnak megvetéssel. Nem léphetnek továbbá engedély nélkül muszlim templomba (nem mintha ez a veszély gyakran fennállna) és a szent város, Mekka közelébe sem mehetnek, illetve lakóhelyük sem lehet a közelében.⁹⁹ *Roland* mindemellett ír arról is, hogy a mohamedán háborús jog szerint örökké harcolniuk kell a hitetlenek ellen és tartós békét sosem köthetnek velük. A más valláshoz tartozók abban az esetben megtarthatják a hitüket, ha felhagynak az ellenállással, de persze adót kell fizetniük. Fogságba esett embereiket kötelesek kiváltani, valamint béke idején az ellenséges uralkodóval úgy kell viselkedniük, mint egy szövetségesükkel. Felfogásukban a háború „minden dolog szülőatyjaként” van jelen.¹⁰⁰

⁹⁸ BÓKA É.: i.m. 2004. 86–87.

⁹⁹ BÓKA É.: i.m. 2004. 88.

¹⁰⁰ BÓKA É.: i.m. 2004. 88–89.

Az oszmán államszervezet szintén felkeltette többek érdeklődését. A korábban zsarnokságnak bélyegzett szultanátust a 17. században az *arisztotelészi tyrannosz*-fogalom, az úr-szolga viszony és a *Bodin*-i *Sieigneurial*-forma alapján írták le. Ezt a zsarnokinak tűnő hatalmat természetből eredőnek tartották. *Bodin* azonban szakított ezzel a korábbi elképzeléssel és keleti despotikus monarchiának nevezte, nem pedig (pejoratív jelentéssel bíró) zsarnokságnak. *Rycaut* háborús körülmények között született abszolút hatalomnak tartotta, melyet az uralkodó testesít meg és hódításra rendezkedett be.¹⁰¹ Munkájában kitér az uralkodó „abszolút” hatalmára, az igazságszolgáltatás gyorsaságára és szigorára, a magántulajdon hiányára, stb. *Rycaut* könyve nagy népszerűségre tett szert és hatást gyakorolt a 18. századi törökképre is.¹⁰²

A 17. század második felében a francia követek már egyértelműen az oszmánok gyengeségéről küldtek jelentéseket. A haderő ekkor már csak árnyéka önmagának, a képzett csapatok is csak közepes harcértéket képviselnek és ez a réteg sem nagy létszámú már. A Porta tengeri erejét se tartották már sokra és a beszámolók szerint maga az állam is a csőd szélén állt. *Guilleraugues*, aki szintén követ volt a Portánál (1679–1685) csodálkozását fejezte ki, hogy még ez idő tájt is milyen téves volt a kép a birodalom erejét illetően. Legtöbben még mindig a 100 évvel korábbi, ereje teljében lévő Oszmán Birodalmat látták.¹⁰³ 1683-ban, mikor *Kara Musztafa* csapatai ostrom alá vették Bécset, a nagy törökfélelem ideje újra feléledt és Európa árgus szemekkel figyelte az eseményeket. Az oszmánok Kahlenbergnél elszenvedett csúfos veresége és a császárváros felszabadulása azonban igazolta a már fent említett híreszteléseket és ezen tényezők együttese járult hozzá a Szent Liga nagy hadjáratának megindulásához. A hadjárat sikere pedig végül a „*Türkenfurcht*” és az apokaliptikus kép eloszlásához vezetett.¹⁰⁴ Noha a 18. század eleji törökháborúk alatt ez a félelem újra és újra előtűnt, valamint egy jó ideig meghatározó faktor maradt mind a magyar, mind a *Habsburg* birodalmi politikában, az apokaliptikus szemlélet azonban végleg eltűnt. Ezzel egy időben pedig Nyugat-Európában egyre inkább az orientalista irány és a keleti egzotikum iránt való csodálat vált dominánssá.

¹⁰¹ BÓKA É.: i.m. 2004. 91–93.

¹⁰² KUAN-BURCOGLU N.: i.m. 2009. 255.

¹⁰³ BÓKA É.: i.m. 2004. 99.

¹⁰⁴ KUAN-BURCOGLU N.: i.m. 2009. 254.

III. „Erbfeind” és szamaritánus: a német törökkép

III/1. A kezdetektől a nagy Türkenfurcht-ig

A 16–17. századi német oszmánkép vizsgálata kapcsán érdemes a fontosabb törésvonalak mentén több szakaszra felbontani a korszakot, ezzel is jobban szemléltetve a *Türkenfurcht*nak és magának a törökképnek az evolúcióját. Ezek a szakaszok lehetnek az 1529 előtti periódus, az 1529 és 1606 közötti szakasz, majd az 1606 és 1683 közötti idő, az 1683 és 1699 közötti, végül pedig az 1699 utáni évek. Magát a törökellenes propagandát pedig feloszthatjuk világira (pl. hírlapok, traktátusok, drámák), illetve egyházira (pl. prédikációk, imák), ugyanakkor ez a két rész szoros együttműködésben és kölcsönhatásban állt egymással, nagyon sokszor azonos kelléktárral dolgozva.

Az első szakasz az 1529, Bécs első sikertelen oszmán ostroma előtti idő, ahonnan – mint azt a korábbi fejezetben is kiemeltük – nagyobb eséllyel találni semleges és pozitív megítéléseket. Ekkoriban a humanista szerzők munkái éreztetik hatásukat, így például az oszmánok eredete és kiléte fontos kérdés volt, illetve ugyancsak ekkortájt veszi kezdetét a reformáció korszaka is, amikor a katolikus uralkodóval és főurakkal szembehelyezkedő *Luther* és társai ellenzik a növekvő külső fenyegetés elleni harc felvételét. Meggyőződésük, hogy a török Isten büntetéseként jött el, az isteni terv részét képezi és ezért mindennemű ellenállás magával Isten akaratával való szembeszegülés lenne. Ezt a véleményt *Luther* 1517-ben, illetve 1521-ben még vallotta, amely annak is volt köszönhető, hogy ekkoriban a német területek nem voltak közvetlen veszélynek kitéve, a harcok zöme távol, a Magyar Királyság déli határainál zajlott és Nándorfehérvár is még tartotta magát. Az oszmánok elleni megelőző hadjáratokkal nem *I. Miksa* császár (1508–1519), hanem *X. Leó* pápa (1513–1521) foglalkozott, emiatt *Luthert* minden bizonnyal a török elleni harcnál jobban zavarta a pápai vezetés alatt való hadakozás ténye.¹⁰⁵

Ezzel a nézettel szemben a katolikus oldalon továbbra is a hagyományos keresztes hadjárat eszméje volt a domináns. *Luther* mindemellett elismeréssel tekintett arra a mély vallásosságra, amely az oszmánokat jellemezte. Ez a tulajdonság szinte állandó eleme a pozitív

¹⁰⁵ VAUGHAN, Dorothy: *Europe and the Turk: A Pattern of Alliances, 1350–1700*. Liverpool, University Press of Liverpool, 1954. 135.

oszmánképnek, akárcsak a már említett katonai erő, fegyelem, leleményesség, valamint az iszlám által is szorgalmazott jótékonyosság, illetve a konfesszionális ellentétek kiéleződése után sokat emlegetett és irigyelt felekezeti egység.¹⁰⁶ Ezeknek az európai gondolkodók által dicsért tulajdonságoknak egy része igaz és megalapozott is volt, ám egy része (például a felekezeti egység és vallásszabadság) félreértésen és hiányos információkon alapult (vagy csak retorikai fogás volt).

Emellett olyan írások is születtek melyben az Oszmán Birodalom erényeit is taglalják. Ilyen például az 1526-ban megjelent *Auszug eines briefes wie einer so in der Türckey wanhaftt seinem freund in dise land geschrieben und angezeygt was das Türckich regiment und wesen sey und wie er es mit den landen so er erobert zuhaltenn pfligt kürztlich in Teutsch sprach gepracht nuetzlich diser zeyt zu wissen.* –című rövidebb leírás, melynek egy későbbi (1547-es) kiadását BALOGH F. ANDRÁS is vizsgálta tanulmányában.¹⁰⁷ A levél szerzője egy Perában élő német, aki rokonának ír. Ennek során többek között kiemeli azt, hogy az oszmán birtokok mentesek a rablásoktól, mivel minden első sorban a szultán tulajdona, aki nem tűr meg ilyesmit. Továbbá arról is ír, hogy a büntetések szigorúak és arányosak a büntett mértékével és ezt példával is illusztrálja.¹⁰⁸ Érdekes azt is megfigyelni, hogy a szerző gyakorlatilag valamelyest asszimilálódott az új környezetébe és *Szulejmán* szultánra is mint „császáruk”-ra

¹⁰⁶ Ezt a feltételezett egységet a cseh *Václav Budovec* művében úgy bírálta, hogy egy efféle egység csak akkor lehetséges, ha az adott vallás követői kérdés, vagy kritika nélkül fogadják el vezetőik szavait és Isten mélyebb megismerésére még csak nem is töreksenek. Bővebben lásd: KOVÁCS Eszter: Egy cseh nemes írása a törökök vallásáról a 17. században. In: *Egyháztörténeti Szemle*, IX. évf. 2. sz. 2008. 60.

¹⁰⁷ BALOGH F. András: Die guten Türken im frühen 16. Jahrhundert: Turkophile Berichte über das Osmanische Reich zur Zeit der Eroberungskriege des Sultans. In: BÉHAR, Pierre – BOGNER, Ralf (szerk.): *Österreich und die Türkei, Kontakte und Wechselbeziehungen*. Georg Olms Verlag, Hildesheim, 2013. 63–79.

¹⁰⁸ „Zum andern so ist es in Türckischen landen vor rauberey sicher/dann das land und was darinnen ist und ein yeder hat ist des keyser/ und also eins aygen herrn der auch kein rauberey geduldet.

Zum dritten ist ein soliche gehorsam im volck/ wirdet auch also in grausame straffe gehandhabt/ wan der keyser od' sein gewalt zu einen reychen burger oder er sey wer er wol spricht und gepeut/ gee vom weyb und kindern zeug in dise oder ihene insel oder würff dich ins mere/ so mus er das thun thue es auch willig/ und da sir einer gruntlichen anzeig damit du mir glauben magest/ so ist kurz vergangener tag ein potschafft von einem könig aus den Christen landen bey unserem Keyser gewesen/ hat er in anzeygt der gehorseme seins volcks sechs betagt grae und dapffere menner fur sich.” *Auszug eines briefes wie einer so in der Türckey wanhaftt seinem freund in dise land geschrieben und angezeygt was das Türckich regiment und wesen sey und wie er es mit den landen so er erobert zuhaltenn pfligt kürztlich in Teutsch sprach gepracht nuetzlich diser zeyt zu wissen.* Nürnberg: Hieronymus Andreae 1526. 3. [VD16 A 4423]

(„unser Keyser”) hivatkozik.¹⁰⁹ Emellett ugyanakkor azt is írja, hogy szívesebben látná a kereszténységet és hazáját egységben, mintsem oszmán uralom alatt.¹¹⁰ Szintén dicséri katonai erényeiket és örömét fejezi ki azért, hogy olyasmit láthatott, amit odahaza nem, mégpedig azt a bajtársi köteléket, ami a muszlim harcosok közt tapasztalható volt. Kiemelte, hogy ha társuk megsérült, leesett a lováról, vagy a földre került, akkor nem hagyták sorsára, hanem inkább segítettek neki. Ugyanakkor ha ez olyas valakivel történik, aki nem mohamedán, azzal már éppen ellenkezőleg jártak el, mivel megbízhatatlan a számukra.¹¹¹ A levél tehát több érdekes pozitívumot említ az oszmánokról, ráadásul egy közöttük élő belső szemszögből, ugyanakkor azt sem tagadja, hogy mind a keresztény közösségekre, mind német földre veszélyt jelentenek. A 16. század első felében többen is abban a tudatban éltek, hogy az Oszmán Birodalom egyedülálló vallási toleranciával bír és ideális célállomás a zsidók, illetve a keresztény felekezeti kisebbségek tagjai számára (még ha a keresztények nyíltan nem is gyakorolhatták vallásukat), akiket saját hazájukban elnyomtak, vagy üldöztek. Ez a gondolat még a 17. században is éreztette hatását, amikor a birodalomban hugenották, anglikán lelkészek, kvékerek, anabaptisták is megfordultak a birodalomban.¹¹²

A korabeli információáramlás alapvető tényező volt az oszmánkép alakulásában, mint azt WINFRIED SCHULZE is kiemeli munkájában. A lakosság erre való igénye egyre nőtt és az ezt kielégíteni célzó munkák mind mennyiségben, mind minőségben egyre komolyabbak lettek. A már létező és nagy népszerűséggel bíró munkák mellett (mint például *Georgius de Hungaria* írása) a törökkel valamilyen módon kapcsolatba került velenceiek, franciák, angolok, balkáni keresztények és (mint azt fentebb is láthattuk) németek szolgáltatottak további információt a közvélemény számára, amit természetesen minden kör igyekezett a saját álláspontjának megfelelően felhasználni. A visszafogottabb politikát szorgalmazó protestáns

¹⁰⁹ pl.: „(...) als auch dises unsers Keyser Solimons vatter(...)” lásd: Uo. 6.

¹¹⁰ „(...) ich wolt auch der Christenhey und teutscher nation/ als einer der darin geborn ein merere eynigkeit dann under inen gefunden wird (...)” Uo. 8.

¹¹¹ „(...)aber eins muß ich bey uns dannocht loben/ das ich in Teutschen landen nit gesehen Ist das so die Turckischen glaubens in kriegem sind und wirdet einer unter inen beschediget unberitten oder sunst gestochenn/so lassen inen die andern nit dahinden/sonder pringen ine wider oversich/ schiessen auch zusammen und machen inen wider beritten/ aber einem der ires Mahumetischen glaubens nit ist dem geschicht solichs nit/sondern dieweyl der bey ine vor nit vertrewlich gehalten/ wirt im hie auch nit allein kein gutheyt bezeygt/ sondern wo er auff die knie kumpt hilfft man im vollent zur erden(...)” Uo. 6.

¹¹² GOFFMAN, D.: i.m. 2002. 111.

fejedelmeknek különösen fontosak voltak az oszmán állammal kapcsolatos információk, míg másoknál a harctéri kegyetlenség és a keresztényekkel szembeni brutalitás bírt kiemelt fontossággal.¹¹³ Érdeemes ugyanakkor megjegyezni, hogy kimutatható különbség húzódik a propagandisztikus írások és az utazók beszámolóí között. Alapvetően a céljaik is mások, hiszen a főleg másodkézből származó forrásokra építő propagandisztikus írások nem az érdekesség, a kuriózum kiemelésére, vagy a kultúra hiteles bemutatására helyezi a hangsúlyt, hanem az ellenséges érzelmek táplálására. Ezzel szemben az utazók beszámolóí, ha sokszor nem is semlegesen, de sokkal összetettebb módon, ismeretterjesztő céllal mutatják be az oszmánokat és az iszlám világot.¹¹⁴

A fontos töréspontot a császárváros 1529-es sikertelen török ostroma jelentette, mely akkora sokként érte a birodalmat, hogy többek között *Luther* addigi véleményét is radikálisan megváltoztatta¹¹⁵ és immáron támogatta az oszmánok elleni harcot, de nem pápai, hanem császári vezetés alatt. Fontos azonban megjegyezni, hogy *Luther* a *Vom Kriege widder den Türcke*-ben még ekkor sem alkalmazta az Antikrisztus-jelzót az oszmánokra, nem úgy, mint a pápa esetében, illetve a megtestesült ördög (amely névvel a zsidókat illeti) helyett inkább az ördög szolgálainak mondta őket.¹¹⁶ Emellett érdekes az is, hogy az említett munkában éppen a törökkel szemben fogalmaz a legfinomabban a pápához és a zsidókhöz képest. Az előszóban írja, hogy mivel a német nép olyan vad és műveletlen, hogy „félíg ördögök és félíg emberek”, ezért egyesek akarják is azt, hogy a török rajtuk uralkodjék.¹¹⁷ Sőt, kitér arra, hogy a törököknek milyen erényei vannak és hogy egymás között hűségesek, barátságosak és becsületesek is, valamint hozzá teszi, hogy senki sem olyan gonosz, hogy ne lenne benne

¹¹³ SCHULZE, Winfried: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert*. München, Beck, 1978. 54.

¹¹⁴ ÇIRAKMAN, Asli: *From the "Terror of the World" to the „Sick Man of Europe”, European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth*. New York, Peter Lang, 2002. 72.

¹¹⁵ VOCELKA, Karl: Das Türkenbild des christlichen Abendlandes in der frühen Neuzeit. In: ZÖLLNER, Erich – GUTKAS, Karl (szerk.): *Österreich und die Osmanen – Prinz Eugen und seine Zeit*. Wien, Österreichischer Bundesverlag, 1988. 22–23.

¹¹⁶ „(...) Denn der Türcke (wie gesagt) ist ein Diener des Teuffels (...)” *Luther, M.: Vom Kriege widder die Türcken*. Wittenberg, 1529. 19. [VD16 L 7044]; GOFFMAN, Daniel: *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. Cambridge, University Press, 2002. 110; VOCELKA, K.: i.m. 1988. 25.

¹¹⁷ „(...) Dazu, wie unser Deusch volck ein wust wild volck ist, ia schier halb Teuffel halb Menschen sind, begeren ettliche der Türcken zukunffft und Regiment (...)” *Luther, M.: i.m. 1529. 1.*

valamennyi jóság.¹¹⁸ Maga az esemény nagyban segítette továbbá a birodalom *Erbfeind*-képének kialakulását, melyben a felekezetek többnyire még hajlamosak is voltak egyet érteni, akárcsak az erre épülő Antikrisztus-kép azon részével is, hogy a török mindenképpen az Antikrisztus egyik aspektusa. Az ezt követő időszakot tehát joggal tekinthetjük a törökkép legsötétebb szakaszának, mely nem csak a Német- Római Birodalomban, de a közép-európai régióban is érvényes volt. SCHULZE hat fő pontra alapozza a 16. századi ellenségképet: (1) A keresztes háborúkban gyökerező és Konstantinápoly 1453-as elestével újra aktuálissá váló keresztény-muszlim ellentétek. (2) Az ezekhez szorosan kapcsolódó vallási ellentétek. (3) A török katonai erejének, hódítási vágyának és keresztényekkel szembeni kegyetlenségének gondolata. (4) A törökök feltételezett szőszegő és megbízhatatlan mivolta. (5) A kulturális eltérések és a keresztény Közép-Európa számára különös viselkedési formák. (6) Az Oszmán Birodalom és a keresztény Európa társadalmi berendezkedése közti alapvető eltérések.¹¹⁹

A török, mint ellenségkép, az apokaliptikus és vallási fenyegetés mellett a felekezeti polémia szerves részévé is vált. Mint azt az előző fejezetben is láthattuk, a német területeken lévő keresztény felekezetek is (Európa több pontjához hasonlóan) egymást tették felelőssé az oszmán csapásért, sőt kölcsönösen ruházták fel egymást az ellenségképpel, töröknek nevezve egymást. *Luther* a kereszténység két ősellenségét nevezte meg, ez pedig a török és a pápa (utóbbit gyűlölve jobban), míg válaszképpen a katolikus oldal egyenlőségjelet tett „a törökök szektája” és *Luther* „eretneksége” között és lélekben testvérnek nevezve őket. A kezdeti katolikus-lutheránus ellentét kirobbanása után rövidesen a kálvinisták is bekapcsolódtak a vita ezen részébe is, ám őket mind a katolikusok, mind az evangélikusok ezzel a jelzővel illették.¹²⁰

Ez tehát az az időszak, amikor a törökfélelem komoly katalizátorként hat az irodalomra és a képzőművészetekre és a korábban már említett, kifejezetten törökellenes műfajok versek, énekek, imák, stb. sokaságát ontják magukból. Fontos azonban megjegyezni, hogy sok esetben ezek a versek, vagy imák nem csak az oszmánok ellen szóltak, hanem a

¹¹⁸ „Das man aber sagt, wie die Türcken untereinander trew und freundlich sind, und die warheit zu sagen sich vleyssigen, das wil ich gerne gleuben, und halt, das sie noch wol mehr guter feiner tugent an sich haben. Es ist kein mensch so arg, Er hat etwas gutts an sich.” *Luther M.*: i.m. 1529, 29.

¹¹⁹ SCHULZE, W.: i.m. 1978. 54–55.

¹²⁰ KAUFMANN, Thomas: „*Türkenbüchlein*” – *Zur christlichen Wahrnehmung „türkischer Religion” in Spätmittelalter und Reformation*. Göttingen, Vanderhoeck & Ruprecht, 2008. 44-46.

szertő felekezeti hovatartozásától függően katolikus-, illetve protestánsellenes elemeket is tartalmazhattak, akárcsak a korábbi fejezetben taglalt Koráncafolatok, ezzel is helyet foglalva a felekezeti polémia fegyvertárában. Hogy ezek a művek hogyan is néztek ki, arra jó példa *David Meder* 1580 körül megjelent *Ein christliches Gebet wider den Türcken*-című imája, melynek az elején a török veszedelmet, mint Isten jogos haragjának következtében kimért büntetést mutatja be. Ezek után az oszmánokra alkalmazott „állandó jelzőket” felsorolva („véreb, és a keresztény hit és név ösellensége”) elpanaszolja az általuk a keresztényekre és német szülőhazájára zúduló zsarnokságot, kegyetlenséget, gyilkolást és gyűjtogatást. Végül pedig azt kéri Istentől, hogy adjon bölcsességet, útmutatást, egészséget, szerencsét és győzelmet az ő nevéért, dicsőségéért és egyházáért harcoló katonáknak és mindazoknak, akiket a törökök ostromolnak, elfogtak és sanyargatnak és a Szentlélek által tartsa meg őket a keresztény hitben.

„(...) Darumb ist dein Gerechter zorn uber uns entbrandt, das aus deiner verhengnus, der gewlich Bluthundt, und Erbfeind des Christlichen Glaubens unnd Namens, der Türcke, die Christenheit mit grosser Macht unnd gewlicher Tyranny uberfallen, unnd ihm fürgegommen hat, auch unser liebes Vaterland, Deutsche Nation, und in derselben Kirchen, Schulen, unnd alle Lobliche Regiment unnd Ordnung, mit Mord, Brantm Unzucht unnd seiner verfluchten Machometischen lehr, zuuerfolgen, zuuerhezen, unnd unter sein Tyrannisch Joch zu bringen, wie er dann albereit an vilen Orten, der Christlichen Kirchen, solchsinnis Werck gesetzt hat.
(...)

Unsern Christlichen Obrigkeitten aber, und deren Kriegsvolcke, die für deinen Namen, Ehre unnd Kirche, streitten, Weißheit, Rath, Gesundheit, Glück unnd Sieg verleyhen, wie auch alle, die vom Türcken belagert, gefangen oder geengsiget sind und gemarttert werden, mit deinem heiligen Geist trösten, und in Christlicher bekantnuß erhalten, So wollen wir hinfüro fromer sein, und deinen Allerheiligsten Großmechtigsten Namen, hie zeitlich unnd Preysen.

Das verleyhe uns du Barmhertziger Gott, umb deines Namens Ehre willen, durch Christum Jesum deinen Son und unsern Heyland, der mit dir und dem heiligen Geiste lebet und regieret, von Ewigkeit zu Ewigkeit, AMEN.”¹²¹

¹²¹ David Meder: *Ein christliches Gebet wider den Türcken*. Nürnberg, 1580k. [VD16 M 1846]

Ezek a különböző imák és énekek magát a társadalmat is bevonták a közös ügyként bemutatott aktuális eseményekbe, illetve az ezekben súlykolt közös ősellenség segítette az összetartozás-tudatot is, amelyre a korszakban nagy szükség volt.¹²² Az énekeknek például a népdalok és a népi vallásos énekek szolgálták dallamul és ezek jelentették a korabeli híradás, valamint a közösségi élmény egyik fontos eszközét, emellett pedig a kulturális emlékezet fontos elemeivé is váltak, hiszen gyakran egy adott eseményt énekeltek meg, vagy pedig életben tartották a törökök kegyetlenségéről kialakult képet.¹²³ Ezek az énekek és imák szólították meg a társadalom legszélesebb rétegeit, de mindezek mellett elméleti munkák, értekezések is születtek, melyekben a szerzők arra tettek javaslatot, hogyan és mi módon lehetne az oszmánokat legyőzni. Ide tartozik *Luther* már sokszor emlegetett *Vom Kriege widder die Türcken*-je (mely nem sokkal Bécs 1529-es ostroma előtt jelent meg) és *Heerpredigt widder die Türcken*-je is (amit már az ostrom alatt elkezdett írni), melyekben a fizikai és katonai felkészülés mellett a lelki megtisztulás fontossága került középpontba. Hasonló jellegű írás jelent meg *Simon Woldert*ől is 1558-ban (majd újabb kiadást élt meg 1595-ben), *New Türckenbüchlein*- címmel, melyben inkább a „világi” aspektusok és módszerek részletezésén van a hangsúly. A megszokott formulát követve ennek a műnek az első része is az oszmánok győzelmeiről, keresztényekkel szemben elkövetett kegyetlenkedéseiről, az elnyomott keresztények sanyarúságáról és a „német nép birodalmának” várható pusztulásáról és egyes német területek veszélyeztettségéről szól.¹²⁴

¹²² A német Türkenlied-ekről nagyobb részletességben Şenol ÖZYURT jelentetett meg munkát: *Die Türkenlieder und das Türkenbild in der deutschen Volksüberlieferung von 16. bis 20. Jahrhundert*. München, Wilhelm Fink Verlag, 1972. Magyar vonatkozásaiban pedig G. ETÉNYI Nóra foglalkozott velük *Pamflet és politika*-című kötetében (Budapest, L'Harmattan kiadó, 2009. 349-375.)

¹²³ G. ETÉNYI Nóra: *Pamflet és politika – A hatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában*. Budapest, L'Harmattan, 2009. 349-350; ÖZYURT, Ş.: i.m. 1972. 43.

¹²⁴ „(...) So darff auch warlich kein Christlicher Potentat/ Fürst noch andere hohes oder nidriges stants (ersitze und wohne gleich wo er wolle) nicht gedencken/ daß ihm oder seinen Landen die Türcken noch weit gesessen sein/ nach de min zehen tagen von Dantzic/Stettin/Leiptzig/Nürnberg/Augsburg/etc. biß da der Türck zu schaffen/ und zugebieten hat/ einer Ordinarie/ und mit gutem gemach auff der Post in fünff tagen reiten mag/ das sie derhalben nicht so wol als die/ sohart jetzt dem Türcken für der thür wohnen/ mit ernst helffen solten/ und sich den Kosten zuersparen/ oder mit geferlichem stillstand und beyfrieden/ von gemeiner Christlichem hülf/ und errettung des Christlichen Namens Weib und Kind/ ehr und gut/ dem Türcken seiner hinderlist und gebrauch nach abhalten lassen (...)” *Simon Wolder: New Türckenbüchlein dergleichen vor dieser zeit nie gedruckt worden : Rathschlag vnnd Christliches bedencken, Wie ohne sonderliche beschwerde der Obrigkeit, auch der Vnterthanen, der Christenheit Erbfeind, der Türck ... zu vberwinden were ...* Zerbst, Brandes, 1595. [VD16 W 4180] fol.11–12.

Ezek után arról értekeznek, hogy a vízen és szárazföldön felállítandó keresztény hadnak mekkorának, milyen erősnek kell lennie, hogyan kell gondoskodni az ellátásról és a fizetésről, illetve a világi és vallási fegyelemről.¹²⁵

Az oszmánok mellett egyre több *Mohamed*-és iszlámellenes munka is született német területeken is, melyek közül az egyik legfontosabb, a *Bibliander*-féle gyűjtemény egy korábbi fejezetben már bemutatásra került. A Prófétát az ilyen jellegű művekben és a hozzájuk tartozó illusztrációkon gyakran eretnekként mutatták be. Ilyen volt többek között *Kartauzi Dénes* (1402/3–1471) *Contra perfidiam Mahometi libri quatuor*-című munkája is, melyet rövidítve 1533-ban, Kölnben, majd pedig németül 1540-ben, Straßburgban újra kiadtak. Utóbbinál található egy illusztráció is, ahol *Sergius* (akinek az eretneksége a korabeli feltevések szerint az iszlám egyik legfőbb előzménye volt) mellett *Mohamed* ott áll az eretnekek sorában, ráadásul éppen az ő alakja a legnagyobb.¹²⁶

A birodalom szerte megjelenő, és az éppen aktuális katonai és politikai eseményekről illusztráltan tudósító *Neue Zeitung*-ok mellett a korabeli levelezések ugyancsak szolgálhattak propagandisztikus céllal, amennyiben publikálták őket. SCHULZE a fentebb említett munkájában kitér *Nikolaus Reisner*-re, aki a jénai egyetem professzora és II. Rudolf „*poeta laureatus*”-a volt, és aki 1595 és 1603 között három komoly leveles gyűjteményt adott ki, mely keresztény nemesek reakcióit tartalmazta az oszmán veszéllyel kapcsolatban.¹²⁷ Ezeket *Reisner* ugyancsak pontosan a céllal állította össze, hogy a szélesebb csoportokhoz és az „egyszerűbb emberhez” is eljuthassanak. Magát a propagandisztikus funkciót az is erősíti, hogy a latin nyelven megjelent kiadványokból például az egyes lelkészek a prédikációik során nyugodtan meríthettek.¹²⁸

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ SAVIELLO, Alberto: *Imaginationen des Islam-Bildliche Darstellungen des Propheten Mohammed im Westeuropäischen Buchdruck bis ins 19. Jahrhundert*. Berlin, de Gruyter, 2015. 53–55.

¹²⁷ *Selectissimarum orationum et consultationum de Bello Turcico Variorum et Diversorum Auctorum Volumina Quatuor*. Lipcse, Grosius, 1595. [VD16 R 1483]; *Epistolarum Turcicarum variorum et diversorum auctorum*. Frankfurt am Main, Brachfeld, 1598. [VD16 R 1412]; illetve a magyarországi eseményekre koncentráló *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperationibus, A Capta Constantinopoli Usque Ad Hanc aetatem nostram, bello, militia[ue] gestarum. Exegeses Sive Narrationes Illustres Variorum Et Diversorum Auctorum*. Frankfurt am Main, Aubrius, 1603. [VD17 23:230278P]. Lásd: SCHULZE, W.: i.m. 1978. 34–35.

¹²⁸ SCHULZE, W.: i.m. 1978. 34.; HÖFERT, Almut: *Den Feind beschreiben – „Türkengefahr” und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600*. Frankfurt am Main, Campus Verlag, 2003. 71–75.

Habár a katolikus és protestáns felek nagyjából egyetértettek az oszmánok elleni harc szükségességéről, továbbra is kérdés maradt azonban ennek a küzdelemnek módja. Ezzel szemben a lelki megtisztulást és az erkölcsi szinten való felülkerekedést mindenekelőtt szorgalmazó *Luther Márton* az 1541-es *Vermanunge zum Gepet, wider den Türcken*-ben leszögezi, hogy egyáltalán nem azt javasolja, hogy elkeseredve, mindent feladva várni kell az elkerülhetlent, hanem hogy a török éppen pedagógiai iskolamesterként segít újra visszatérni a helyes keresztényi útra, hogy az emberek újra féljék Istent, imádkozzanak hozzá és így kikerülhetnek az eddigi bűnös tespedtségből.¹²⁹ Érdemes azonban azt is megjegyezni, hogy *Luther* a pápával szemben továbbra is a törököt tartotta a kisebb gonosznak.¹³⁰ A protestáns fejedelmek sokszor éppen a keresztes háborútól eltérő álláspontjaikat meglovagolva tudtak eredményeket elérni 1526 óta a birodalmi gyűléseken, vallásgyakorlatra való garanciát követelve a török ellen befizetett adó fejében. Magát az oszmánok elleni összbirodalmi fellépést nagyban gátolta a 16. század első felében kialakult felekezeti feszültség, illetve az ennek következtében kitört schmalkaldeni háború (1546–1547). Ezeket az állapotokat az 1555-ös augsburgi vallásbéke konszolidálta, habár csak néhány évtizedre, ám ez idő alatt a birodalom ismét lehetősége nyílt a külső fenyegetés kezelésére.

Az oszmánok elleni háborúval kapcsolatos katolikus-protestáns eltérés a 16. század második felére annyiban módosult, hogy a fő ellenérv immár az esetleges hadjárat a birodalom biztonságára gyakorolt következményeinek kérdése volt. A támadó keresztes hadjárat helyett (mely eredetileg Konstantinápoly visszahódítását és a balkáni keresztények felszabadítását célozta volna meg)¹³¹ inkább védekező jellegű „igazságos háborút” kezdtek szorgalmazni, mely gondolat nagy népszerűsége tette szert és a protestáns fejedelemségek nagyobb hajlandóságot mutattak ennek az anyagi támogatására.¹³² Az ilyen jellegű harc még katolikus körökben is elfogadhatóbbnak tűnt, mint például *Johann Baptist Fickler*, az egyik jeles késő 16. századi katolikus gondolkodó és udvari tanácsos (1533–1610) számára, aki írásában

¹²⁹ „Also ist der Türck auch unser Schul meister/ und mus uns steupen und leren Gott fürchten und beten/ sonst verfaulen wir gantz in sünden und aller sicherheit// wie bißer geschehen.” *Luther Márton: Vermanunge zum Gepet, wider den Türcken*. Nürnberg: Johann Petreius, 1541. [VD16 L 6937] 8.

¹³⁰ „...wider den Teuffel des Bapsts/ welcher etwas grösser ist/ denn des Türcken Teuffel...” Uo. 13.

¹³¹ KAUFMANN, Thomas: *Türkenbüchlein, zur christlichen wahrnehmung „türkischer Religion“ in Spätmittelalter und Reformation*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. 59.

¹³² SCHULZE, W.: i.m. 1978. 47–49

szintén a szülőháza védelmét nevezte meg az elsődleges feladatként.¹³³ Ennek fényében elmondható, hogy a katolikus és protestáns koncepciók a török elleni harcot illetően egyre inkább közeledtek egymáshoz a 16. század második felében, mely folyamat a 17. században folytatódott.

A 16. század első felének eseményei hozták el a német törökkép legnegatívabb aspektusait, megalkotva a birodalom és az egész kereszténység *Erbfeind*-ját, illetve a Góg és Magóg-párhuzammal beillesztve az oszmánokat, illetve magát *Mohamedet* is az apokaliptikus jövendölésekbe (melyről többek között *Thomas Münzer*, *Hans Hut*, *Michael Sattler*, illetve *Augustin Bader* is írt).¹³⁴ Ugyanakkor ez a katonai és lelki fenyegetés viszonylagos egyetértésre is juttatta az egymással szembenálló keresztény felekezeteket. A század második felében keletkezett írások, prédikációk és művészeti alkotások abszolút többsége ezt a negatív, kegyetlen képet közvetítették a lakosság számára, ám éppen emiatt jelenthet különleges érdekességet egy ekkortájt létező esetleges pozitív, vagy semleges megítélést tartalmazó hasonlat.

III/2. Irgalmas szamaritánus: egy pozitív kép a 16. századból?

Az oszmánok megítélésében az igazi fordulatot a 17. század második felében bekövetkezett események hozzák majd meg. Ettől az időszaktól kezdve jóval több pozitív színezetű megközelítés született, mint 100 évvel korábban. Mindezek fényében igazi különlegességet jelent a már a 16. században jelen levő, igencsak pozitívnak tűnő és a történettudomány által eddig nem igazán vizsgált és tárgyalt megítélés. Ennek egy szemléletes képviselője egy Zwickauban, az evangélikus St. Marien domban található halotti epitáfium, amely az Újszövetségből ismert irgalmas szamaritánus történetét ábrázolja. (*1.ábra*)

¹³³ „Was aber disen... krieg wider den Türcken antrifft, ist genugsam bewust, das gewalt mit gewalt abzutreiben und sich gewalts zu wehren der natur und alles rechten gemäß. Derhalben dise gegenwehr wider den türcken gantz billich unnd recht, in dem man umb friden unnd erhaltung deß vatterlands, der christlichen catolischen religion, vatter und mutter, weib und kinder streitet wider den erbeind.” Johann Baptist Fickler: *Treuhertzige Warnungsschrift an die Stände zu Regensburg auff dem reichstag daselbst...* München, Adam Berg, 1598. [VD16 F 980] 122. Idézi: SCHULZE, W.: i.m. 1978. 49.

¹³⁴ SAVIELLO, A.: i.m. 2015. 57; KAUFMANN, T.: i.m. 2008. 48–54; KAUFMANN, T.: *Geschichte der Reformation*. Frankfurt am Main/Leipzig, Verlag der Weltregionen, 2009. 648–649.

Mindannyian ismerjük az irgalmas szamaritánusról szóló példabeszédet:

„Ekkor fölállt egy törvénytudó, hogy próbára tegye (Jézust), és így szólt: Mester! Mit tegyek, hogy elnyerjem az örök életet? Ő ezt válaszolta neki: Mi van írva a törvényben? Hogyan olvasod? Az így felelt: Szeresd Uradat, Istenedet teljes szívedből és teljes lelkedből, minden erődből és egész elmédből; felebarátodat pedig, mint önmagadat. Erre ő így szólt: Helyesen feleltél! Tedd ezt, és élni fogsz. De az igazolni akarta magát, ezért megkérdezte Jézust: De ki az én felebarátom?

Jézus akkor így kezdett beszélni: Egy ember Jeruzsálemből Jerikóba ment és rablók kezébe került. Azok kifosztották, véresre verték, majd félholtan otthagyták és eltávoztak. Történetesen egy pap ment azon az úton lefelé; látta, de továbbment. Hasonlóképpen egy levita is, amikor ahhoz a helyhez ért és látta őt, elment mellette. Egy szamariainak is arra vitt az útja. Odament, és amikor meglátta, megkönyörült rajta. Odalépett hozzá, olajat és bort öntött a sebeire, és bekötözte; azután föltette teherhordó állatára, elvitte egy fogadóba és ápolta. Másnap elővett két dénárt, odaadta a fogadónak, és ezt mondta: Viseld gondját neki, és ha többet költenél, amikor visszaérek, megadom neked.’ Mit gondolsz, e három közül melyik volt felebarátja annak, aki a rablók kezébe került? Az így felelt: Az, aki irgalmasságot cselekedett vele. Jézus erre ezt mondta neki: Menj, és te is hasonlóképpen cselekedjél!” (Lukács 10:25–37)

A zwickaui epitáfium ábrázolásán a példabeszédben hallott papot egy evangélikus lelkész, a mögötte haladó levitát pedig egy katolikus püspök helyettesíti. Az útszélen heverő megsebesült embert gondjaiba vevő szamaritánus pedig éppen egy előkelő ruházatú, kardot viselő török alakjában tűnik fel, aki éppen a sérült sebét olajjal tisztítja. Az ábrázolás egy *Adam Schmid*-nevű evangélikus lelkész epitáfiumán található. Már a kép önmagában érdekes, de a keletkezési ideje még annál is meglepőbb, ugyanis a feliratokból kiderül, hogy egyrészt *Adam Schmid* 1572-ben hunyt el,¹³⁵ másrészt a festmény 1574-re készült el. Ekkortájt a török apokaliptikus, Antikrisztus mivolta az általánosan elterjedt nézet, ráadásul éppen egy újabb háborús időszakon van túl a birodalom (amit az 1568-as drinápolyi béke zárt le), az Oszmán Birodalom pedig újabb területekre terjesztette ki uralmát.. Fontos továbbá megemlíteni, hogy az evangélikus egyházra amúgy is különösen jellemző eszkatológikus szemlélet éppen ebben

¹³⁵ „In jar nach CHRISTI gebürt 1572, den 29 Jan: ist in Christo selig entschfarten der Ersame Adam Schmid, Bürger aphe dem Got gnad.” (3. ábra)

az évtizedben (1570-es, 80-as évek) erősödött meg újból. 1572-re ugyanis egy üstökös érkezését jóslták, melynek apokaliptikus jelentőséget tulajdonítottak. Az 1577/78-as évre szintén hasonló csillagászati megfigyelésekre alapuló jóslatok születtek. Mind az 1572-es, és az 1577/78-as üstökösről még *Bornemisza Péternél* is találni utalásokat.¹³⁶ Ez tovább befolyásolta a török ázsióját, valamint az oszmán flotta vereségével végződő és a keresztény hatalmaknak óriási morális jelentőséggel bíró lepantói csata is különleges színezetet kap ennek köszönhetően, amely ráadásul pont az epitáfium keletkezése és *Adam Schmid* halála előtt nem sokkal, 1571-ben zajlott. Nem éppen annak az időszaknak gondolnánk, amikor ilyen jellegű ábrázolás születne, ráadásul Szászország viszonylag közel volt a magyar földön zajló eseményekhez, tehát nem is egy északnyugati német településről van szó, mely biztos távolságban van a veszedelemtől.

Jelenlegi tudomásunk szerint *Adam Schmid* erről a hasonlatról mondott prédikációt és többek között ezért kerülhetett fel ez a kép a halotti epitáfiumára. Jelenleg még folyik a kutatás egy olyan tőle származó prédikációs gyűjtemény után, melyben ez a kép megtalálható. Idáig csak egy hozzá fűzhető kötetet sikerült találni a müncheni Bayerische Staatsbibliothek adatbázisában „*Zwölf Leichpredigten von der Bereitung zum Sterben*”-címmel (Frankfurt am Main, 1581.), ebben azonban nincs a fent említett kérdéssről szóló prédikáció, csak a halálra való felkészülést és az isteni irgalmasságot tárgyaló gondolatok.

A zwickaui evangélikus szuperintendencia, valamint az epitáfium restaurálását koordináló Dr. Michael Kühn jóvoltából sikerült néhány újabb adatra szert tenni *Schmidet* illetően. A városi levéltár aktája szerint 1535-ben született *Jörg Schmid* és *Ursula Wüstenpeutel* gyermekeként (az asszony ekkorra már megözvegyült), valamint az is kiderül, hogy élete során háromszor özvegyült meg. Az 1572. január 29-én bekövetkezett halála előtt végrendeletét *Wolfgang Hinterholtz* jegyző örökítette meg. Az epitáfiumon a már említett bibliai jelenet mellett a kép alján láthatjuk magát *Adam Schmidet* térdepelni (balról a második), valamint a három elhunyt feleségét és két gyermekét (egy fiú és egy lány, akikre végrendeletében is kitér) (2. ábra). A kép közepén, a samaritánus mögött álló fán található felirat pedig *Szent Ágostontól* származik: „*Aki nem segít a megverten, az ugyanúgy elítélendő, mint az, aki megverte.*”¹³⁷ Alatta a kép készítőjének neve és egy dátum, 1574. február 3

¹³⁶ ŐZE S.: i.m. 2011. 374–378.

¹³⁷ „*Non contemnit saucium contemptus a sano.*” (sic!)

található (feltehetőleg ekkor készült el a kép) (4. ábra). A festő nevét jelző „M.A.S.P.E.S.S.” minden bizonnyal a „Magister art Spess” rövidítése és egy itáliai mester, *Francesco Spezia* nevét takarja, aki tudomásunk szerint 1579-ben, Genovában hunyt el (igaz, ez a dátum bizonytalan).¹³⁸ Maga a kép tehát egy mindenképpen érdekes megközelítést tartalmaz már a korszak szemszögéből is, de szerencsére ez nem egyedi eset.

Rövid keresés után ugyanis újabb hasonló képekre sikerült lelni. Egyik ilyen a naumburgi St. Wenzel evangélikus templomban található (nem messze Zwickautól), mely egy 16. századi ismeretlen mester munkája (5. ábra). Ezen a jóval aprólékosabb alkotáson szintén az látható, ahogy a protestáns, majd a breviáriumot olvasó katolikus egyházi személyek által sorsára hagyott férfit egy erősen török jegyeket magán viselő szamaritánus veszi gondjaiba és éppen olajjal tisztítja a sebeit. Sajnos magáról a festményről a hozzávetőleges keletkezési idejét kivéve jelenleg nem rendelkezünk különösebb információval.¹³⁹

Hasonló ábrázolás található Zschopauban is, a St. Martinskirche-ben 1604-ből, melyen a bajbajutott férfit egy oldalán kardot viselő török segíti meg, majd a kép többi részén látni, ahogy (szamár helyett) felszerszámozott lovára felteszi és elviszi a közeli fogadóba (6. ábra). Túl sokat erről a képről sem tudni, azonban a rajta található felirat a templom egykori lelkészéről, *Sebastian Freibergerről* emlékezik meg, aki a Martinskirche akkori felújításáért volt felelős („Ad monente Sebastiano Freibergero pastore, aedificatio novi suggestus altari et tota renovatio huius templi facta est. Anno Christi 1604.”).

A Foto Marburg digitális adatbázisának köszönhetően sikerült egy másik, hasonló templomi ábrázolást találni, ezúttal a Drezdától 40km-re fekvő, kelet-szászországi Kamenz-ben, a Hauptkirche St. Marien-ben (noha az adatbázis a Klosterkirche-t jelölte meg lelőhelyül). A festmény maga 1612-ből származik és *Christian Berger* keze munkája¹⁴⁰ és a bemutatott jeleneten ugyancsak egy fegyveres török alak segít a bajbajutott emberen. (7. ábra)

A templomi képek mellett ilyen ábrázolással találkozunk az 1564-ben kiadott, úgynevezett Amman-Bibliában is (*Die Propheten all. Teutsch. D. Marth. Luth.* Frankfurt am

¹³⁸ Külön köszönet Dr. Michael KÜHN-nek, aki a fenti adatokat rendelkezésemre bocsájtotta.

¹³⁹ Köszönet a segítségért Christina Lang-nak, a St. Wenzel templom lelkészének.

¹⁴⁰ Az információért köszönet Sören Fischer-nek.

Main¹⁴¹), melynek fametszeteit *Jost Amman* készítette. Roppant érdekes, hogy az ebben látható szamaritánus-ábrázolás egyértelmű hasonlóságot mutat a mintegy tíz évvel később készült zwickau-i festménnyel. (8. ábra). A török szintén egy fa előtt térdepelve egyik kezével a térdén fekvő embert tartja, míg a másikkal az olajat önti a sebbe. A vörös kaftán és a kék köpeny is hasonló, valamint a török hátasa pontosan ugyanabban a testtartásban néz ki a fa mögül, mint a zwickau-i képen. A fő különbség az, hogy a rabbit itt egy (talán breviáriumot olvasó) bencés szerzetes jelképezi, míg a protestáns a levita szerepében tűnik fel. Nem kizárt tehát, hogy ez a metszet mintaként szolgálhatott néhány évvel később a festő számára.

A képeket megfigyelve mindegyik esetben hasonló felállást láthatunk. Legelől papként a protestáns lelkész halad, mögötte a katolikus (hol püspök, hol pap), majd a lováról, vagy szamaráról leszálló török a megvert férfi sebeit tisztítja. A török ruházatának vörös színe, valamint a kard pedig állandó eleme ezen képeknek. Az is hamar feltűnik, hogy a felsorolt települések (Zwickau, Zschopau, Naumburg és Kamenz) Szászországban található, egymástól nem túl nagy távolságra és egy evangélikus tömböt alkotott a térséggel együtt. Nem kizárt tehát, hogy egy toposzal van dolgunk, mely a protestáns felekezeteknél lehetett jelen a 16–17. század folyamán. Ez a toposz pedig további kérdéseket vet fel: Vajon ez csak Szászországra koncentrálódik, vagy más területeken is előfordul (akár német, akár egyéb európai területen)? A 16. századi politikai háttér esetleg elősegíthette ennek a koncentrációnak a kialakulását? Ismerjük a már korábban is felvázolt protestáns álláspontot a török elleni harcot illetően. Azt is tudjuk azonban, hogy *Ágost*, szász választófejedelem (1553–1586) az 1555-ös vallásbéke megtartásának és a felekezetek közötti status quo megőrzésének híve volt és ez a fajta politika valamelyest tükröződik az itt található ábrázolásokon.¹⁴² Elég valószínűtlen azonban, hogy a háború ellenzése miatt igyekeztek volna ilyen pozitív és irgalmas fényben feltüntetni az oszmánokat, főleg azért is, mert Szászország ez időben minden komolyabb ellenkezés nélkül fizette a törökadót (ami egyébként *Ágost*-nak is hasznára vált). A választ tehát máshol érdemes keresni.

A másik legfontosabb kérdés az, hogy vajon mi a jelentése ennek a hasonlatnak? Ennek kiderítésére több szempontot is figyelembe kell vennünk. A német katolikusok körében

¹⁴¹ A kötet a detmoldi Lippische Landesbibliothek gyűjteményének része. (Th 79.2° Simon)

¹⁴² WHALEY, Joachim: *Das Heilige Römische Reich Deutscher Nation*. Darmstadt, Philipp von Zabern Verlag, 2014. vol.1. 503.

létezett egy mondás: „A lutheránusok szerencséje a török.”¹⁴³ Egy nem túl diszkrét utalás arra, hogy a növekvő oszmán fenyegetés nélkül az uralkodó már rég megsemmisítette volna a protestantizmust, amivel egyébként a protestánsok közül is sokan tisztában voltak. Magukat a protestáns felekezeteket emellett annyiszor mosták össze az ösellenség törökökkel, hogy pusztán a gondolattal való játszás végett, de érdeklődni kezdtek irányukban. A Porta is érdeklődéssel és látszólagos jóindulattal volt az egyre erősödő protestantizmus irányába, melynek részben voltak vallási okai (például a szentképek kultuszát hasonlóan elítélték és gyakorlatilag bálványimádásnak tartották), részben pedig politikai okai voltak. A katolikus egyház és a vele szorosan összefonódott német-római uralkodó iránti ellenérzések szintén a szultán tetszésére voltak.¹⁴⁴ Fontos szempont az is, hogy a felekezeti feszültségek és a belső harcok megosztották és gyengítették a császár erőit, ami ugyancsak kedvezőleg hatott az oszmán terjeszkedésre és a hódított területeken való berendezkedésre.¹⁴⁵ Protestáns körökben eleve másként is tekintettek az oszmánokra, mint az egyes német és magyarországi prédikációkból is kitűnik. Több prédikációnál hallható volt, hogy a török a jövendöléseket beteljesítő apokaliptikus nép, tehát értelmetlen megakadályozni abban, hogy beteljesítse sorsát. Ugyanakkor abban bizakodtak, hogy ennek következtében minden eretnek eltűnik a föld színéről és elérkezik az új föld és az új ég, azaz a Mennyei Jeruzsálem kora.¹⁴⁶ Ez a nézet leginkább a 16. századra volt jellemző.

Nem árt ugyanakkor a bibliai párhuzamot is megvizsgálni. A zsidók számára a szamaritánusok tisztátalan, az ő hitüktől eltévelyedett nép volt, a legutolsó mindközül. A törökre szintén tisztátalan népként, az iszlámra pedig sok esetben eretnek keresztény szektaként is tekintettek, amely akár magyarázhatja a párhuzam alapját. Arról is van tudomásunk, hogy a korszakban egyes negatív bibliai szereplőket is törökként mutattak be,

¹⁴³ „Der Türk is der Lutherischen Glück.” Idézi: WINKELBAUER T.: *Österreichische Geschichte: 1522–1699*. Wien, Oberreuter, 2003. 425.

¹⁴⁴ VAUGHAN, Dorothy: *Europe and the Turk: A Pattern of Alliances, 1350–1700*. Liverpool, University Press, 1954. 143–144.

¹⁴⁵ Ez a fajta politikai szimpátia annyira erős volt, hogy 1572-ben egyes Konstantinápolyban járt francia utazók arról számoltak be, hogy a mecsetekben imádkoztak a keresztény felekezeti megosztottság fennmaradásáért. Lásd: Uo.

¹⁴⁶ FÖLDVÁRY A.: i.m. (1940). 20–24.

mint például *Poncius Pilátust*.¹⁴⁷ A szamaritánus is ugyanúgy negatív személy volt a zsidók számára, így ez a párhuzam mindenképp elgondolkodtató. Persze nem kizárt az sem, hogy ezzel a szemléletes ábrázolással akarják áttemelni az eredeti történet meglepetést okozó tartalmát és ez úton még inkább felhívni a figyelmet a felebaráti szeretet és az emberség fontosságára (amiről a példabeszéd is szól). A korszak általános megítélésének fényében azonban ez akkor is egy erősen kontrasztos megközelítés (talán ez volt a szándék), különösen a tény, hogy a két egyházi személy helyett éppen egy „eretnek” harcos az, aki segítséget nyújt a rászorulónak. Mindenesetre konkrét prédikációk ismerete nélkül ez pusztán találgatás lenne.

Fel kell tennünk azonban azt a kérdést is hogy ez vajon valóban pozitív törökábrázolásnak tekinthető-e egyáltalán? Az irgalmas szamaritánus ikonográfiai szerepéről tudjuk, hogy a 16. században lendül fel a népszerűsége egészen a 19. századig és gyakran turbánnal, előkelő öltözékekkel ábrázolták.¹⁴⁸ Ennek azonban szintén több oka volt és ne feledjük, hogy ebben a korszakban nem minden bibliai témájú illusztráció tartalmaz törökös szereplőket, de bizonyos műhelyek képviselői előszeretettel használták őket. A *Chranach* és a *Feyerabend* műhelyek szolgáltatották az illusztrációkat *Luther* Bibliafordításaihoz a 16. század folyamán és ők például gyakran törökként ábrázolták az adott személyeket. Fontos megjegyezni, hogy a téma szempontjából is kiemelten érdekes *Jost Amman* szintén *Feyerabend*-nek dolgozott. Az is közismert, hogy a törökös viselet és megjelenés sokszor azt a célt szolgálta, hogy a bibliai és egyéb keleti témájú alkotások autentikusabbak és egzotikusabbak legyenek, ráadásul sokáig az oszmán volt az a keleti nép, mellyel az európaiak leggyakrabban valamilyen módon kapcsolatba léptek és bizonyos esetekben még zsidókat is hasonló módon ábrázoltak.¹⁴⁹ Ugyanakkor pedig jellemzően török jegyekkel ábrázolni valakit (a negatív bibliai szereplők mellett) azt is jelentette, hogy azt az adott karaktert a korabeli ellenségképben helyezték el. Ennek a jelenségnek különösen érdekes példája egy *Vitéz Mihály* havasalföldi vajda (1593–1600) és erdélyi fejedelem (1599–1600) haláláról tudósító német hírlap 1602-ből.

¹⁴⁷ BARBARICS Zs.: i.m. 2000. 354.

¹⁴⁸ KIRSCHBAUM, Engelbert (szerk.): *Lexikon der Chrsitslichen Ikonographie*. Vol. 4. Róma: Herder, 1972. 26.

¹⁴⁹ SMITH, Charlotte Colding: *Images of Islam, 1453–1600: Turks in Germany and Central Europe*. London: Pickering & Chatto, 2014. 71–98.

Ebben a hírlapban a fejedelem árulásáról és az ennek következtében *Giorgio Basta* emberei által bekövetkezett haláláról olvashatunk, illusztrációként pedig láthatjuk magát *Mihályt*, amint épp az egyik katona alabárdjával megsebesíti. Ami azonban felettébb szokatlan, hogy a vajdát jellegzetes kucsmája helyett turbánban és kaftánban ábrázolták, ezzel is kiemelve, hogy nem a császár szövetségeseivel végeztek a zsoldosok, hanem az udvar és a keresztények ellenségével. Az ábrázolás emellett azért is különleges, mert ez az első ilyen felfedezett eset, amikor *Vitéz Mihályt*, illetve önmagában egy erdélyi fejedelmet törökként jelenítették meg.¹⁵⁰

Tudatában annak, hogy a szamaritánus egy bibliai történetben szereplő keleti személy, aki a zsidók számára negatívnak minősül, ezek a fentebb említett tényezők mind érvényesek és a képeket vizsgálva figyelembe kell vennünk őket. Ugyanakkor az egyik legfőbb közös vonás a szászországi ábrázolások és az Amman-Biblia illusztrációja között az, hogy a törökös jegyeket hordozó szamaritánus oldalán szablya lóg. Emiatt tehát nem pusztán kereskedőről, vagy utazóról van szó, hanem egy harcosról, vagy legalábbis fegyverforgatásra képes és alkalmas személyről. A szablya a harcias tulajdonságaira is utal, ellenben a zsidókkal, akiket a korszakban nemigen volt szokás fegyveresen ábrázolni.

A kérdést, hogy vajon ez tényleg egy pozitív ábrázolás-e, nehezebb megválaszolni. Noha népét tisztátalannak és alább valónak minősítették, maga a bemutatott szamaritánus pozitív szereplőként, sőt követendő példaként jelenik meg a példabeszédben: „>Mit gondolsz, e három közül ki volt a felebarátja a rablók kezébe esett embernek?< Ő így felelt: >Az, aki irgalmas volt hozzá.< Jézus erre ezt mondta neki: >Menj el, te is hasonlóképpen cselekedj<”.¹⁵¹ Azt is tudjuk, hogy az irgalmas szamaritánust gyakran hozták párhuzamba Krisztussal, ezáltal nem csak pozitív szereplővé, hanem az isteni gondviselés eszközévé

¹⁵⁰ „Obwol der Michael Weyda bey obermelter Schlacht mit dem Sidismund Battori sich zimlich wol mit den seinen verhalten, hat sich doch hernacher befunden, da ser nicht allein allerey falsche Practiken, so er mit Türcken, Tatarn und Polacken (welches sich durch etliche gefangene offenbaret) gehabt, sondern das er auch mit dem Armen Landvolck so greulich tyrannisiert, deßwegen ine Herr Basta von solchem abzustehn, in der gutte ermähnen und bitten lassen, er aber trußig geantwortt, das weder er, nach der Römische Keiser weiter nicht mehr sein Herz, dann dann er das Landt in seinen Händen, hiervber ine Herz Basta den 18. dieses Monats in Rath erfordern lassen, mit dem fürgeben, das wichtige sachen zuberathschlagen fürgefallen, dessen er sich aber zuerscheinen gewägert. Also hat Herr Basta darauff 2. Fähndlein Wallonen 2. Fähndlein Teutsche Knecht, und etliche Roß abgefertiget, die sein gezelt umbringen, und ihn lebendig fangen sollen. (...)” *Relationis Historicae, Pars 2: Als nemblich Was sich in Osterreich Ober: und Nieder Hungern Siebenbürgen Wallachia ...von der Franckforter Herbst Meß Anno 1601. biß uff die Oster Meß Anno 1602. zugetragen und begeben hat.* Frankfurt am Main, Oberursel, 1602. 3. [VD17 3:002869S]

¹⁵¹ Luk. 10:30–37.

emelve őt. De vajon egyetlen ember jó fényben való feltűntetése befolyásolhatja azt, hogyan tekint az ember az oszmánokra? A szamaritánus alakjának éppen az egyik lényege az, hogy még az ellenség közül való is, akit pogánynak, vagy eretneknek tartanak, képes kegyességet gyakorolni az ellentétes oldalról származó felé, ezzel pedig azt bizonyítva, hogy nem mindegyikük kegyetlen, vagy gonosz, ráadásul még Istennek tetsző cselekedet végrehajtására is képes lehet, szemben egyes olyan személyekkel, akik jártasak az isteni törvényekben és elvileg ezek szerint élik életüket. Az oszmánokat ilyen kontextusba helyezve egyből más, kevésbé negatív fényben szemlélhetik és még némi reményt is fűzhetnek ehhez a lappangó jó tulajdonsághoz. Továbbá egy ilyen jellegű feltűntetés különösen nagy kontrasztot jelent az emberek számára abban a korszakban, amikor a velük kapcsolatban legáltalánosabban használt kifejezések az „ördög”, „Ősellenség” (*Erbfeind*), „véreb” (*Bluthund*), „Góg és Magóg” és „Antikrisztus”. Ebből a szempontból nézve tehát ez egy különösen pozitív és derűlátó megítélés, amely párhuzamosan létezett a már korábban részletezett negatív aspektusokkal. Természetesen minden festményen más jelentéssel szerepelhet ez a hasonlat és ez nagyban függhet a keletkezési körülményektől, a művész, vagy épp a megrendelő koncepciójától, az adott lelkész értelmezésétől, vagy egyéb külső tényezőktől. Az ezt a hasonlatot elemző írott források nagy segítséget nyújthatnak a kérdések megválaszolásában.

III./3. Az irgalmas szamaritánus a korabeli német prédikációkban

Noha az *Adam Schmidt*től származó, erre vonatkozó prédikációt eddig nem sikerült megtalálni, ez nem jelenti, hogy a kutatás zsákutcába futott. A müncheni Bayerische Staatsbibliothek, valamint a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek VD16-os, illetve VD17-es adatbázisait fűrkészve számos 16–17. századi prédikációsgyűjteményt találhat a kutató, melyek jelentős hányada digitalizált formában is elérhető. Az itt fellelhető prédikációk között sikerült olyanokat találni, melyek az irgalmas szamaritánus történetével foglalkoznak, mi több, sikerült olyat is találni, mely magát, a szászországi képeken is látható hasonlatot is megemlíti, mely a kutatást jelentősen előmozdította. Emellett azonban érdemes megtekinteni olyan eseteket is, melyek nem a vizsgált hasonlattal élnek, ezzel is valamelyest szemléltetve, mennyire lehetett elterjedt az adott párhuzam.

Siegfried Sack 1597-es gyűjteményében (*Derce vierde Theil der Predigten vber die Sontags Euangelia vnd etliche fuerneme Fest darinnen etliche besondere tractatus begriffen werden* (...)), a Szentháromság napja utáni 13. vasárnapi prédikáció során olvashatunk érdekes gondolatokat ezzel kapcsolatban. Értelmezése szerint Krisztus okkal említette példaként a szamaritánust, hiszen a szamaritánus a korabeli zsidók körében egy abszolút negatív kifejezésnek számított, olyan, mintha „egy gazembert, vagy mamelukot” említene. Hozzáteszi továbbá azt is, hogy a szamaritánusok félig pogányok és félig zsidók voltak. Ez olyan, mintha valaki „félig evangélikus és félig pápista lenne”.¹⁵² A hasonlat lényege ebben az esetben az, hogy amíg a törvényeket jól ismerő, és azokat vakon betartó pap és levita megfeledekzik az isteni törvény gyakorlatba való átültetéséről, addig pont a szamaritánus az, aki noha az ő szemükben pogány és eretnek tanokat vall, mégis cselekedetével hívebben követi Istent. Ez a prédikáció abban is különleges, hogy katolikus, ami egyből megcáfolja az ezzel a párhuzammal kapcsolatos előzetes feltételezéseket. Eddig ugyanis többségében szászországi evangélikus ábrázolásokkal találkoztunk, azonban ez az első eset, ami azt mutatja, hogy a katolikusok körében is előfordult egy olyan hasonlat, ami ha (jelen esetben) konkrétan nem is törökhöz, de mamelukhoz hasonlította az irgalmas szamaritánust. Esetleg ez is magyarázhatja a szamaritánus oldalán található szablyát, ami gyakorlatilag állandó eleme a már említett képi ábrázolásoknak. A mamelukok többnyire a mai Egyiptom területén élő, első sorban török népelemekből összetevődött réteg voltak, akik kiváló harcosok hírében álltak. Birodalmukat 1517-ben az Oszmánok kebeleztek be. A 16. századi Európában már ismeretes volt a nevükkel kapcsolatos pejoratív kifejezés is, melyet mind a mai napig ismeretes.

Jakob Feucht 1585-ben megjelent katolikus prédikációs kötetének (*Postilla Catholica Euangeliorum de Tempore totius Anni Das ist: Catholische Außlegung aller Sontäglichen Euangelien durch das gantze Jar*) 264. oldalán szereplő illusztráción a szamaritánus ismét turbános, szablyás, bajszos török alakjában látható. Ugyanakkor a szövegben mégis a jézusi hasonlattal találkozunk, mely szerint a pap és a levita képtelenek voltak a bűntől sérült embernek segíteni és egyedül Krisztus képes megmenteni az emberiséget és megnyitni a

¹⁵² „So wird aber der Herr Christus ein Samariter genennet [...] sondern weil in die Jüden für einen Samariter gesholten Dann das war ein unehrlich Wort [...] und wass man einen für einen Schelmen oder Mammelucken cshelten wollte/ nennete man ihn einen Samariter. Dann Sie waren halb jüden, halb Heiden Wie zu unser zeit etliche Epicurer halb Evangelisch und halb Papstlich sein/und auff beiden Achseln tragen.” Siegfried Sack: *Derce vierde Theil der Predigten. Vber die Sontags Euangelia vnd etliche fuerneme Fest darinnen etliche besondere tractatus begriffen werden.* Magdeburg, 1597. 232. [VD16 S 1181]

Mennysország kapuját.¹⁵³ Emellett azonban azt is hozzáteszi, hogy a szamaritánus „félíg zsidó és félíg pogány”, aki noha hisz Istenben, a pogány isteneinek is hódol és olyan viszony van köztük és a zsidók között, mint „napjainkban az igaz katolikusok és a nem katolikusok között”.¹⁵⁴ A prédikáció szövege tehát még valamilyen szinten kapcsolható is az említett illusztrációjához (ez nem minden esetben igaz), emellett török utalástól sem mentes gondolatot is tartalmaz azzal kapcsolatban, hogy Istent mindannyiunknak szeretnünk kell, még a zsidóknak, törököknek és pogányoknak is.¹⁵⁵

Tilemann Heshushen 1590-es gyűjteményében egyrészt találunk egy illusztrációt, ahol a szamaritánus ismét törökös alakban jelenik meg, másrészt viszont a szövegben a szamaritánus Krisztussal kerül párhuzamba: „Ein Samariter aber reiset spricht der Herr. Dieser Samariter ist niemand anders denn der eingeborne Son Gottes Jesus Christus unser Heyland und Seligmacher Er schemet sich nicht einen Samariter zu nennen weil er von Nazareth war und die Jüden in so verächtlich nenneten an h das er leret das nicht allein die Jüden sondern auch andere Völcker der Neheste weren den man lieben sol als sich selbs. Dieser boldselige Samariter reiser das ist Ersteiget vom Himmel und kompt zu uns auff Erden nimpt unser Fleisch und Blut an sich und wohnt unter uns, und da er uns siehet ligen in unsern schlam und nörhen darin wir ewiglich hetten müssen verderben gehet er nicht fürüber wie Moyses und Aaron das Gesetz sampt dem alten Testament, sondern es kamert in er nimpt sic hunser noth herßlich an dencket wie er uns möge retten und aushelfen.”¹⁵⁶

¹⁵³ „Derowegen müsten die Priester und Leuiten des alten Testaments fürüber gehen, und könten de min der Sünd verwundten Menschen nichts verhoffen seyn. Doch reden wir alda mit der gestalt von unsern Priestern, als ob domaln einer oder sie all, das Menschlich Geschlecht hetten erlösen, der Erbfünd ledig machen, und das Himmelreich eröffnen könden. Nein, der Samaritan, welcher Christus war, der konnte und müste sonchs thun...”; „...ein Samaritan, welcher Christus IESVS war von Nazareth...” Jakob Feucht: *Postilla Catholica Euangeliorum de Tempore totius Anni Das ist: Catholische Außlegung aller Sontäglichen Euangelien durch das gantze Jar.* Köln, Johann Quentel, 1585. 270. [VD16 F 848]

¹⁵⁴ „...ein Samaritan, (also zu reden) ein Halber Jud und ein halber Heyd, der, als er vermeynet, in GOTT glaubet, aber doch daneben auch die Abgötter ehret (...) die Jüden und Samaritanen stünden mit einandern wie diser zeit die recht Catholischen und Uncatholischen...” Uo. 273.

¹⁵⁵ „Daß wir GOTT sollen und müssen lieb haben, vermeyne ich nit daß ein Mensch under allen Jüdem, Türcken, Heyden, wil geschweigen under uns Christen in abrede stehen werde. Dann auch sie, die Jüden und Türcken, GOTT den Vater (welchs ihnen doch nichts nuß, seiternaln sie den Sohn und H. Geist, als sampt dem Vatter einen wahren und gleichen GOTT leugnen) als sie vermeynen, ehren und lieb haben.” Uo. 276.

¹⁵⁶ Tilemann Heshusen: *Postilla. Das ist Außlegung der Sonteglichen Euangelien Durchs gantze Jar.* Magdeburg, 1590. 561. [VD16 H 3100]

Tovább erősíti ezt a párhuzamot *Johann Spangerberg* 1598-ban kiadott prédikációja, melyben a 466. oldalon szereplő illusztráció egy turbános, szablyás alakot mutat. Ugyanakkor más megjelenített szereplők (beleértve a farizeusokat is) inkább az európai klérusra emlékeztető jegyeket viselnek magukon. Magában a szövegben pedig azt olvashatjuk, hogy míg a pap és levita által képviselt törvények, a zsidóság és a pápaság, stb. fekvé hagy minket, addig a szamaritánus, azaz Jézus jelenti az igazi gyógyulást („Priester und Levit, das ist, Gesetz, Jüdenhumb, Bapsthumb, unnd alles was mit Wercken umbgebet, lassen uns liegen, und geben fürüber, ihrenthalben müsten wir ewig verderben. Aber der fromme Samariter, Jesus Christus, der Sohn Gottes, den wir als einen ernsten Richter und Tyrannen gehalten haben, der erbarmet sic hunser armen elenden verlassenen Menschen, geust Wein und Oele in unser Wunden, lest uns das Gesetz und Evangelium predigen.”)¹⁵⁷

Hasonló mondható el a lutheránus *Matthias Hoe von Hoeneegg* 1608-as gyűjteményében található prédikációról, ahol Krisztust hasonlóképpen az igaz szamaritánusnak nevezi, és azt állítja, hogy Jézus a példabeszédben saját magára utalt.¹⁵⁸ Ugyanígyen hasonlat szerepel a szintén evangélikus *Andreas Celichius*-nál, aki megköszöni Krisztusnak, hogy „a szamaritánusa”. Emellett az itt található ábrázoláson a szamaritánus nem hasonlít törökre.¹⁵⁹

Az *Abraham Scultetushoz* köthető 17. század eleji prédikációban egy másfajta magyarázatot, másfajta hasonlatot találunk. Az ő megközelítésében a szamaritánus maga Krisztus, amely talán a legelterjedtebb magyarázata ennek a példabeszédnek a korszakban. Prédikációjában Jézust a mennyei szamaritánusnak is nevezi („Der himmlische Samariter Christus...”).¹⁶⁰

Noha a kálvinista *Johann Strack* (kassel-i prédikátor) 1603-ban megjelent prédikációs kötetében szerepel a török egy aktualizált utalás keretein belül, ám inkább morális viszonyítási pontként. A lelkész a sebesültet sorsára hagyó papot és levitát a katolikus

¹⁵⁷ Johann Spangerberg: *Postilla Das ist, Außlegung der Episteln unnd Evangelien auff alle Sontag und Fürnembsten Fest, durchs gantzes Jar*. Nürnberg, Fuhrmann, 1598. 470. [VD16 S 7943]

¹⁵⁸ Matthias Hoe von Hoeneegg: *Postilla Oder Außlegung Der Sontäglichen Evangelien und vornem[b]sten Festen durchs gantze Jahr*. Leipzig, Lamberg. 1608. 382–405. [VD17 23:269257S]

¹⁵⁹ Andreas Celichius: *Postilla das ist, Auslegung der Evangelien durchs gantze Jahr, auf alle Sontage und gewöhnliche Feste, sampt dem Passional*. Wittenberg, Krafft, 1595. 214; 221. [VD16 C 1809]

¹⁶⁰ Abraham Scultetus: *Allerhand Christliche Predigten*. Heidelberg, 1620. 157. [VD17 23:621290A]

püspökökhöz, főpapokhoz, illetve egyházi és világi fejedelmekhez hasonlította, akik szerinte még „a törököknél és zsidóknál is rosszabbak”, mert ők legalább „nem hagyják, hogy a szegényeik hiányt szenvedjenek.”¹⁶¹ („Dieser unmenschlichen Thaten folgen heut nach die Bischoffe, Praelaten, geistliche und weltliche Fürsten, welche die Klöstergüter zu sich gezogen, zu ihrem Pracht unnd Oppigkeit gebrauchen, unnd die Armen, den solche Altmosen gebühren, darzu sie in primitiva Ecclesia gestiffet, lassen sie liegen, erbarmen sich deren nicht, unnd unnützlich zu, davon man die Armen speisen solte.(...) Diese Leute sind ärger denn Jüden und Türcken, so ihre arme Leut keinen Mangel leiden lassen, und lassen unter sich kein Betler seyn.”)¹⁶²

Johann Rasser 1614-es, katolikus prédikációsgyűjteményében illusztrációként láthatjuk a szamaritánust turbánban, törökös jegyekkel, ám fegyver nélkül. Ez alighanem az autentikusságra törekvő bibliai ábrázolásmód egyik esete lehet, ám a szöveg ismét érdekes magyarázattal szolgál. *Rasser* a szamaritánust pogánynak nevezi, és azt mondja, hogy amíg a másik keresztény testvérnek tekintendő, addig a nem keresztény felebarátnak számít, nem azért mert zsidó, vagy török, vagy pogány, vagy nem keresztény (az utóbbi három gyakorlatilag egy kategória), hanem mert emberi lény, akit Isten hozzánk hasonlóan a saját képmására teremtett. 'Ein jegklicher der unser Hülff bedarff ist unser Nächster er seye ein Samariter oder Heyd: Omnis homo, etiam diuersae et religionis et regionis. Ein jegklicher Mensch one underscheyd deß Glaubens oder Lands oder Geschlechts. Ein Christ ist mein Bruder welliches mehr ist dann ein Nächster. Ein unchrist ist mein Nächster nicht darumb daß er ein Jud Türck oder Heyd oder ein unchrist ist sondern darumb daß er ein Mensch und nach GOTTES Bildnuß (als wir) erschaffen und darumb seind wir ihnen als uns selbstenn rettung und handreychung schuldig.'¹⁶³

¹⁶¹ Ez az elem már a reformáció kezdeteiben ismert volt és hasonló megjegyzés található *Luthernél* is, aki a pápát a belső ellenségnek nevezte, illetve, hogy a pápa rosszabb a töröknél. Lásd: KAUFMANN, Thomas: *Türkenbüchlein, zur christlichen Wahrnehmung „türkischer Religion“ in Spätmittelalter und Reformation*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. 44–45.

¹⁶² Johann Strack: *Postilla Das ist: Außlegung unnd Erklerung uber die Sontags Evangelia unnd fürnembsten Festtage durchs gantze Jahr*. Lich, Nebenius, 1603. 592. [VD17 23:632049H]

¹⁶³ Johann Rasser: *Postilla Christlicher Catholischer Predigen auff alle Sontäg durch das gantze Jahr*. Dillingen, Mayer, 1614. 818. [VD17 23:629857V]

Az evangélikus *Johannes Mathesius* 1614-es prédikációs gyűjteményében (*Postilla, das ist Auslegung der Sonntags und fürnemesten Fest- Evangelien, ober das gantze Jahr*) ismét a gyakoribb Krisztus-párhuzamra találunk példát.¹⁶⁴ A prédikáció azonban nem mentes törökös utalástól, ám ez esetben mindez negatív kontextusban történik, a világban jelen levő dühödt ördögökkel, zsarnokokkal, eretnekekkel együtt említve. „Dis sollet ir, meine lieben Freund, zum Trost in dieser argen Welt aus diesem Euangelio behalten. Halt ir in feill bey diesem starcken Wort aus und lasset diß ewern festen Trost und gewissen Ancker seyn, daß Gott mit euch durch den Mund seiner Diener redet, und sein Sohn mit und bey seiner Kirchen ist und bleibet biß an der Welt Ende, und daß ihr durch ein gleadigs Gebet mit Gott täglich wieder reden könnet, und lasset zürnen und schnarche alle, die da gerne wolten böß seyn dennoch wird die Stadt Gottes kein luftig bleiben mit ihren Brünlein des heiligen Euangeli, wenn auch die Welt steckt voller wütichter Teuffel, Tyrannen, Ketzer und Türcken were.”¹⁶⁵

A prédikációkban fellelhetők mellett ugyanakkor létezik egy másik lehetséges magyarázat is ebből a korszakból, ez azonban se nem német, sem pedig prédikáció. Az ismert francia orientalista, *Guillaume Postel* 1560-ban megjelent munkájában írt a törökök államáról (*De la république des Turcs*), valamint a törökök, tatárok és más népek történetéről (*Histoire et consideration de l'origine, loy et coustume des Tartares, Persiens, Arabes, Turcs, & tous autres Ismaelites ou Muhamediques, dicts par nous Mahometains, ou Sarrazins*). Ez utóbbiban elemzés alá vette a törökök nyelvét és eredetét, ami közkedvelt téma volt már a 15. században is. *Postel* arra a következtetésre jutott, hogy a törökök igazából a szamaritánusok leszármazottai, akik identitásukat elveszítve és az iszlám tanításait felvéve váltak az általunk is ismert törökökké. „Tíz törzs fellázadt az Izraeli Királyságban Júda, Dávid és a legitim egyházi vezetők ellen, külön királyt választottak maguknak, és Szamáriában uralkodtak.(...) Salmanassar asszír király legyőzte őket és elvitte őket a Gózán folyón is túl a médeusok

¹⁶⁴ „Endlich zeucht ein Samariter auch diesen Weg, das ist, Gottes Sohn, der sich Jacob den Ertzvater in der hohen Fart oder Leiter, die diß an Himel reichet, sehen lies, und etwa in Samaria bey den Ertzvätern sich auffhielt, und welcher seines Volcks, wie ein hirt seiner Schäflein, von anbegin gehütet, und gewachet hat, der nimpt an sich menschlich Natur, und kommet in die Welt, da dieser trewe hirt unnd heyland menschliches Natur ...” *Johannes Mathesius: Postilla, das ist Auslegung der Sonntags und fürnemesten Fest- Evangelien, ober das gantze Jahr*. Jena, Steinmann; Nürnberg, Kaufmann, 1614. 99. [VD17 14:679154A]

¹⁶⁵ Uo. 99.

földjére. (...) Ott Istentől elhagyatva éltek és a Török nevet kapták, nem emlékezve őseikre.”¹⁶⁶

Ez az elmélet idáig meglehetősen jól illeszkedik a Németországban talált képekhez, mivel az általunk jelenleg ismert legkorábbi „török szamaritánus”-ábrázolás a négy évvel később megjelent Amman-Bibliában látható, ami pedig mintaként szolgálhatott a zwickau-i epitáfium számára. A kérdés az, hogy vajon *Postel* ezen munkája gyakorolt-e bármilyen fajta hatást akár *Jost Amman*-ra, akár másra a német területeken? Jelenleg azonban nincs tudomásunk arról, hogy ennek a munkának létezne-e német fordítása a korszakból, de természetesen ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy ne lett volna ismert egyesek számára.

A kutatás során számos korabeli német prédikáció került vizsgálat alá mind katolikus, mind evangélikus és kálvinista oldalról, ezeknek azonban csak egy kis arányát teszik ki az olyanok, melyekben a szamaritánus személyét törökkel, vagy mamelukkal magyarázták volna. Ennél nagyságrendekkel gyakoribb eset volt a krisztusi párhuzam, illetve a bűntől megsebesült ember Evangélium és az isteni kegyelem általi megmenekülése, mint azt pár fentebb említett példánál is láthattuk. E két utóbbi teszi ki az ezzel kapcsolatos magyarázatok túlnyomó részét. Természetesen a konfesszionális bírálatok gyakran fordultak elő ezekben a példázatokban, leginkább (mint ahogy *Strack*-nál is láttuk) a pap és levita esetében voltak párhuzamokat, kitérve a másik felekezet tévedéseire, képmutatására, vagy éppen morális hiányosságaira. Azok a prédikációk, melyek a török-szamaritánus hasonlatot is tartalmazzák, érdekes magyarázatokkal szolgálnak, de érdekes jelenségekre is rámutatnak. A felsorolt esetekben a török hol irgalomra is képes, tehát már nem olyan démonian negatív, mint a korabeli domináns megítélésben, hol pedig Isten teremtménye és irgalomra méltó emberi lény és nem a kiirtandó Antikrisztus. Ugyanakkor a török a Jézus korában megdöbbenőnek minősülő hasonlat korszerűsített továbbélését is szolgálta. A prédikációk tehát több ezzel kapcsolatos elméletet és elképzelést is megerősítenek és egyben azt is bizonyítják, hogy ez a hasonlat nem pusztán néhány szászországi festményre koncentrálódik, hanem a korszakban egy (a többiekhez képest) szűkebb mértékben alkalmazott magyarázat volt.

¹⁶⁶ Guillaume Postel: *Histoire et consideration de l'origine, loy et coustume des Tartares, Persiens, Arabes, Turcs, & tous autres Ismaelites ou Muhamediques, dicts par nous Mahometains, ou Sarrazins*. Poitiers, 1560. 19-20. Fordította és idézi: ALTNÉDER Miklós: *A Török Birodalom képe a XVI. századi Franciaországban*. 2015. (szakdolgozat)

Ugyanakkor az ezzel kapcsolatos eredmények nem csupán megcáfolták azt az előzetes elképzelést, hogy ez egy jellemzően protestáns (evangélikus) hasonlat volt a 16–17. század fordulóján, hanem éppen a katolikus prédikációk voltak azok, melyek leginkább ezt a párhuzamot használták. Ez gyakorlatilag az ismert tendencia fordított esetét is mutatja, hiszen ekkoriban elsősorban a katolikusok helyezték a nagyobb hangsúlyt a vizualításra, míg velük szemben a protestánsok inkább a prédikációkra és a szöveges magyarázatokra helyezték a hangsúlyt. Az irgalmas samaritánus-hasonlat emellett azért is bizonyult különlegesnek, mert bebizonyosodott, hogy ez a katolikus és protestáns felekezetek által ismert és közösen is használt toposza volt.

III./4. Elfeledett ősellenség? – A harmincéves háború törökképe

A 16. század második felének katonai eseményei (első sorban a lepantói csata és a tizenötéves háború, melynek művészeti hatásait korábban részleteztük) megdöntötték azt a mítoszt, hogy az oszmán sereg nyílt csatában verhetetlen. Az ekkora a haditechnikai fejlettség és harcmódor szempontjából egyre inkább az oszmánok fölé emelkedő Német-római Birodalomban a nagy törökfélelem szemlátomást alábbhagyott a 17. század elejére. Ez azonban visszahelyezte a figyelem súlypontját a birodalmon belül továbbra is jelen levő és eszkalálódó felekezeti problémákra, amely végül az 1618-ban kitört harmincéves háborúban teljesedett ki. Habár a konfliktus első sorban közép-Európában dúlt a keresztény hatalmak között, az Oszmán Birodalom továbbra is komoly kelet-közép európai hatalmi tényezőként volt jelen a térségben, amelynek súlyával mind a protestáns, mind a katolikus fél tisztában volt. A magyar rendek szempontjából valóban úgy tűnhetett, hogy a *Habsburg* uralkodó ekkoriban megfeledkezett az igazi veszélyről, a török kiűzéséről Európából és az oltalma alá tartozó Magyarország felszabadításáról, ám összbirodalmi szemléletben a helyzet ennél bonyolultabb volt.

A tizenöt éves háborút lezáró zsitvatoroki béke (1606) után csökkent az oszmánok elleni háborúra szedett *Türkenhilfe* fizetése (melyet kálvinista körökben korábban is elleneztek) iránti lelkesedés. Éppen emiatt is tekinthetjük ezt az időpontot a német *Türkenfurcht* első szakaszának (jelképes) határvonalának. Egyesek azt állították, hogy a császári udvar immáron szándékosan eltúlozza a veszély mértékét, a beszedett összeget pedig

valójában a protestánsok ellen kívánja fordítani.¹⁶⁷ Az idő közben az Erdéllyel és a Portával ismét növekvő feszültséget a zistvatoroki béke 1615-ös megújítása mérsékelte. Ekkorra a török fenyegetés politikai eszközzé vált a *Habsburgok* féken tartására (pl. a franciák által)¹⁶⁸ *I. Mátyás*, német-római császár (1612–1619) felismerte annak a veszélyét, hogy az oszmánok esetleg beavatkoznak a cseh rendekkel 1618-ban kitört háborúba, így ezért bölcsnek látta követet küldeni a Portához, hogy így biztosítsa a szultán semlegességét. A követ 1618 decemberében továbbította a megnyugtató hírt, hogy az oszmánok erőit épp a Lengyelországi harcok kötik le. Ez a helyzet azonban 1619-re megváltozott. *Ali* nagyvezír nem volt túlságosan szívélyes a követtel, aki mellel se híreket, se további utasításokat nem kapott Bécsből, az idő közben trónra került *II. Ferdinándot* (1619–1637) pedig eközben cseh és erdélyi csapatok szorongatták. A császár úgy fogalmazott, hogy az erdélyiek által Bécs alatt véghezvitt kegyetlenségek a törökökén is tútesznek. Ez a hasonlat a korszakban nem volt egyedülálló, hiszen a mindenkori ellenséget előszeretettel hasonlították össze a törökkel, ezzel is démonizálva őket. A háború cseh szakaszában végig előtérben volt az a kritérium, hogy az oszmánok protestáns oldalon történő beavatkozását megakadályozzák, ugyanakkor a protestáns fél mindenképpen igyekezett valamiféle támogatást szerezni a Portától. Ez okból érkezett Prágába az a török követség, mely biztosította *Pfalzi Frigyes*t (cseh király: 1619–1620) mind katonai, mind anyagi segítségről. Ezzel kapcsolatban *I. Jakab* angol király (1603–1625) levelében felhívta *Pfalzi Frigyes* figyelmét arra a veszélyre, hogy Csehország ez által a nyugat felé özönlő török áradat kapuja lesz. Mindeközben Spanyolországba hír érkezett, miszerint a perzsák még ugyanebben az évben megtámadják az oszmánokat, ezzel is megakadályozva, hogy *Pfalzi Frigyes* az ígért segítséget megkaphassa. Noha ez nem történt meg, mivel a lengyel események továbbra is lekötötték a Porta figyelmét. Amíg az oszmánok sikereket értek el a lengyel fronton, addig a cseh rendek katasztrofális vereséget szenvedtek Fehér-hegynél (1620. november 8.).¹⁶⁹

¹⁶⁷ Ez a fajta gyanakvás a 16. század folyamán is jelen volt egyes protestáns körökben, emiatt is vonakodtak fizetni a török elleni adót. lásd: LUTTENBERGER, Albrecht P.: *Kurfürsten, Kaiser und Reich – Politische Führung und Friedenssicherung unter Ferdinand I. und Maximilian II.* Mainz, Philipp von Zabern Verlag, 1994. 229.

¹⁶⁸ VAUGHAN, D.: i.m. 1954. 192–193.

¹⁶⁹ VAUGHAN, D.: i.m. 1954. 191–196. SHAW, Stanford: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey.* Cambridge University Press, 1976. 198–199.

Az oszmánokkal való szövetkezés pont hogy ártott a protestánsoknak, ugyanis császári kézre került *Pfalzi Frigyes* egyik támogatója, aki az említett tárgyalásokban részt is vett. Hamarosan az ezzel kapcsolatos dokumentumok nyilvánosságra kerültek és a császári propagandában felerősödött a „Kálvinoturcizmus”, a kálvinisták törökbarátságának, törökösségének fogalma, valamint a fehér-hegyi győzelmet egyben a pogányok és eretnekek feletti győzelemnek nevezték. A háború első szakaszában kiemelt jelentősége volt *Bethlen Gábor* erdélyi fejedelemnek (1613–1629), aki *Frigyes* értékes szövetségese mellett közvetítő is volt a Protestáns Unió és a Porta között. *Bethlen* 1622-ben ismét kiújította harcait a *Habsburgok* ellen és ehhez ismét a szultán támogatását kérte. Az oszmánoknak emellett tudomásuk volt egy nagy keresztény szövetség lehetséges kialakulásáról (Spanyolország, a Német-Római Császárság és Lengyelország részvételével), melyet célszerűnek tartottak egy nagyobb offenzívával megelőzni. Ez azonban a perzsákkal kitört háború miatt ismét elmaradt. *II. Ferdinánd* továbbá 1625-ben és 27-ben is megújította a békeszerződést a Portával, ezzel is csökkentve az intervenció veszélyét.¹⁷⁰

A törökösség vádjának régóta komoly szerepe volt a császári propagandában és megmaradt a jelentősége ebben az időszakban is, különösen *Bethlen Gábor* esetében, aki hadműveleteit oszmán támogatással, oszmán segédcsapatokkal végezte, valamint fontos összekötő kapocs volt *Pfalzi Frigyes* és a Porta között. Az 1620-as *Secretissima Instructio-ban*, mely az egyik legsikeresebb harmincéves háborúhoz köthető katolikus pamflet, kiemelt jelentősége volt az erdélyi és az oszmán segítségnek, emellett a török szövetség kérdésének a propaganda terén is nagy szerepet szántak. Ezt a még bizonytalan protestáns, vagy katolikus hatalmak befolyásolására például jól lehetett alkalmazni. Az újdonságot ez esetben az jelentette, hogy a protestánsok elleni propaganda elemét képezte már a Cseh háború alatt. A szintén ide tartozó és több évtizedes hagyománnyal bíró kálvinoturcizmus vádjával a törökösséget *Bethlenről* kiterjeszthették a fejedelem kálvinista szövetségeseire (első sorban *Frigyesre*). Az oszmán ösellenségképet tehát továbbra is megtartották és ezt kibővítve a császári udvar a protestáns ellenfelei ellen is felhasználta azt. Ezt a motívumot alkalmazta előszeretettel *Melchior Klesl* kardinális, császári főminiszter a *Bethlen*-ellenes propagandájában és az „ösellenség” oszmánokkal minden nemű alkut elítélt. Igaz, ettől függetlenül mindent megtett azért is, hogy az oszmánok semlegesek maradjanak a háborúban. Az oszmán szövetség kérdése komoly tényezőt jelentett Erdély számára, amit *Bethlen* a

¹⁷⁰ SHAW, S.: i.m. 1976. 199.; VAUGHAN, D.: i.m. 1954. 197–201.

harmincéves háború során sikeresen fordított a maga javára, ugyanakkor ez a tényező jelentette a legfőbb támadófelületet is az ellenséges propagandában. Emiatt is olvasható a *Secretissima Instructio*-ban, hogy *Frigyes Bethlen*nel kötött szövetsége gyakorlatilag török szövetséget jelent, így fölösleges ezt tagadnia: „Színlelve és leplezve Európában már senkit sem tudsz becsapni, ezért úgy gondolom, hogy e haszontalan technikával felhagyhatsz. (...) Eközben szövetséget kötsz a hollandokkal, a velenceiekkel, a törökökkel, Gáborral és mindenkivel, aki hasznot hajthat, vagy kárt okozhat.”¹⁷¹

Fontos megemlíteni, hogy maga *Bethlen* is tartott az oszmánoktól. Egy 1621-es leveleiben például komolyan aggódott amiatt, hogy az oszmánok seregüket Lengyelországból bármikor átirányíthatják, másrészt tartott a szultáni sereghez csatlakozó nagyszámú tatár különítménytől is. *Bethlen* ugyanakkor semmibe vette az ellenség oszmánellenes propagandáját, sőt ki is használta a *Habsburgok* törökfélelmét. Tudta, hogy akár egy kisebb török segédcsoport is óriási pánikot keltene. Tudjuk azonban, hogy *Bethlen* maga tartott az oszmán beavatkozástól és reménykedett, hogy a Hainburgban megindult béketárgyalások hamarosan eredményre jutnak, mielőtt a portai hadak Lengyelországból Erdély felé fordulnak. *Forgách Zsigmond* nádornak írt levelében megírta, hogy „ha nem békélünk, az pogánnal kényszerítettünk magunkat conjugálni és miattunk vesznek az kerestyén országok...”¹⁷² Mindemellett születtek olyan válaszok is az említett pamfletre, melyekben részben annak jezsuita narratíváját kritizálták, részben pedig az „ausztriaiakat” bírálták, akik gyakorlatilag rákényszerítették a magyarokat a törökkel való szövetkezésre. *Alvinczi Péter Macchiavellizatio* – című munkájában hasonló módon áll ki *Bethlen* mellett, a *Secretissima Instructio* állításait merő hazugságnak nevezve. A Portával való szövetségről megjegyezte, hogy pont ezzel akadályozták meg az oszmánok betörését német területekre, ráadásul nem egy ország kötött már velük ilyesféle egyességet.¹⁷³

¹⁷¹ „Simulando enim et dissimulando in Europa fallere nullum potes. Itaque artem nil profuturam desinas censeo. (...) Interim cum Hollandis, Venetis, Turca, Gabriele, cunctis, qui prodesse vel obesse poterant, ictum foedus.” *Secretissima Instructio*, 1620. XX.661–667. lásd: ALMÁSI Gábor: *A Secretissima instructio (1620)*. Budapest 2014. 37–39.

¹⁷² ALMÁSI Gábor: *Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában*. In: KÁRMÁN Gábor – TESZELSZKY, Kees (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. Budapest, 2013. 317.

¹⁷³ ALMÁSI G.: i.m. 2014. 112–115.

A *Secretissima Instructio* sok korabeli munkához hasonlóan szintén démonizálja az oszmánokat, ezzel is követve a 16. századi hagyományokat, ugyanakkor azt is kiemeli, hogy „ha a háborút vallási elfogultságtól mentesen nézzük”, akkor az Oszmán Birodalom ugyanolyan hatalmi-politikai tényezője Európának, mint más államok, háborúit pedig ugyanolyan érdekek határozzák meg, mint más államokét.¹⁷⁴

Szintén érdekes a szöveg azon része melyben *Frigyest* figyelmezteti az ellenség végső elkeseredésbe való kergetésének veszélyére, elvégre akkor ki garantálná, hogy a császáriak ne fogadnák el a török segítséget. „Ha valaki legyőzöttként nem veszíti el a fejét, bárhonnán fegyveres támogatásra lelhet. Mi van, ha Ferdinánd, Leopold, Károly és mások a végsőkéig elmennek? Ha lemondanak jogaikról a velenceiek részére? Ha átadják Lausitzot, Sziléziát és Moráviát Lengyelország mágnásainak, vagy magának a lengyel királyságnak? Mi van, ha a jogaikat ne adj isten, nem a spanyoloknak, vagy franciáknak, hanem bárki másnak ajánlják fel? Ha elfogadják a szövetségekötésekből eredő és az önként felajánlott török segéderőket? Onnan [kapnának], ahonnét te és Gábor kértetek? Gondolod, hogy a törökök lemondának egy ennyire vonzó lehetőségről? Mi van, ha a spanyolok kiegyeznek a törökökkel?”¹⁷⁵ Megjegyzi továbbá, hogy az oszmánok csak örülnek, ha a keresztények egymással harcolnak: „így kakaskodnak a baromfiudvar kakasai a sas legnagyobb örömére.”¹⁷⁶ hiszen amíg Magyarországért komoly erőfeszítést kellett befektetni, addig most az idő magától megadja a lehetőséget a nyugati területek meghódítására. Ha pedig azt látja, hogy a protestáns szövetség jól működik, akkor meg félelmei támadnak és egymással fogja szétveretni azt. „[Talán] azt reméled, hogy a török nem úgy fog eljárni, mint ahogy szokott? Minek zaklatta [volna] a német birodalmat oly álnokul és kíméletlenül, annyi veszélyt hozva rá? Hogy téged majd békében hagyjon uralkodni? De még ha most rá is szolgálna a bizalomra, akkor sem kell soha hinned neki, mert eddig még soha nem szolgált rá. (...) Ne lepődj meg, ha a török majd megszegi szavát, amikor magad is, hogy Gáborról ne is beszéljek, az uralkodás érdekében

¹⁷⁴ ALMÁSI G.: i.m. 2014. 40.

¹⁷⁵ „Qui vincitur, et magnó animo est, undique arma habere potest. Quid si Ferdinandus, Leopoldus, Carolus, alii extrema tentent? Si iura sua Venetiis transcribant? Si Magnatibus Poloniae vel illi Regno Lusatiam, Silesiam, Moraviam tradant? Quid si ius suum nondico Hispano aut Franco, sed cuius alteri offerant? Quid si foederum vigore ultro oblata a Turcis auxilia accipiant, unde tu et Gabor petiistis? Putas Turcam tam speciosam causam deserturum? Quis si Hispanus cum Turca pacem faciat?” *Secretissima Instructio*, 1620. VII. 105–114. kritikai kiadás: ALMÁSI Gábor, Budapest, 2014.

¹⁷⁶ „Sic galli gallinacei plaudente aquila praeliantur.” *Secretissima Instructio*, 1620. XIII. 286–287.

annyiféleképpen megszegted esküdet és szavadat, és saját magadat cáfoltad meg. Úgy gondolom, a török akkor jelent majd igazi veszélyt rád és Gáborra, amikor éppen szerencséseknek érzitek magatokat. Eddig ugyanis azon volt, hogy a keresztények meghasonlását kihasználva saját útját egyengesse. Ha mármost azt látja, hogy te, Gábor, a velenceiek és egyes német fejedelmek egyetértésben vagytok, félelmei támadnak: következésképp rajtaüt az ausztriaiakon, minket pedig szétszór és egymástól szétszakítva letámad, téged Gáborral, a velenceieket pedig másokkal veret szét.”¹⁷⁷

Szintén fontos a *Secreta secretorum Calvino-Turcica secreta eurodemque apocalypsis*, melyben *Bethlen*, aki „inkább volt török, mint kálvinista”, ismét fontos szerepet kapott.¹⁷⁸ Nagy részletességgel ír a tatárok barbárságáról, és felveti a kérdést, hogy a nürnbergi, ulmi, strassbourgi stb. vezetők valóban „Gabriellel”, az „oszmán szolgálóval, a barbárok testvérével” szövetkeznének-e. Meg kell említeni azt is, hogy *Frigyest* ugyancsak aggasztotta a törökösség vádja, így ő is kereste az alkalmat, hogy katolikus ellenfeleit szintén hasonló dolgokkal vádolhassa. Emellett több írás született mind cseh, mind erdélyi részről, mely az ilyen vádakot tagadta.¹⁷⁹

Amint látható, az Oszmán Birodalom által jelentett veszélyfaktor nem került a császári figyelem perifériájára. Ezt az is jól mutatja, hogy a Portával létesített diplomáciai kapcsolatok jelentősége felértékelődött a Harmincéves háború során, többek között éppen az oszmán intervenció megelőzése, illetve a szultán szándékainak kipuhatólása miatt. Konstantinápoly európai diplomáciai jelentősége is felértékelődik, mivel a szemben álló felek egymás országaiban nem, de a Portánál tartottak fenn állandó követségeket. A Konstantinápolyban tartózkodó követeknek remek alkalmuk volt belemélyedni az Oszmán Birodalom működésébe és

¹⁷⁷ „An tu fore speras, út Turca suis moribus non utatur? cur tam perfide, atrociter, periculoseque Germaniae imperium infestavit, si nunc te secure regnantem sinet? At servet sane fidem, at tu illi credere nequaquam debes, quia nunquam hactenus servavit fidem. (...) Nec insolitum tibi videri poterit, si fidem Turca fallat, cum ipse, ut de Gabor taceam, tot modis, iusiurandum et fidem regnandi causa violaveris et exemplum contra te dederis. Ego vero puto Turcam et tibi et Gabrieli tunc fore infestiosem, com vos felices putabitis. Nam Turca hactenus id egit, út discordiis Christianorum rem stabiliret suam, nunc si Te, Gabrielem, Venetos ac Principes quosdam Germaniae concordet viderit, sibi timebit. Itaque pulsus Austriacis nos dissipabit, disiunctos invadet, Te per Gabrielem, Venetos per alios vastabit.” *Secretissima Instructio*, 1620. XIII. 309–331.

¹⁷⁸ Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy habár *Bethlent* a császári propagandában komoly mértékben összemosták a törökkel, mégsem tudunk olyan jellegű ábrázolásról, ahol törökként jelenne meg, mint azt *Vitéz Mihály* esetében láthattuk egy évtizeddel korábban.

¹⁷⁹ ALMÁSI G.: i.m. 2013. 339–340.

felfedezni a már kezdődő hanyatlás jeleit. Az 1628-ban távozó *Roe*, angol követ véleménye a következő volt: „fennállhat, de felemelkedni már nem fog”.¹⁸⁰ A követek jelentései első kézből mutatták be a birodalmat és az európai törökkép formálódásában is fontos szerepük volt.

A háború francia szakaszában *Richelieu* ugyancsak fontosnak tartotta fenntartani a kapcsolatot az Oszmán Birodalommal és annak vazallusaival. Fenntartotta a viszonyt *I. Rákóczi György* erdélyi fejedelemmel (1630–1648), aki összeköttetésben állt *II. Gusztáv Adolf* svéd uralkodóval (1611–1632). *IV. Murád* szultán (1623–1640) alatt ismét bebizonyosodott, hogy az oszmán erővel továbbra is számolni kell. 1635-ben megkezdődtek a szövetségi tárgyalások a spanyolok elleni háborúhoz. A franciáknak az oszmánok fontosak voltak abban, hogy lekössék a császári erőket, míg ők a spanyolokkal harcolnak. *XIII. Lajos* (1610–1643) meglátása a török szövetségről ez volt: „Jó lenne a törököt Madridban látni, hogy ezzel békére kényszerítsem a spanyolokat, hogy aztán velük egyesüljek a törökök ellen”.¹⁸¹ A perzsák elleni háború miatt a várt portai segítség ismét elmaradt. Az oszmánok azonban nem adták fel a nyugati hadjáratuk tervét és éppen a vesztfáliai béketárgyalások kezdetén, 1645-ben megtámadták Velencét.

A törökhöz való hozzáállást is tükrözi egy vélhetően 1645-ben készült ábrázolás is, amely az „Európai hadi balett”-címet viseli és ami hat változatban, több nyelven is (német, angol, holland) megjelent.¹⁸² A metszeten egy díszes termet láthatunk, ahol két nagy csoportban járja egy-egy európai hatalom jeles képviselője a harmincéves háború idejéből a táncot és hovatarozásuk szerint egymással szemben helyezkednek el. A kép tehát pont a vesztfáliai béketárgyalások idején keletkezett és azt is mutatja, hogy a harctér mellett a diplomáciának milyen megnövekedett jelentősége lett erre az időre és hogy egyre nagyobb figyelmet kell neki szentelni.¹⁸³ A képen a jelentősebb hatalmak vezetői láthatóak, például a még kiskorú *XIV. Lajos*, *II. Gusztáv Adolf* (a földön), *IV. János* portugál király, stb. A képhez egy versbe szedett szöveg tartozik, amely stílusosan 30 strófából áll és a háború

¹⁸⁰ VAUGHAN, D.: i.m. 1954. 201.

¹⁸¹ Idézi: VAUGHAN, D.: i.m. 1954. 203.

¹⁸² G. ETÉNYI Nóra: *Pamflet és politika - A hatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában*. Budapest, L'Harmattan, 2009. 285–286.

¹⁸³ Uo.

erőviszonyainak változását értékeli. A mi szempontunkból azonban a kép jobb sarka az igazán érdekes. Itt ugyanis *I. Rákóczi György* erdélyi fejedelem található, akinek az erős szerepeltetése nyilván az aktuális eseményekhez kötődik, mivel felső magyarországi hadjárata, valamint svéd- és francia szövetsége hatással van az erőviszonyokra, amit az 1645-ös linzi béke is jól mutat. A fejedelem mögött pedig egy török alak látható, aki az Oszmán Birodalmat jelképezi és saját esélyeit latolgatva szemléli a táncot. A hozzá kötött szövegrész ezt mondja: „Ich lawrt auch meine Schanzen, Umb mit im Balet zu tanzen, Dann durch solch Uneinigkeit, Seynd meine Füsse aussgespreyt.” („Latolgom esélyeimet a balettben való táncolásban, mert ilyen megosztottság által felpezsdültek a lábaim”) Egyértelmű utalás tehát arra, hogy amíg az európai kereszténység megosztja magát a belső harcokkal, addig ez a megosztottság és viszály az igazi ellenség, az oszmánok javára fog kedvezni. A Porta valóban örömmel szemlélte a felekezeti konfliktusokat, mert ez is gyengítette nagy ellensége, a német-római császár erejét. A versben a mainzi, trieri és kölni érsek is éppen a külső ellenséggel szembeni belső egység fontosságát hangsúlyozzák (9. ábra).¹⁸⁴

A török alakjának beemelése egyben egy régi-új problémára hívja fel a figyelmet. Miután erői felszabadultak, az oszmánok 1645-ben háborút indítottak Velence ellen Krétaért, ezzel is erejét fitogtatva, illetve meg kívánta akadályozni egy potenciális törökellenes szövetség létrehozását. Velencének pedig az is érdeke volt, hogy a szárazföldön is meginduljon az offenzíva és a belső konfliktus után végre számoljanak le a közös „ösellenséggel” is. Az oszmánoknak a térségből való kiszorítása közös gazdasági és politikai érdek volt. Hasonló álláspont volt népszerű a magyar területeken is, miszerint a császár, aki többek között Magyarország királya is, nyugatra helyezte át a figyelmét és megfelekedzik a magyar hadszíntérről és a török veszélyről. A münsteri és osnabrüki tárgyalásokon 1646-ban az is szerepel az ajánlatok között a francia fél követeléseiért cserébe küldjön csapatokat *III. Ferdinándnak* egy török elleni háború esetén.

A török alak másrészt utalhat az Erdélyi Fejedelemség vazallusi státusára is, illetve arra az együttműködésre, amit például *Bethlen* hadjáratainál láthattunk. Arra is utalhat, hogy a császári udvar előszeretettel hirdette, hogy a török terjeszkedés veszélye ott rejlik az erdélyi fejedelmek katonai fellépésében, mint azt a „Türkischen Bethlen Mahometischen Gabor”-

¹⁸⁴ Groß Europisch Kriegs Balet, getantzet durch die Könige und Potentaten Fürsten und Respublicken auff dem Saal der Betrübten Christenheit. 1645. Magyar Történelmi Képcsarnok Grafikai Gyűjteménye. (T.9269)

feliratú gúnyképek is sugallják. A török alakja ugyanakkor mégsem démonizált, fenyegető erőként, szörnyetegként, Antikrisztusként jelenik meg, hanem egy (régóta) megoldásra váró problémaként, valamint befolyásoló tényezőként.

A fentiek fényében látható tehát, hogy a harmincéves háború során a törökkérdés nem szűnt meg és a császár, valamint a harcoló felek nem feledkeztek meg az Oszmán Birodalom által jelentett veszélyfaktorról. Egyszerűen átértékelődött a szerepe és (egy időre) elvesztette annak apokaliptikus voltát. Noha a Porta még mindig látványos katonai potenciállal bírt, az oszmán sereg nyílt csatában való legyőzhetetlenségének mítosza ekkorra már megdőlt és mivel Bécsset sem fenyegette közvetlenül már egy jó ideje, így a *Türkenfurcht* is jelentősen alábbhagyott. Ugyanakkor továbbra is komoly súlyt képezett a harcoló felek számára: a Protestáns Unió számára potenciális szövetséges volt, amit a katolikus Habsburg uralkodó elleni közös ellenszenv segített elő. A Katolikus Liga számára pedig egy olyan erő volt, melynek beavatkozását a harcokba mindenképpen meg kellett akadályozni és ehhez minden diplomáciai eszközt igyekeztek is bevetni. Emellett a *Türkenfurcht* klasszikus elemei is megmaradtak: az „ősellenség”-fogalma, a törökösség, törökbarátság vádja, illetve a korszakban igen elterjedt *Türkenlied*-ek, melyek inkább formailag maradtak, tartalmilag azonban alkalmazkodtak az aktuális helyzethez. Az ellenséget továbbra is előszeretettel hasonlították a törökhöz (elsősorban a császári propagandában), ám a kegyetlenség jelzői közt a spanyol és a svéd zsoldosokhoz való hasonlítás ez időben legalább ennyire elterjedt volt a lakosság körében. A harmincéves háború lezárásával a figyelem lassan ismét keletre kezdett tolni, amiről az 1660-as évek hadi eseményei, majd Bécs 1683-as ostroma gondoskodott is. Ekkorra az átmenetileg háttérbe kerülő törökfélelem és apokaliptika, valamint az ősellenséggel való leszámolás gondolata ismét a propaganda és a közvélemény legfontosabb eleme lett.

III./5. Despotizmus és élettragédia: törökkép 17. század második felének német drámáiban

Ahogy Bécs 1529-es ostroma fordulóponthoz jelentett a német törökkép történetében, úgy jelentett fordulóponthoz az 1683-as ostrom is. Habár az oszmánok legyőzhetetlenségének mítosza ekkoriban már rég a múlté volt, a Porta hiányosságai és gyengeségei ekkor már nem

voltak ismeretlenek, a hadsereg pedig már leginkább csak létszámát tekintve emlékeztetett *Szulejmán* korára, mégis a becslések szerinti 140.000 fős sereg és a legutóbbi támadás kulturális emlékezete több mint elegendő volt ahhoz, hogy birodalom szerte újra fellángoljon az apokaliptika és a *Türkenfurcht* és a közhangulat a 16. századi állapotokat tükrözze. A Kahlenbergnél vívott harc mind méreteinek, mind a már említett hangulati felvezetésének köszönhetően valóban armageddoni csatának hathatott a keresztények számára. Bécs felmentése után megváltozott a török elleni harc jellege is, hiszen a korábbi védekező, illetve korlátozott hadműveletek helyett az 1684-ben megalakult Szent Ligával gyakorlatilag megvalósult az eredeti 15–16. századi támadó jellegű kereszties hadjárat gondolata. Mint azt egy korábbi fejezetben láthattuk, az oszmánkép apokaliptikus jellege az 1683 és 1699 közötti harcok során a sorozatos keresztény győzelmekkel látványosan visszaszorul és a képi ábrázolásokon is megfigyelhetjük, ahogyan a korábban sárkánynak és fenevadnak bemutatott ösellenség végül már csak legyőzött és eltiport emberként jelenik meg.

A keleti, törökös témájú színdarabok a 16. században is népszerűségnek örvendtek, ám ezek legtöbb esetben az oszmánok elleni propaganda szerves részét képezték, bemutatva kegyetlenségüket, szörnyű mivoltukat. A 17. század második felétől azonban már találkozhatunk más megvilágítású barokk drámákkal is, melyek jóval összetettebb módon közelítik meg a témát. A török témájú darabok közül is külön figyelmet kapott *Szulejmán* szultán alakja, aki már életében megihlette az európai művészeket (pl.: *Albrecht Dürer*) és ez a gyakran félelemmel vegyes csodálat másfél évszázaddal később is megmozgatta az embereket (sőt maga az érdeklődés mind a mai napig érezteti hatását).

A *Szulejmán*nal kapcsolatos drámáknak általában két fő témaköre van: az egyik *Ibrahim* nagyvezír sorsát, a másik pedig a szultán fiának, *Musztafának* tragédiáját dolgozza fel.¹⁸⁵ *Ibrahim*, aki *Justinianusként* látta meg a napvilágot egy európai keresztény család sarjaként, áttért az iszlám hitre és pályafutása egészen a nagyvezíri posztig vitte, ám a szultán felesége, az orosz származású *Roxelane* ármánykodásai miatt elbukott. A drámákban ez úgy leginkább jelenik meg, hogy *Szulejmán* beleszeret *Ibrahim* feleségébe és mindent megtesz, hogy az övé lehessen¹⁸⁶ (némileg emlékeztetve az ószövetségi *Dávid* király és *Uriás* feleségének,

¹⁸⁵ Utóbbiról több színdarab is született a 18. században.

¹⁸⁶ GRIMM, Gunter E.: Soliman – Schwächling und Despot: Facetten des türkischen Herrscherbilds im deutschen Drama des 17. und 18. Jahrhunderts. In: SCHMIDT-HABERKAMP, Barbara (szerk.): *Europa und die Türkei im 18. Jahrhundert*. Göttingen, V&R Unipress, 2011. 48–49.

Bethsabénak történetére). Ezen témájú darabok közül kiemelkedő jelentőségű *Daniel Casper von Lohenstein* (1635–1683) munkássága, aki 1650-ben, mindössze 15 évesen jelentette meg első művét, az *Ibrahim*-ot, majd 1673-ban a harmincéves háború utolsó éveinek oszmán uralkodóját (1640–1648) feldolgozó *Ibrahim Sultan*-t.

Az előbbinek alapjául szolgált egy regény *Madeleine de Scudéry*-től *Ibrahim ou l'illustre Bassa*-címmel. Ebben a változatban a szultán hagyja, hogy a nagyvezír és hitvese végül Genovába menjen, de *Lohenstein* ennél sokkal véresebb végkifejletet szánt a történetnek. *Szulejmán* vívódik, hogy megkegyelmezzene *Ibrahim*nak, vagy sem, amíg *Roxelane* és *Rustan* rá nem veszik a szultánt az utóbbira. A döntés után azonban *Szulejmán* meggyilkolt fia, *Mustafa* jelenik meg apja előtt és szembesíti tettével.¹⁸⁷ *Szulejmán* ennek hatására azonnal meggondolja magát, de ekkor lép be *Rustan*, aki tudára adja, hogy az ítéletet ő maga hajtotta végre. A szultán nyomban bánja a döntését és megharagszik *Rustan*ra, akit többek között tolvajnak, átkozott hóhérnak és kutyának nevez és utasítja, hogy soha többet ne kerüljön a szeme elé:

„SOLIMAN.

Ha! ärgster Galgen-dieb! verruch-verruchter Hänker /
Vermaledeiter Hund; verfluchter Hertzens-Kränker /
Mus Ossman denn durch dich / betrübster Schelm / vergehn?
Mus Ossman denn durch dich so raue Pein ausstehn?
Verfluchter Hund! kein Mensch!

RUSTAHN.

Ich bin dem / was er schaffte
Mein Keiser / kommen nach.

(...)

SOLIMAN.

Geh / pak dich uns du hund / pak dich aus dem Gesichte
Und kom uns nimmer nicht für unsre Augen mehr;
Eh ich / du ertz-dieb / dich des Keisers Donnern lehr;
Geh / schaff uns bei verlust des Kopffs / des Ibrahim's Leiche

¹⁸⁷ GRIMM, G.E.: i.m. 2011. 50.

Hier Augen-bliklich her! laufft / wenn mit Ossmanns Reiche

Ihm noch gedihnt ja war! laufft / rettet / laufft / laufft kühl

Laufft / ob ihr ja bei Ihm noch einen Athem fühlt /

Ob sich ein Glid noch rägt! Wer hats den Dieb geheissen

Von hier Ihn weg-zu thun? Wo lies er ihn hinschmeissen?“¹⁸⁸

Ezek után egyrészt a maga módján gyászolni kezdi *Ibrahimot* és megbánást mutat, másrészt pedig haragjában utasítja szolgáját, hogy a hozza el az imént elzavart *Rustan* fejét és „fekete mellkasából” a szívét.¹⁸⁹

A darabból tehát érdekes és az eddigiekhez képest viszonylag szokatlan képet kapunk Szulejmánról. Nem a hódító hadvezért, vagy a törvényhozót mutatja be a szerző, hanem egy befolyásolható, sok esetben gyenge akaratú, de ugyanakkor nagy hatalommal bíró és kegyetlen despotát (vagy, ahogy GUNTER E. GRIMM tanulmányában megfogalmazta: „félíg nyápic, félíg despota”), akit egyúttal kísért fia és egyik leghűségesebb barátjának elvesztése, szenved, vívódik, megbánást mutat, vagyis emberként jelenik meg, akinek a motivációit a közönség meg tudja érteni és bizonyos fokig még azonosulhat is vele. Mindemellett a darab a szultáni udvarban egyre inkább meghatározó intrikákba is betekintést nyújt, ami az Oszmán Birodalom 17. századi hanyatlásának egyik alapvető tényezője volt.

Amíg *Szulejmánt* egy összetett és emberibb karakterként mutatta be első drámájában, addig *Ibrahim* szultánt (aki 1645-ben rendelte el a Velence alá tartozó Candia megtámadását és akire a török hagyomány is „Őrült *Ibrahimként*” emlékezik) egy inkább *Nero* császárra emlékeztető, erkölcsileg romlott, buja (ideje jelentős részét a háremben töltő) és kegyetlen személyként jelenített meg az 1673-as, valamivel propagandisztikusabb művében.¹⁹⁰ Ezek a jellemhibái vezetnek a darab elején megjósolt bukásához is, amikor a janicsárok közreműködésével elmozdítják a hatalomból, börtönbe vetik és fiát, *Mehmedet* emelik

¹⁸⁸ HOLZINGER, Michael (szerk.): *Daniel Casper von Lohenstein: Ibrahim. Trauer-Spiel*. North Charleston, CreateSpace, 2013. 70–71.

¹⁸⁹ „Lauf Hali/ lauf lauf starks und bring uns bei Verlust

Des deinen/ Rusthans Kopf/ und aus der schwarzen Brust

Sein aus-geschnittens Hertz in sein noch warmem Blutte.” Uo.

¹⁹⁰ GRIMM, G. E.: i.m. 2011. 51.

trónra.¹⁹¹ Miután a bukott szultánt megfojtották, a darab utolsó jelenetében láthatjuk a Mennybe emelkedő *Lipót* császárt és feleségét, míg velük ellentétben *Ibrahim* a Pokolra jut.¹⁹² A darab egyébként egész pontosan tükrözte *Ibrahim* szultán életvitelét és bukásának körülményeit, egyúttal bemutatva az intrikáktól, alkalmatlan uralkodójától morálisan meggyengült Porta válságát.

Ugyancsak *de Scudéry* regénye nyomán készítette el *August Adolph von Haugwitz* 1684-re a már említett *Szulejmán*-történet újabb változatát¹⁹³, mely *Mustapha* halála után játszódik, a szultán idősödő korában és melyben egyszerre látjuk az életörömeiket hajszozni vágyó despotát, valamint a nagylelkű, önreflexióval bíró uralkodót. Ebben a történetben is *Szulejmán* szemet vet Izabellára, akinek szépsége annyira megbabonázza, hogy minden lehetséges eszközt bevet azért, hogy megszerezhesse, ám így az ötödik színre szembe kerül *Ibrahim* pasával. Az előzőektől eltérő módon a szultán nem árt a pasának, hanem megenyhülve jobb belátásra tér és engedi, hogy ő és *Izabella* szabadon távozhassanak.¹⁹⁴

III/6. Összegzés

Látható tehát, hogy az imént bemutatott színdarabok éppen egy olyan időszakban keletkeztek, amikor ha nem is a törökfélelem, de az oszmánok elleni háborús propaganda volt az egyik legmarkánsabb a német területeken (különösen az 1684-es darab esetében). Ugyanakkor a 17. század második felében észlelhető annak a tendenciának a fokozatos

¹⁹¹ „Worauf Ibrahim in Kercker geführet, sein Sohn Machmet aber zum Türckischen Kayser gekrönet wird. Ibrahim wird im Kereker gantz wüttend, laufft mit dem Kopfe, umb sich in Ermangelung selbst hinzurichten wider die Mauer. Hierüber erfcheinet ihm Ambrens Geift, dreuet ihm Untergang und Höllen-Pein an. Worauf er von vier Stummen erwürget wird.” Daniel Casper von Lohenstein: *Ibrahim Sultan, Schauspiel auf die glücklichste Vermählung beyder Röm. Kayser- wie auch zu Hungarn und Böheim Königl. Majestäten, Herrn, Herrn Leopolds und Frauen, Frauen Claudia Felicitas Ertzherzogin von Oesterreich*. Leipzig, Köler, 1673. fol. 16. [VD 17 23:230259H]

¹⁹² „Im Reyen wird Sultan Ibrahim's unglückselige Geilheit gescholten, und in die Hölle gestürztet, die glücklichste Liebe beyder Kayserlicher Majestäten Kayser LEOPOLDS, und der Ertz-Hertzogin CLAUDIA FELICITAS abe im Himmel erhoben.” U.o.

¹⁹³ August Adolph von Haugwitz: *Obsiegende Tugend, Oder Der Bethörte doch wieder Bekehrte Soliman: Misch-Spiel*. Dresden, Bergen, 1684. [VD17 23:235193E]

¹⁹⁴ GRIMM, G. E.: i.m. 2011. 53.

felszínre emelkedése is, amely a 18. században átveszi a negatív oszmánképtől a domináns szerepet: ez pedig a török emberibb, összetettebb megjelenítése, az udvari élet és belső ármánykodás részletes bemutatása, amely iránt komoly érdeklődés volt. Ezt az is mutatja, hogy például a *Szulejmánnal* kapcsolatos témák többször is feldolgozásra kerültek és a szultánt nem a nagy *Türkenfurcht*-ot fellobbantó hódítóként, ősellenségként, hanem erényekkel, hibákkal és érzelmekkel rendelkező despotaként mutatták be a közönségnek.

A német törökkép részben tevődik össze a saját jellegzetességeiből, részben azonban osztozik a környező országok, népek által is ismert és használt elemekkel, ez által egy összeurópai kulturális transzfer részét képezve. Éppen ezért a következő fejezetekben az is megvizsgálásra kerül, hogy a már korábban említett területeken milyen mértékben hasonlít, vagy éppen tér el az oszmánokról kialakult kép, milyen pozitív aspektusok találhatóak, illetve hogy a Szászországban talált és a német katolikus, illetve protestáns felekezetek által is ismert és használt török szamaritánus-hasonlat milyen kontextusban fordul elő (amennyiben előfordul).

IV. „Az ellenségem ellensége”: Németalföld és az Oszmán Birodalom viszonya a 16-17. században.

IV/1. Kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok

A szászországi képi ábrázolások kapcsán feltett kérdés megválaszolására (Létezett-e ez a hasonlat Európa más részén is a korszakban?) folytatott keresés vezetett el *Lancelot Blondeel*, 16. századi németalföldi (flamand) festőhöz (1498–1561), aki szintén készített ilyen témájú képet. Ezen a festményen szintén egy fegyveres török önt olajat a sérült férfi sebeire, majd felteszi a lovára. (10. ábra) Sajnos a keletkezés pontos idejét nem tudjuk, csak annyit, hogy 16. századi munka. Ugyanakkor *Blondeel* halálának idejét figyelembe véve ez azt jelenti, hogy az ábrázolás korábban keletkezett, mint a Szászországban fellelt festmények. A kora újkori európai törökkép vizsgálata szempontjából, valamint *Blondeel* munkája és természetesen Németalföld a Német-Római Birodalommal és a Portával fenntartott sajátos viszonya miatt tehát fontos kicsit behatóbban megtekinteni a németalföldi törökképet, az itt található ábrázolásokat és nem utolsósorban az irgalmas szamaritánus-hasonlat itteni tendenciáit. Ehhez mindenképp érdemes áttekinteni az itteni oszmánkép sajátosságaihoz vezető diplomáciai kapcsolatok alakulását is. A kutatás erre vonatkozó szakasza legnagyobb részt a korabeli képi forrásokra támaszkodik azok bősége és a kulturális emlékezetre gyakorolt hatásuk miatt. A vizuális történelmi kultúra egyik lehetséges megközelítési módja az, hogy a képeket elemezve azonosítjuk azokat a módokat, ahogy az adott korszakban egy adott jelenséget, csoportot láttak, illetve láttattak és milyen attribútumokkal ruházták fel. A kutatás során felhasznált ábrázolások szemlélése tehát elsősorban ennek fényében fog történni.

A Németalföld és a Porta közötti kapcsolat több tényező következtében jöhetett létre. Az egyik, hogy a hollandok jelentős kereskedőnép hírében álltak, akik a Hanza útvonal feletti uralom mellett a levantei érdekeiket is ki akarták terjeszteni. Másfelől az ország jelentős mértékű protestáns lakossággal rendelkezett, mely szabadulni akart a katolikus (spanyol) *Habsburg* uralom alól, ezért minden olyan lehetőséget igyekezett megragadni, amely hozzásegíthette ehhez a célhoz. A spanyolok elleni függetlenségi háború, avagy a Nyolcvanéves Háború (1568–1648) során Németalföld kettészakadt egy északi részre, mely a hét tartományból tevődött össze (Holland, Zeeland, Utrecht, Frízföld, Overijssel, Groningen, Gelderland) protestáns többséggel, és egy déli részre, az inkább katolikus Arras-i Unióra. A

térség kettéosztottsága ellenére a kapcsolatok és az információáramlás által jelentett kulturális transzfer továbbra is élénk maradt a két rész között.

Az oszmánok iránti viszonyulás meglehetősen ambivalensnek mondható Európa ezen részén a 16. században. A vallási ellenség hódításairól és kegyetlenségeiről érkező hírek miatt itt is érződött az aggodalom, ám ezt tompította a fő hadszínterektől való biztonságos távolság. Ezzel egy időben azonban érdeklődés is volt a török és arab kultúra, a levantei térség és Észak-Afrika irányába, és ezekre az érzésekre még hatással is voltak a kereskedelmi és politikai érdekek is.¹⁹⁵ A 16. század második felében a kereskedelmi súlypont a Földközi-tenger térségéből folyamatosan észak-nyugatra tolódik. Ez többek között a hollandok felemelkedéséhez vezet és a Portát is arra készíti, hogy az új állapotokhoz alkalmazkodva igyekezzen saját kereskedelmi érdekeit is fenntartani, illetve kiterjeszteni.¹⁹⁶ Ebben az időben Antwerpen volt az európai kereskedelem egyik legfontosabb és legforgalmasabb kikötője, hiszen az *V. Károly* (1530–1556) birodalmának amerikai gyarmatairól érkező áruforgalmat is kezelte, valamint Hanza és a levantei útvonal közti kereskedelem központja is volt egészen 1585-ig. Ez hatalmas áruforgalmat és egyúttal információáramlást is jelentett az itt megforduló számos kereskedőnek és utazónak köszönhetően. Éppen ezért a város és lakói naprakészek voltak még a birodalom legtávolabbi szegleteiben zajló eseményeket illetően is. A város ugyanakkor helyet adott a kontinens jeles képzőművészeinek is, akik a hajózóknak szánt térképek mellett az őket megihlető hírek alapján különféle illusztrációkat készítettek, emellett hasonló népszerűségnek örvendtek a keleti embereket, szokásokat, vallásokat taglaló írásos munkák is. Annyira erős volt az iszlám világ iránti érdeklődés, hogy a század során tanulmányozni kezdték a keleti nyelveket, valamint gyűjteni kezdték a keleti kéziratokat is.¹⁹⁷

Az effajta nyitottság mellett megmaradt azonban a katolikus felekezetenél népszerű, oszmánok elleni kereszties hadjárat gondolata is, amely még *Jó Fülöp* idejében (1419–1467) kapott új erőre. Az indítandó hadjáratról *Jacob van Liesvelt* jelentetett meg munkát 1527-ben, mely szerint a török elleni harcot a papságnak és a zsidóknak kéne finanszírozni. *V. Károly* Tunisz

¹⁹⁵ HAMILTON, Alastair: *Arab Culture and Ottoman Magnificence in Antwerp's Golden Age*. Oxford, University Press, 2001. 1.

¹⁹⁶ BULUT, Mehmet: *Ottoman-Dutch Economic Relations in the Early Modern Period, 1571–1699*. Utrecht, Verloren, 2001. 19–20.

¹⁹⁷ HAMILTON, A.: i.m. 2001. 1.; BULUT, M.: i.m. 2001. 93.

elleni 1535-ös hadjárata következtében úgy tűnt, ez a gondolat végre megvalósul, ám ezt nem követték további cselekmények.¹⁹⁸

Antwerpenben már 16. század közepén folytak kísérletezések az oszmánokkal való kereskedelmi kapcsolatok felélénkítésére. Ezt az irányt *Joseph Nasi (Don Juan Miquez, 1524–1579)* szorgalmazta, aki egy antwerpeni zsidó bankár volt, majd 1553-tól Konstantinápolyban telepedett le és fontos összekötőszeméllyé vált a két ország kereskedelmében, egészen 1579-es haláláig. A közeledés mindkét ország számára egyszerre volt gazdasági és politikai célú. A különbség mindössze az volt, hogy az oszmánok számára ez elsősorban volt politikai (potenciális európai protestáns szövetségesek kellettek nekik a *Habsburgok* és a pápa ellen), míg holland részről ez elsősorban gazdasági érdek volt.¹⁹⁹ Maga *Nasi* javasolta *Szulejmán* szultánnak 1564-ben egy esetleges antwerpeni török kereskedőközpont felállítását. A közeledési folyamatok annyira ígéretesnek bizonyultak, hogy 1565-ben szultáni követ is érkezett abból a célból, hogy az antwerpeni török kereskedelmi központ felállításáról és a német, valamint a németalföldi protestánsok számára történő segítség felajánlásáról egyeztessenek. Ennek a támogatásnak akkora jelentősége volt, hogy nem csak *Orániai I. Vilmos* (1559–1584), hanem a francia követ is igyekezett pénzügyi segítséget szerezni. Ez a fajta támogatás még *II. Szelim* szultán (1566–1574) alatt is fennmaradt.²⁰⁰

A kereskedelmi és politikai célokból való nyitás mellett azonban fontos megemlíteni a flamand származású és Leuvenben tanult *Ogier Ghiselin de Busbecq (Busbequius, Boesbeeck)* (1522–1592) munkásságát, aki császári követként még a *Habsburg* udvart képviselte a Portánál 1554-től, majd 1556-tól, ahonnan 1562-ben tért vissza. E megbízása során írta meg az eredetileg egy barátjának szánt „*Török levelek*”-et, melyeket tekinthetünk az első németalfölditől származó leírásnak az Oszmán Birodalomról, és melyek végül hazatérése és Franciaországba való költözése után négy levélben 1595-ben, Párizsban, illetve Frankfurt am Main-ban kiadásra kerültek eredetileg latin nyelven (*Legationis Turcicae epistolae quatuor*), de a műnek rövidesen megjelent a német változata is (*Reisen und Botschafften*. Frankfurt am Main, 1596.), a 17. században pedig angol és holland nyelven is, valamint több későbbi

¹⁹⁸ HAMILTON, A.: i.m. 2001. 5.

¹⁹⁹ BULUT, M.: i.m. 2001. 108–109.

²⁰⁰ DE GROOT, A.H.: *The Ottoman Empire and the Dutch republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610–1630*. Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Institut, 1978. 83. HAMILTON, A.: i.m. 2001. 8.

kiadást is megélt és a 16. századi Oszmán Birodalom egyik alapvető forrását jelenti mind a mai napig.²⁰¹ Munkája egyébként magyar szempontból is fontos, mivel (ahogy *Hans Dernschwam* is) Magyarországon keresztül utazott Konstantinápolyba és beszámolt a Hódoltságban uralkodó állapotokról és az itt végbement első törökökkel való találkozását. Budai tartózkodása során például megemlíti, hogy az itt állomásozó janicsárok (akikkel itt ismerkedett meg először személyesen) egyik feladata, hogy „a keresztényeket és zsidókat és egyéb védteleneket megvédjék a csöcselék atrocitásaitól”²⁰² Meglepődését is fejezte ki, azt az alázatosságot, ahogy a janicsárok vele bántak egyik étkezése alkalmából és inkább valamiféle muszlim szerzeteseknek nézte volna őket, mintsem azoknak a katonáknak, „akik közeledte mindenhol rettegést szít.”²⁰³

Busbecq emellett részletes beszámolót írt a szultáni udvarról és elismeréssel írt az oszmán katonákról is összehasonlítva az európai megfelelőikkel, akik szerinte morális szempontból alulmúlják az oszmán haderőt.²⁰⁴ Azt is megírja, hogy a törökök különösen szeretik a virágokat, tisztelettel bánnak még a legkisebb papír fecnival is, mert az Isten neve akármelyiken rajta lehet.²⁰⁵ Az elismerő és elcsodálkozó szavak ellenére a szerző nem fordul át teljesen pozitív hangvételűre és a mű során ugyanúgy használja a „barbár” jelzőt is az oszmánokra.²⁰⁶ A szultáni udvarban zajló intrikákról is beszél (a második levelet gyakorlatilag ennek is szenteli), különösen az előző fejezetben is taglalt 17. századi drámák által többször is feldolgozott történetet *Szulejmánnal*, a fiával és az ármánykodó *Roxelane*-val,

²⁰¹ BOSSCHA ERDBRINK, Gerard Rudolf: *At the Threshold of Felicity, Ottoman-Dutch Relations during the Embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte, 1726–1744*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1975. 1.

²⁰² „Budae primum mihi visi sunt Gianizari. sic Turcae praetorianum pedité vocát. eorum cum plenissimus est numerus, rex Turcarum habet XII. millia per omnes feré eius imperii fines, vel preasidio munitionibus aduersus iniurias multitudinis futuri, sparguntur. neque ullus est paullo frequentior pagus, municipium, oppidumve in quo nó sint aliquot Gianizari, qui Christianos et Iudaeos reliquosque opis indigos ab improborum petulantia defendant.” Ogier Ghiselin de Busbecq: *Legationis Turcicae epistolae quatuor*. Frankfurt am Main, Marne, Claude de und Aubry, Johann, 1595. 14. [VD16 B 9866]

²⁰³ „Et sane ni Gianizaros esse praemonitus fuissem; monarchorum Turcicorum genus aliquod aut collegij nescio cuius sodales esse facile credidissem. hi tamen illi sunt Gianizari, qui tantum terroris secum quocunque circum ferunt.” Busbecq, i.m. 1595. 15.

²⁰⁴ Még úgy is, hogy egyes törökök a szigorú tiltás ellenére is hajlamosak voltak teljesen lerészegedni, amint borhoz jutottak. Lásd: Busbecq: i.m. 1595. 15–16.

²⁰⁵ Busbecq, i.m. 1595. 33–36.

²⁰⁶ Busbecq: i.m. 1595. 21.

ami ekkoriban még elég közeli eset volt. A továbbiakban pedig részletes leírást ad Konstantinápolyról és annak környékéről, az oda kapcsolódó történetekről, a piacokról, rabszolgapiacokról (ahová épp magyar fiúkat és lányokat szállítottak), az utazóknak kihelyezett kutakról, a *Hagia Sophiáról*, az emberekről, viseletekről, állatokról, temetkezési szokásokról, mindarról, amiről a korszak úti beszámolóí általában szólni szoktak és ezen keresztül érezni lehet a szerzőnek a lenyűgözöttségét és kíváncsiságát. A szultáni udvarral kapcsolatban azt állapítja meg, hogy az oszmánok azért olyan sikeresek vállalkozásaikban, mert egy adott ember az érdemei által és nem származása vagy vagyona által emelkedik. Magát *Szulejmánt* úgy írta le, mint egy méltóságteljes uralkodót, akin bár kezd meglátszani kora, mégis viselkedésén és tartásán látszott, hogy egy nagy birodalom ura. Mindig figyelmes és türelmes volt és egész életében igyekezett feddhetetlen lenni és tartózkodni mindattól, ami a törökök körében bűnnek számított volna. Hozzátette azt is, hogy kora ellenére pedig még mindig jó egészségnek örvendett, bár egyes híresztelések szerint combjában valamiféle fekély volt.²⁰⁷

Az oszmánok legyőzhetőségét illetően azonban meglehetősen borúlátó, mivel azt tapasztalta, hogy katonáik alkalmazkodóak, fegyelmezettek és összetartanak, velük szemben a keresztények panaszkodnak az ételre, és önmaguk a legfőbb ellenségük. Az európaiak képtelenek egymás mellett békében meglenni, miközben egy olyan hatalmas birodalommal kéne harcolniuk, amelynek emberi és anyagi erőforrásai páratlanok, nagy fegyveres tapasztalattal és gyakorlattal rendelkeznek, harcedzett katonákkal, megszakítatlan győzelmi sorozattal, készen arra, hogy elviseljék a nehézségeket, egységesek, rendezettek, fegyelmezettek. Az európaiak pedig elpuhultak a luxusban, kimerítették forrásaikat, megtört a lelkük, a katonák nyersek és engedetlenek, a hadvezérek pedig mohók, az emberek lezüllöttek és a vereséghez szoktak hozzá, míg a törökök a győzelemhez. Mindezeket figyelembe véve a

²⁰⁷ Busbecq: i.m. 1595. 34–76; „Aetate iam est ingravescente: oris dignitate totiusque corporis habitu tanta imperii magnitudine digno: frugi et temperans semper habitus; etiam cum per aetatem Turcarum instituto peccare, citra reprehensionem, posset. nam ne inn adolescentia quidem aut vino se dedit, aut foedis puerorum amoribus indulsit. quae fere Turcarum deliciae sunt.(...) Religionis ceremoniarumque suarum custos severissimus: nec minus illarum, quam imperii propagandi, cupidus. pro aetate (nam ad sexagesimum annum iam accedit) satis integra utitur valetudine; nisi quod coloris vitium, latentis alicuius mali indicium est.” i.m. 81.

szertő nem tartja kétesnek a várható kimenetelt, csak Perzsiát tartja az oszmánok egyedüli akadályának.²⁰⁸

A leírtakból látható, hogy *Busbecq* minden különösebb démonizálás nélkül, reális, analitikus szemmel, kritikával mutatja be mindazt, amit európai keresztény emberként látott és tapasztalt az oszmánok között. Egy olyan időszakban, amikor Közép-Európában legtöbbször csak vérebként és legyőzhetetlen ősellenségként (évekkel a lepantói csata előtt), Antikrisztusként lehet hallani a törökről és az általuk elkövetett kegyetlenségek voltak a közvélemény előterében, különleges jelentősége van egy olyan szemtanú beszámolójának, aki emberként mutatja be őket, elismerve erőnyeiket (összehasonlítva az európai viszonyokkal), kritizálva és megemlítve hibáikat és gyengeségeiket, valamint a szultánról tisztelettel és életszerűen ír. Természetesen ez nem egy tisztán pozitív hangvételű írást jelent, hanem csak egy árnyalt, a valósághoz közelebb álló beszámolót és egy keresztény kultúrkörből származó ember személyes tapasztalatait, véleményét tartalmazzák, aki az említett dolgokra való rácsodálkozások mellett megdöbben és megbotránkozik például a keresztények elleni cselekedetektől, akiket elnyomnak, vagy rabszolgaként adják-veszik őket, a törököket pedig több esetben is „barbároknak” nevezi.²⁰⁹ Azt is megemlíti, hogy a törökök a keresztények bántalmazását törvényesnek tartják és ezt maga is tapasztalta, amikor a janicsárok egyik alkalommal zaklatni kezdték a kíséretét.²¹⁰ Alapvetően az ilyen beszámolók nagyban el tudtak térni egymástól és más-más jelenségre helyezték a hangsúlyt (hol az udvari életre, hol a

²⁰⁸ „Sic Turcae cum extremis difficultatibus patientia, sobrietate victus et parsimonia, pugnant, et se rebus melioribus servant, longe aliter quam milites nostri, qui quotidianos cibos in castris fastidiunt molliculas escas, turdos, ficedulas et conviviorum apparatus requirunt. Qua esi non suppetant, tumultuantur ac pereunt: et si etiam suppetant tamen. Nam sibi quisque certissimus hostis est, neq; capitaliorem habet inimicum quam suam intemperantiam; qua esi cunctetur hostis, eum iugulat. Quae cogitantem horror corripit, quid postremo futurum sit cum hanc nostram rationem cum eorum comparo, superare alteros, alteros interire necesse est, ambo certe incolumes esse non possumus. ab illa parte stant immensae imperii opes, vires integre, armorum usus et exercitatio, miles veteranus, victoriarum assiduitas, laborum patientia, concordia, ordo, disciplina, frugalitas, vigilantia. ab hac nostra, publica egestas, primatus luxus, deminutae vires, infracti animi, laboris et armorum insolentia, contumaces milites, duces auari, disciplinae contemptus, licentia, temeritas, ebrietas, crapula, quódq; est pessimum, illis vincere, nobis vinci solitum. Et dobutamus etiam quid eventurum sit? unus modo Persia intercedit ...” *Busbecq*: i.m. 1595. 137–138.

²⁰⁹ „Sed quaeris quod me velfatum vel tam dira voluntas tenuerit ne cum illis una redirem, barbariei isti valedicerem, et optato patriae fruerer conspectu.” *Busbecq*: i.m. 1595. 109.

²¹⁰ *Busbecq*: i.m. 1595. 206.

háremre, hol pedig a kegyetlenségekre).²¹¹ *Busbecq* igazából szinte minden lehetséges témát érint valamilyen mélységben, így a munka ebből a szempontból viszonylag kiegyensúlyozott, pozitív és negatív tulajdonságokat egyaránt felvonultat és megerősíti azt, hogy a töröktől valóban félni kell. A 16. század második felének németalföldi eseményei azonban még az itt látott képnél is pozitívabb megközelítéseket és barátságosabb kapcsolatokat eredményeztek az oszmánok, illetve a Mediterráneum iszlám hatalmai felé.

Az Antwerpen és észak-Afrika, illetve a levantei útvonal közti kereskedelmi kapcsolat felélénkülése, majd a németalföldi szabadságharc 1566-os kitörése miatt felerősödött a katolikus körökben az úgynevezett „kálvinoturcizmus” (vagy „turko-kálvinizmus”) iránti aggodalom, amely azt a gyanút jelentette, hogy a kálvinisták előbb-utóbb szövetségre lépnek az oszmánokkal. A spanyolelles oszmán segítséget még a németalföldi nemesség körében is igencsak várták, *I. Vilmos* pedig titokban követet küldött *Nasíhoz* Konstantinápolyba még 1569-ben az ügy előremozdítása érdekében, ez azonban sikertelen volt. Hasonló próbálkozások voltak 1574-ben a francia követ, *Francois de Noailles*, Dax püspöke, akárcsak Anjou hercege 1578/79-ben, de a Perzsia elleni költséges háború miatt ez továbbra is elmaradt. Még olyan ötlet is felmerült, hogy a Porta támogatásával muszlim lázadás törne ki Spanyolországban, ezzel is egy időre elterelve *II. Fülöp* figyelmét Németalföldről.²¹² Később *Cornelis Haga*-nak, a konstantinápolyi holland követnek (1612–1639) tudomására jutott, hogy *Sokullu Mehmet* pasa (1505–1579) levelet küldött Oránia hercegének, melyben felajánlotta a spanyolok elleni támogatást, továbbá a szultán egyik levelében szimpátiáját és figyelmét tolmácsolta a „pápisták” elleni harcban és sajnálatát fejezte ki, hogy nem vették fel hamarabb a kapcsolatot.²¹³

Az oszmánok felé mutatott szimpátiát és a török jellegzetes megítélését jól mutatja, hogy az úgynevezett „tengeri koldusok”, vagyis a holland zsoldos tengerészek jelmondata a „Liever Turks dan Paaps” (Inkább török, mint pápista) volt, valamint zászlajuk vörös alapon félhold volt (tehát „török színekben” tevékenykedtek). Ezeket tisztán a katolikusellenesség, illetve a spanyolellesesség szimbólumaként kell tekintenünk egy olyan területen, ahol a török

²¹¹ ÇIRAKMAN, A.: i.m. 2002. 41–46.

²¹² HAMILTON, A.: i.m. 2001. 5–8.

²¹³ DE GROOT, A.H.: i.m. 1978. 84, HAMILTON, A.: i.m. 2001. 7–8.

kisebbségnek számított a spanyolnál.²¹⁴ Fontos azonban azt is kiemelni, hogy a konfesszionális ellentétek az országon belül konszolidáltak voltak mondhatóak, különösen annak köszönhetően, hogy 1581 és 1584 között Anjou hercege kormányzása alatt Németalföldön felekezeti szabadság volt érvényben. Emellett az Antwerpenben élő török-görög közösség nagy megbecsülésnek örvendett, a város kereskedői pedig egyenlően kedvező feltételek mellett folytathatták üzleteiket az Oszmán Birodalommal. Az elkövetkező években a kereskedelem Németalföld és a Porta között egyre inkább élénkült. Antwerpenben megalakult a török képviselő, melynek rendelkezésére bocsájtottak egy házat és a helyiek csak „görög nemzetként”, vagy „galatai kereskedőként” emlegették őket. A kálvinista körök ugyancsak támogatták a spanyolok ellenségeivel való szövetséget. Ennek a virágzásnak indult kapcsolatnak Antwerpen 1585-ös ostroma véget vetett, de a kereskedelmi kötelék az északra menekült kereskedők jóvoltából fennmaradt és hamarosan Amszterdam vált az egyik legfőbb csomóponttá.²¹⁵

A spanyolok elleni támogatás mellett éppen a levantei kereskedelem volt az oka az oszmánok felé való nyitásnak, noha ez politikailag megosztó tényező is volt. A pragmatikusabbak ellene voltak egy pápai vezetésű összeresztény akció a Porta és a kalózkodás ellen, emellett egy árnyaltabb, reálisabb kép is kezdett kialakulni a Németalföldre települt marrano zsidó kereskedők és örmény ékszerészeknek köszönhetően, akiknek az otthona a perzsa háború következtében pusztult el. Számos görög ortodox is megfordult arrafelé, hogy segítségért könyörögjön, vagy hogy saját vagyonát gyarapítsa. Mindeközben a Porta érdeklődéssel követte a függetlenségi harcok menetét és a holland sikerek igencsak elnyerték a tetszését. Észak- és dél- Németalföld szétválása ekkor még nem volt hivatalos és még az antwerpeni katolikusok egy jelentős hányada támogatta az északiak törekvéseit. A konstantinápolyi holland képviselő ugyancsak katolikus volt éppen Antwerpen kereskedelmi kapcsolatok építésében betöltött vezető szerepe miatt.²¹⁶

Nem csak az Oszmán Birodalom volt az egyetlen iszlám állam, mellyel a hollandok felvették a kapcsolatot. Tárgyalásokat folytattak Marokkóval is, mely már pusztán elhelyezkedése miatt is komoly veszély volt a spanyolok számára, valamint a két nép közötti

²¹⁴ DE GROOT, A.H.: i.m. 1978. 85; BULUT, M.: i.m. 2001. 112.

²¹⁵ DE GROOT, A.H.: i.m. 1978. 85.86; HAMILTON, A.: i.m. 2001. 8. ; BULUT, M.: i.m. 2001. 93.

²¹⁶ DE GROOT, A.H.: i.m. 1978. 92–94.

harcok is potenciális szövetségessé tették a németalföldiek szemében. 1610. december 24. mérföldkő volt ezekben a tárgyalásokban, ugyanis ezen a napon Hágában megszületett a megállapodás Marokkóval, mely az első holland szerződés volt egy iszlám országgal. Ennek értelmében fegyvert, ellátmányt és hajót szállítottak észak-Afrikába a spanyolok elleni harc folytatásához. Legalább ilyen fontos volt az 1612-es év, amikor megkötötték a holland-oszmán kereskedelmi egyezményt (ezt a szultán 1634-ben megerősítette), mellyel Hollandia egy szintre került az angolokkal és a franciákkal.²¹⁷ A császári oldalon érthető módon nem túlzottan lelkesedtek a hollandok tevékenységeiért. Képviselőik, akik egyben a magyar és a spanyol király nevében is működtek, az angolokat és a hollandokat egyaránt eretnek ellenségeknek látták, akik a törököket akarják háborúra uszítani.²¹⁸

A kapcsolatfelvételnek azonban eleinte az oszmán oldalon is voltak ellenzői, illetve olyanok, akik szkeptikusak voltak. Több levélben is óva intették a szultánt, hogy nem állna érdekükben szabadkereskedelmi jogokat biztosítani a hollandoknak, egyesek nem is tartották fontos királyságnak, pusztán a spanyol király tartományának és az a kevés, amelyik függetlenedett, az is francia támogatást élvezett. Emellett mondták, hogy még királyuk sincsen, csak az aki a hadakat irányítja, „akit Móricnak hívnak”. A spanyolokkal ekkorra békét kötöttek, így nem lehettek biztosak abban, hogy mikor fordulnak pont az oszmánok ellen úgy, ahogy saját királyuk ellen és csatlakozva egy törökellenes koalícióhoz már tekintélyes flottát tennének ki, mely ellen igen nehéz lenne védekezni. A holland fél eközben látványos gesztusokat tett az ügy előremozdítása érdekében. 1604-ben 1040 török gályarabot szabadítottak ki és küldtek haza, valamint megtagadták a kereskedelmet a Porta másik nagy ellenségével, Perzsiával. Az oszmán vezetés hamarosan felismerte, hogy előnyös lenne számukra egy erős tengeri hatalommal szövetkezni (mint amilyenné a hollandok váltak) a spanyolokkal szemben. Ennek is köszönhetően végül megszületett a kereskedelmi egyezmény a hollandokkal és rövidre rá az angolokkal is, akikben hasonlóképpen potenciális spanyolelles tengeri szövetségést láttak, még ha csak hadianyagot is szállítottak. A *Habsburg* híresztelések ezek után már úgy szóltak, hogy a hollandok összeálltak a Portával, hogy a spanyolok és akár az egész mediterráneum kereszténysége ellen harcoljanak, a törököt

²¹⁷ DE GROOT, A.H.: i.m. 1978. 97. GOFFMAN, D. i.m. 2002. 193. HAMILTON, A.: i.m. 2001. 76.

²¹⁸ DE GROOT, A.H.: i.m. 1978. 107.

pedig korszerű, nyugati mintájú flottával és fegyverzettel szereljék fel. Ezt a hírsztelést a velenceiek is osztották.²¹⁹

A holland-oszmán kapcsolatok kiépítésében különleges fennhatósága volt *Khalil* pasának (a későbbi nagyvezírnek), aki szinte folyamatos kapcsolatban állt *Cornelis Haga*-val, a konstantinápolyi követtel és egyfajta összekötő személyiség volt közte és a szultán közt. *Haga* feladatai közé tartozott az észak afrikai holland gályarabok szabadon engedéséért való lobbizás, mely ügyben szintén sokat tárgyalt *Khalil* pasával.²²⁰ A pasa felelt a Hágába küldött török követért is, akit Antwerpenben spanyol fogságba esett, hátha általa többet deríthetnek ki a holland-oszmán szövetségről. 1614. február 15-én azonban holland nyomásra szabadon engedték és sikeresen megérkezett Hágába, ahol maga az államfő fogadta és jó benyomást akarván kelteni megmutattatta a köztársaság főbb városait (Leiden, Haarlem, Amszterdam, Utrecht). Ez különben is hasznos volt, mivel *Khalil* mind dél-Németalföldről, mind Hollandiáról szeretett volna többet megtudni. A követtel emellett egy marokkói-török-holland szövetség kialakításáról is tárgyaltak.²²¹

Ez a kezdeti barátságos magatartás azonban éveken belül látványos változásokon ment keresztül. A holland vezetés hamarosan elvesztette érdeklődését a Marokkóval való szövetkezésnek, az észak-afrikai rabok kiváltásának ügye továbbra sem ért el áttörést, az oszmán szövetség alapja pedig egyre inkább gyengült, mivel a hollandok vonakodtak katonai támogatást biztosítani a Portának.²²² A kereskedelmi egyezmények betartatása az észak-afrikai vizeken is folyamatos nehézségekkel küszködött, mivel a kalóztámadásokat nem sikerült visszaszorítani. A holland vezetés saját kézbe kezdte venni az ügyet és két hadihajót küldött Algéria és Tunisz közelébe 1615-ben, amit a következő évben újabb kötelék követett. Ennek köszönhetően és annak, hogy a hollandoknak nem állt szándékukban katonai támogatást nyújtani a közös ellenséggel szemben (Spanyolországgal 1609 óta békében álltak)

²¹⁹ DE GROOT, A.H.: i.m. 1978. 114–115; BOSSCHA ERDBRINK, G.R.: i.m. 1975. 2–5.

²²⁰ A rabok szabadon bocsátásának ügye lassan haladt előre. 1612-re bebizonyosodott, hogy maga a vállalkozás nem lehetetlen, csak már tucatnyi idősebb és beteg ember kiváltása is jelentős költségekkel járt. DE GROOT, A.H.: i.m. 1978. 126; BULUT, M.: i.m. 2001. 116–117.

²²¹ DE GROOT, A.H.: i.m. 1978. 126–128. HAMILTON, A.: i.m. 2001. 77.

²²² Ettől függetlenül a marokkói követség Konstantinápolyba szállítását elvállalták és 1616. december 28-án az első holland hadihajó befutott a kikötőbe. A hosszas tárgyalások azonban nem vezettek sok eredményre és a holland szövetség iránti lelkesedést is csak gyengítették. DE GROOT, A.H.: i.m. 1978. 148.

az oszmán-holland szövetkezés komoly csorbát szenvedett.²²³ Egy másik probléma a Holland Kelet-indiai Társaság és a holland kalózkodó tevékenységei voltak, melyek az oszmánok ázsiai kereskedelmi érdekszféráját zavarták. Eleinte ez nem jelentett gondot, mivel ez a korábbi nagy rivális, a portugálok rovására ment, akik a 16. század második felében rendszeresen zaklatták a tengeri kereskedőket, de kizorításukkal gyakorlatilag a hollandok vették át ezt a zavaró tényezőt. Ezt a kellemetlenséget 1623 után már aggodalom tetőzte, mikor a Porta tudomást szerzett arról, hogy a hollandok a perzsákkal (akikkel 1615 óta kiújultak a fegyveres küzdelmek) is kereskedelmi szerződést kötöttek. Mindezek rendszeres nehézségeket okoztak a Konstantinápolyban tartózkodó követnek, de a kapcsolatokban végzetes csorbát mégsem ejtettek, mivel az Ázsiából érkező szárazföldi kereskedelmi útvonalakat sem az angolok, sem a hollandok nem zavarták.²²⁴ Nagyobb baj volt, hogy a spanyol király és a német-római császár ekkortájt igyekezett tartós békét létesíteni a Portával (elsősorban azért, hogy távol tarthassák az Európában tomboló Harmincéves Háborútól), ami a Perzsiával kitört háború miatt nem is jött rosszul így gondjuk volt rá, hogy a bécsi udvarral ne szakadjanak meg a kapcsolatok. Egy ilyen béke a hollandok számára volt kellemetlen, hiszen így a spanyolok a németalföldi harcokra koncentrálhattak az 1621-ben lejáró békeszerződés után, ezért *Haga* megpróbálta elérni, hogy az észak-afrikai kalózkodókat mozgósíthassák a spanyolok ellen.²²⁵

A háború fordulatot jelentett a holland követség munkájában is. Innentől kezdve az elsődleges feladatuk minden *Habsburg*-ellenes erő támogatása volt. *Bethlen Gábor* erdélyi fejedelem ennek következtében anyagi támogatást kapott a hollandoktól is (ezt a politikát *Roe*, angol és *Césy*, francia követ is tevékenyen támogatta). Az elhúzódiplomáciai tevékenységek ellenére a várt oszmán-holland szövetség végül nem született meg a felek eltérő céljai miatt. *Khalil* és *Haga* együttműködésének első időszakában a pasa egyértelműen egy különleges szövetség megkötését szorgalmazta Marokkóval együtt. Tengeri hatalmat keresett, hogy az Oszmán Birodalom földközi tengeri támaszpontjait hatékonyan védelmezhesse. A holland vezetés azonban a spanyolokkal kötött fegyverszünet után nem akart flottájával katonai támogatást biztosítani a Portának a Földközi-tengeren, mivel ez számára különben is másodlagos térségnek számított. Fő céljuk a levantei kereskedelmi

²²³ DE GROOT, A.H.: i.m. 1978. 148–149. GOFFMAN, D.: i.m. 2002. 203.

²²⁴ DE GROOT, A.H.: i.m. 1978. 150–153. GOFFMAN, D.: i.m. 2002. 151.

²²⁵ DE GROOT, A.H.: i.m. 1978. 154–163.

pozícióik kiaknázása volt. A második szakaszban a háborúpárti körök kerültek hatalomra Hágában, ami a követi utasításokban is változást hozott. Immáron nem csak kereskedelmi célokkal, illetve a fogolyszabadítások és a kalózkodás ügyével kellett foglalkoznia, hanem a Habsburgok ellen, keletről intézendő támadás összehangolásával. Ez a váltás azonban később jött, mivel *Khalil* pasa (aki továbbra is támogatta a Habsburg ellenes tengeri hatalmokat, mint például Velencét, Angliát és Hollandiát) az 1620-as évekre egyre inkább veszített udvari befolyásából, másrészt az oszmán tengerészeti pozíciók védelmét ekkorra már más eszközökkel látszólag sikerült megoldania. A Porta számára sem volt annyira égető egy erős Habsburg ellenes szövetségest találni, mivel a Harmincéves Háború eseményei kellően lefoglalták az európai hatalmokat emellett a Perzsia elleni háború miatt átmenetileg háttérbe szorult a Földközi-tenger kérdése is.²²⁶

Az oszmán támogatás és együttműködés keresése mellett azonban szólni kell a kevésbé barátságos németalföldi magatartásról is. A holland államférfiak többsége egyáltalán nem lelkesedett a keresztények és muszlimok közötti szövetség gondolatáért, sőt még az a nézet is élénken létezett a térségben, hogy a török a kereszténység ellensége, még akkor is ha a pápa nagyobb veszélynek számított nála. Több esetben is folyamodtak kérelemmel Hollandiához fegyverért és egyéb hadianyagért a török elleni harcokhoz (többek között Mantova hercege, valamint egy *Yahya* szultán (1585–1649) nevű oszmán trónkövetelő, akit egyes itáliai fejedelemségek is támogattak), emellett még 1623-ban *Pére Joseph* tollából született egy törökellenes vers, melyben reményét fejezte ki egy új kereszties hadjárat iránt Hollandia támogatásával, ami a törökök elpusztításához vezetne. Ezek a remények, illetve a holland fegyverszállítások a Balkánra véget értek, mikor kitört az európai harcok és 1621-ben kiújult a konfliktus Spanyolországgal.²²⁷ Az 1645-ben kitört Velence és a Porta közti háborúból a hollandok tovább tudtak profitálni és az 50-es években megerősítették levantei kereskedelmi pozíciójukat, ami a század második felében is kitartott. Ez a virágzó gazdasági kapcsolat azonban a franciák és angolok kereskedelmi politikája miatt az 1660-as, 80-as évek folyamán hanyatlani kezdett. Ettől függetlenül továbbra is barátságosnak volt mondható a

²²⁶ DE GROOT, A.H.: i.m. 1978. 179–181

²²⁷ DE GROOT, A.H.: i.m. 1978. 181–189.

viszony az oszmánokkal és 1680-ban ismét megújították a kereskedelmi egyezményt és ez a kapcsolat a 18. században is folytatódott.²²⁸

IV/2. Az oszmánok megítélése Németalföldön

A németalföldi törökkép egyik aspektusát a korabeli ünnepek keretein belül vehetjük észre. A Konstantinápoly 1453-as eleste után meghirdetett kereszties hadjáratához *Jó Fülöp* (1396–1467), Burgundia hercege (aki egyben Brabant hercege és Flandria grófja is volt) csatlakozni kívánt. Ennek alkalmából tartották meg 1454-ben Lille-ben a Fácánlakomát (avagy a fácán esküjének lakomáját), melynek során a nemesekkel együtt felesküdt erre a hadi vállalkozásra. A lakoma mellett ünnepek és látványosságok zajlottak szerte a tartományban. Egy ilyen látványosság volt *Oliver de la Marche*, udvari krónikás beszámolója szerint egy óriás török alak, aki az ünnepeken megjelenve elragadott egy nőt, aki az egyházat jelképezte és egy elefánton elvitte. A bajba jutott hölgy elregélte, hogyan kért hiába segítséget a keresztény uralkodóktól, de mikor a herceghez ért, ő azonnal beleegyezett a hadjáratba.²²⁹ A leírások alapján az említett török alak jellegzetes szaracén jegyeket hordott magán és gyakorlatilag a mindenkori muszlim ellenséget testesítette meg. A közönséget egyszerre elborzasztotta a török megátalkodottsága, de ugyanakkor érdekelte is őket az egzotikum. A jelenet végén a herceg és a nemesek letették az esküjüket. Ezt az ünnepet 1455-ben Monsban és Leuvenben is megtartották, majd Ghent-ben is 1458-ban. A leuveni bevonuláson a török már leláncolva hevert a herceg lábai előtt. A látványos ünnepek és hangzatos fogadalmak ellenére a nagyon várt kereszties hadjárat végül nem valósult meg. *V. Károly* törökellenes sikereit (pl.: Tunisz elfoglalása-1535) hasonló pompával ünnepelték Németalföldön, valamint újból felhívták a figyelmet az oszmán veszélyre, amint az az 1543-as brüsszeli fesztivál esetében is látható. Ebben az évben ugyanis oszmán kalózok (francia közreműködéssel) kifosztották a szövetséges Savoyához tartozó Nizzát, mely összeköttetésben állt Németalfölddel, így az eset különösen érzékenyen érintette a térséget,

²²⁸ BULUT, M.: i.m. 2001. 186–195.; BOSSCHA ERDBRINK, G.R.: i.m. 1975. 32–39.

²²⁹ A nő siralmi közé tartozik az is, hogy: „...a hitetlenek ezekkel és százakkal győzedelmeskednek az átkozott országokban, ahol engem azelőtt tiszteltek” – ezzel utalva a törökök által meghódított keresztény területekre. VAN WAELDEREN, Dirk: „Celebrating the Orient”: The Ottoman Turks in Prints and Public Festivities of the Habsburg Netherlands. Leuven, 2013. 3. Ez úton is szeretném hálásan megköszönni a segítségét!

nem is beszélve az ekkoriban birodalom szerte egyre inkább tetőződő *Türkenfurcht*-ról. A brüsszeli felvonuláson ennek hatására már nem is egy, hanem két megtermett török alak jelent meg, jelképezve a fokozódó oszmán fenyegetést.²³⁰ Természetesen az 1571-es lepantói csatának is nagy visszhangja volt Németalföldön és, habár a felkelés már pár évvel korábban kitört, Ghent-ben a győztes csata örömeire nagy ünnepséget rendeztek. Ennek során egy prédikáció is elhangzott, mely kiemelte, hogy a diadal nem a lovagok és katonák számának, hanem Isten kegyelmének köszönhető és ez egy újabb bizonyíték arra, hogy Isten megfékezte az oszmánokat attól, hogy a kereszténységet eltöröljék a föld színéről.²³¹ A török elleni nagy győzelem megünneplése azonban a *Habsburg* udvari propaganda eszköze is volt, mert ezzel mutathatta sikerességét és erejét a németalföldi lakosság felé is. Több helyen is hirdetni kezdték az oszmán flotta veszteségeit és a zsákmányolt gályák számát. Közülük egy 's-hertogenbosch-i (Észak-Brabant) apáca a számadatok mellett azt is mondta, hogy a török a hit ellensége és a németalföldi felkelőket pedig „a mi ifjú törökjeink”-nek nevezte és sorolta azokat a bűntetteket, amiket elkövettek.²³²

Németalföld és az Oszmán Birodalom kapcsolatát figyelembe véve érdemes megfigyelni a térségben keletkezett törökábrázolásokat, és minél többet megtudni azok kontextusáról. Természetesen itt is létezett negatív kép, mint azt az előző fejezetben is lehetett látni. A megítélésben van igazán komoly szerepe az észak- és dél-Németalföld közötti különbségeknek. A protestáns többségű északi tartományok körében inkább a katolikus spanyolok és a *Habsburg* udvar számított az elsősorú fenyegetésnek és a nagyobb rossznak, ennek köszönhetően sokan nyitottabbak voltak azok ösellensége, az oszmánok iránt és a harcok idején nem csak jelentős kereskedelmi partner, hanem egy lehetséges komoly támogatónak is számított. Ezzel szemben a katolikus többségű és inkább *Habsburg*-hű déli részeken inkább a negatív kép dominált. Hasonló volt a *Bethlen Gábor*hoz való viszonyulás is az 1620-as évek során: míg északon árgus szemekkel figyelték a fejedelem műveleteit, sőt a portai holland követség mindent megtett, hogy támogassa is *Habsburg* ellenes vállalkozását, addig a déli iratokban inkább elítélték és negatív fényben tüntették fel őt. Ennek a jelenségnek

²³⁰ VAN WAELDEREN, D.: i.m. 2013. 4–5.

²³¹ STENSLAND, Monica: *Habsburg Communication in the Dutch Revolt*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2012. 33.

²³² STENSLAND, M.: i.m. 2012. 34–35.

köszönhetően nagyjából kikövetkeztethető, hogy egy adott írás, röpirat, ábrázolás Németalföld melyik részéről származhat, de vannak további tényezők is.

Az észak és dél közti felosztást nem szabad egyfajta korabeli „vasfüggönynek” elképzelnünk, mivel az információáramlás és a népességmozgás a két oldal között a szakadás után is fennmaradt. Számos katolikus felekezetű család élt északon is, Leiden lakosságának jelentős hányada katolikus volt, sokaknak pedig egyes családtagjai hol északon, hol délen lakott, így a kapcsolat is megmaradt. Az is gyakori jelenség volt, hogy határ menti katolikus családok átmentek a másik oldalra misét hallgatni.²³³ Mindemellett a sajtó-és egyéb termékek mozogtak a két fél között, tehát egy déli törökellenes röpiratot könnyen lehetett találni északon is és fordítva, ezzel egy élénk kulturális transzfert is fenntartva. A képi ábrázolásoknál (melyekből Németalföldön látványosan sok volt) emellett az is mérvadó volt, hogy ki volt az adott kép megrendelője és hova valósi volt.

Az oszmánoknak és magának az iszlámnak a megítélésével kapcsolatban szintén nagy hatása volt *Guillaume Postel* (1510–1581) munkásságának is, aki noha francia származású és a francia-oszmán diplomáciai kapcsolatokban volt nagy szerepe, de korának egyik legjelentősebb orientalistája és az Antwerpen, valamint az iszlám világ közötti kapcsolat kulcsfigurája volt. Jó barátságban állt a dél németalföldi *Andreas Masiusszal*, aki tőle kezdett arabul tanulni és hozzájárult az antwerpeni többnyelvű Biblia kiadásához (melyben *Postel* is közreműködött). Nagyszerű munkájában, a *De la republique des Turcs: et la ou l'occasion s'offrera, des meurs et loy de tous Muhamedistes*-ben (1560) a korabeli általános török-és iszlámellenes hangnem helyett egy jóval pozitívabb meglátás tapasztalható. Le volt nyűgözve a törökök vallásossága és megbízhatósága miatt és erényeiket a nyugati kereszténységgel hasonlította össze. Jómaga egy békés kereszteshadjárat gondolatában reménykedett és ezért is tanulmányozta a Koránt. Akárcsak *Cusanus*, *Postel* is úgy vélte, hogy ha a keresztény tanokat csak néhány lényeges és egyszerű pontban össze tudnák foglalni és ha a hittérítők jártasak lennének az iszlámban is, akkor lenne esély a muszlimok megtérítésére.²³⁴

²³³ ARBLASTER, Paul: The Southern Netherlands connection: networks of support and patronage. In: KAPLAN, Benjamin – MOORE, Bob – VAN NIEROP, Henrik – POLLMANN, Judith (szerk.): *Catholic Communities in Protestant States, Britain and the Netherlands c. 1570–1720*. Manchester, Manchester University Press, 2009.

²³⁴ HAMILTON, A.: i.m. 2001.48–54.

Az oszmán-holland kereskedelmi szerződés és az állandó portai követség felállítása lehetővé tette, hogy holland tudósok gyakrabban utazhassanak keletre és kiemelkedő tudást szerezhessenek az iszlám világról és a kultúráról. A törökök iránti érdeklődés olyan erős volt, hogy az antwerpeni művészek csak azért utaztak északra, hogy minél közelebb legyenek holland sajtótermékekhez. Ezen kívül nem meglepő, hogy az útleírások is hatalmas népszerűségnek örvendtek, hogy a saját szerzőik mellett több külföldi munkát is lefordítottak hollandra.²³⁵

IV/3. A németalföldi törökábrázolások

A 16. századi fő hadszíntértől való biztonságos távolság a korabeli képi ábrázolásokon is megmutatkozik. Bécs 1529-es ostromát nem örökítették meg olyan drámaian, mint például a német területeken, sőt éppen akkortájt készítette el *Jan Swart van Groningen* (1493–1563) *Szulejmán és kísérete* –című munkáját (1526), amelyen a szultán diadalmenetét láthatjuk. Noha az ellenséget mutatja be, ráadásul éppen a Mohácsi csata évében, mégis az uralkodót dicsőségesen és méltósággal mutatja be. Amikor német területeken már tombolt a nagy *Türkenfurcht*, a neves németalföldi művész, *Pieter Coecke van Aelst* (1502–1550) 1533-ban Konstantinápolyban járt, majd pedig megalkotta törököket bemutató nagyszabású művét, melyet halála után, 1553-ban adtak közzé (11–13. ábra).²³⁶ Nem minden esetben voltak azonban ilyen pozitív, vagy semlegesek az illusztrációk. V. *Károly* korábban már említett hadjárata például *Jan Vermeyent* (1559–1606) ihlette meg, aki megörökítette Tunisz bevételét. Ezt az eseményt nagy igényességgel, ám mégis propagandisztikusan mutatja be, a sokak által remélt kereszties hadjáratként. Ebben a témában falikárpit is készült, ami magának *Károlynak* a tetszését is elnyerte. A hadjáratot feldolgozó grafikák abból a szempontból is forrásértékkel bírnak, hogy nagy pontossággal készültek és például Karthágó romjait, a

²³⁵ HAMILTON, A.: i.m. 2001. 87–98.

²³⁶ SILVER, Larry: East is East: Images of the Turkish Nemesis in the Habsburg World. In: HARPER, Hames G. (szerk.): *The Turk and Islam in the Western Eye, 1450–1750: Visual Imagery Before Orientalism*. Farnham, Ashgate, 2011. 198–200.

városok jellegzetes épületeit, fekvését hűen örökítette meg a művész. Ezt a forrásértéket tovább erősíti a képekhez mellékelt szöveg is.²³⁷

A korabeli törökábrázolások és azok propagandisztikus felhasználása szempontjából ismét nagy jelentősége van a 16–17. századi ünnepeknek, azok közül is *II. Fülöp* (ekkor még herceg) 1549-es ünnepélyes antwerpeni bevonulásának. Erre az alkalomra 24 diadalívet és további építményeket húztak föl szerte a városban, ezekből kettő az oszmánok elleni harcot volt hivatott jelképezni. Az egyik ilyen nagyméretű építményen az oszmánok kegyetlen elnyomókként voltak ábrázolva láncravert asszonyokkal, míg a jelenet bal oldalán *V. Károly* és fia, *Fülöp* érkezik meg teljes fegyverzetben és uralkodói jelvényekkel, akik láttán a törökök menekülnek. A feliratnál gyakorlatilag az összes muszlim ellenséget egy kalap alá vették. A megjelenített láncravert asszonyok az oszmánok által leigázott országokat jelképezték (Bithynia, Pamphylia, Görögország, Asszíria, Palesztina, Egyiptom, Damaszkusz, Fönícia, Arábia, Numidia, Etiópia, Jeruzsálem, Konstantinápoly) és a császárhoz könyörögtek, hogy szabadítsa meg őket a török rabságból. A másik oszmán vonatkozású építmény a genovaiak diadalíve, mely azt mutatta be, hogyan álltak harcban az oszmánok és a genovaiak. Az ábrázolások között látható a megtestesült győzelem, *Victoria*, aki a törökökkel harcol. A *Cornelius Grapheus* tollából olvasható, ide vonatkozó leírások a közös genovai-birodalmi győzelmekre utalnak az oszmánok ellen és a gyümölcsöző katonai szövetség folytatására buzdítanak.²³⁸ Az 1685-ös antwerpeni ünnepségre, melyet a város 1585-ös elfoglalásának évfordulója alkalmából rendeztek, szintén épült egy impozáns diadalív. Ennek a központi illusztrációján végül az aktuális események miatt *I. Lipót* császár kapott helyet, aki áldását adja a törökök elleni harcra. A leírások az uralkodó törökellenes sikereit emelték ki, melyek során visszafoglalta Érsekújvárt és Esztergomot: „Ez a hatalmas győzedelmi építmény megtartotta eredeti formáját, leszámítva azt, hogy ezzel a hozzáadott felirattal állították ki: „*neo Varino capto, servato Strigonio, caesis copiis Turcicis caesar gloriosus triumphat*”, vagyis hogyan foglalta vissza ünnepelt császárunk Érsekújvárt, mentette fel Esztergomot és

²³⁷ SILVER, L.: i.m. 2011. 201–202.

²³⁸ VAN WAELDEREN, D.: i.m. 2013. 5–11. „Dese maeght des rijck... met bloedigen handen/ overtelt haer gevangen. Ende wij ontvengen den iongen Prince met Orientaelischen/ dat is/ Turckschen roof geladen” – „A birodalom ezen szüze...véres kézzel áll foglyai fölött. És fogadjuk az ifjú herceget keleti, vagyis, török zsákmánnyal megpakolva”. Cornelius Grapheus: *De seer wonderlijke, schoone, triumphelijke incompst...* Antwerpen, 1550. f.3. Idézi: u.ő.: i.m. 2013. 11.

sújtott le a törökökre”.²³⁹Több felállított építmény emlékezett meg a *Habsburgok* oszmánok feletti győzelmeiről, a diadalmas hadvezérekről és persze a dicsőséges uralkodóról, mely egy birodalom szerte általános tendencia volt az éppen aktuális keresztény győzelmek hatására.

Képi ábrázolások tekintetében az amszterdami Rijksmuseum képtárának terjedelmes gyűjteménye (mely digitalizált formában is elérhető) komoly segítséget jelentett. Az oszmánokról nagy mennyiségű grafika készült a 16–17. század folyamán. Ezek közül sok (az általános korszellemhez illően) a törökök kegyetlenségét és brutalitását emeli ki. Ilyen jellegűek közé tartozik az, amelyiken a törökök éppen egy örmény fiút nyúznak saját édesanyja szeme láttára (14. ábra), vagy amelyeken a keresztény foglyokkal való kegyetlenkedést mutatják be. Ez utóbbi képsorozaton igencsak megrázó módon ábrázolta a készítő azokat a válogatott módszereket, melyekkel a fogva tartók a rabokat kínozták a befalazástól a keresztre feszítésen át a fogoly felgyújtásáig. A török alakok mindegyik képen szemmel láthatóan élvezték a történeteket, ezzel is kidomborítva kegyetlen mivoltukat. (15–16. ábra) Figyelembe kell venni azt is, hogy az ilyen kegyetlenségeket a készítő akár a saját szemével is láthatta (hiszen voltak németalföldi művészek, akik jártak az Oszmán Birodalomban), vagy éppen szemtanútól hallhatta. Az oszmánok harctéri brutalitását a Bagdad elfoglalását feldolgozó ábrázoláson mutatta be a készítő, melyen az oszmánok iszonyatos mészárlást hajtanak végre. (17. ábra) Ami leginkább emlékeztet a klasszikus negatív oszmánképre, az egy 1620-as katolikus ábrázolás, melyen allegorikusan az látható, ahogy a trónon ülő Szűz Máriát (kinek jobbján püspökök és egyéb egyházi személyek, balján a német-római császár és más uralkodók foglalnak helyet) ördögök, démonok, eretnekek és a török fenyegeti, de az arkangyalok lesújtanak rájuk (18. ábra).

Az ebben a témában alkotó németalföldi művészek egyik kiemelkedő alakja a már említett *Van Aelst* volt, aki sokoldalú művészként egyaránt volt szobrász, építész, író, valamint *V. Károly* udvari festője. 1533-ban utazott török földre többek között *Van der Moeyen*, brüsszeli kárpitosmester szolgálatában, aki megpróbálta Konstantinápolyban is megvetni a lábát és a szultánt nyugati kárpitokkal ellátni. Kint tartózkodása során volt alkalma

²³⁹ „Dit treffelyk triumph gebou heeft oock zyne voorgaende gedaente behouden, behalven, dat daer in teghenwoordigh vertoont wordt, ghelyck dit jaer-schrift is mede brengende, Capto Neo Varlno, Servato strlgonlo, Caels Coplls tVrCICIS Caesar gLorlosVs triUMphat. Hoe onsen wydt beroemden Keyser Neuheusel weder heeft gewonnen, Gran onset, en de Turken ter neder gheslaeghen...” Petrus Franciscus De Smidt: *Hondert-jaerigh jubilé vreught bewesen...* Antwerpen, 1685. 11. Idézi: VAN WAELDEREN, D.: i.m. 2013. 14.

megismerkedni a helyi szövési technikákkal, valamint ennek hatására készült el egyik legjelentősebb alkotása, amely a Szerbiától Konstantinápolyig vezető útját örökíti meg és helyi viseleteket, szokásokat mutat be. Ezen szokások közé tartozik például: körülmetélés, temetés, imádkozási módok, ének és tánc, játékok, valamint a legvégén az a jelenet, ahogy a szultánt a mecsetbe kísérik. A munka tíz, egymástól elválasztott elemből áll és összesen négy méter hosszú. Az ismeretterjesztő ábrázolás mellett azonban ismét egy negatív tónusú eset is megjelenik a második elemen, ahol török katonák éppen egy lovat koboznak el a karavántól, ami a balkáni uralomra emlékeztet. Az utolsó elemeken emellett jellegzetes konstantinápolyi török épületeket is találunk.²⁴⁰ Összességében azonban a munka úti beszámoló jellegű, ahol a művész az itt átélt élményeit és érdekességeket nem írott formában mutatja be, mint *Busbecq*, hanem hasonlóan sokat mondó képi úton.

A 16. században több követ, utazó és művész is megfordult az Oszmán Birodalomban és a leírásoknak, valamint az innen érkező híreknek hatalmas sikerük volt Németalföldön is és igen nagy igény is volt ezekre, majd rövidesen ezeknek a leírásoknak a vizuális megjelenítésére is. A lakosságot érdekelte, hogy ezek az egzotikus népek hogyan néznek ki, hogyan öltözködnek, milyenek a városaik. Ennek volt köszönhető a képi ábrázolások látványos elszaporodása a 16. század derekától és jelentek meg olyan gyűjtemények, mint *Guillaume van Parys*-tól az *Alderhande habijt ende cleedinghe* (1570), mely 120 fametszetet tartalmaz különféle viseletekről, vagy *Abraham de Bruyn* 1581-ben, Antwerpenben megjelent *Omnium pene Europae Asiae Africae atque Americae gentium habitus*-című munka, mely (ahogy a címben is olvasható) a világ különféle népeinek öltözködését hivatott bemutatni. A szultán iránt is komoly érdeklődés volt, különösen a mohácsi csata után, mikor *Szulejmán* szultánról keletkezett portré, majd az 1570-es évek elején megjelent *Melchior Lorch* műve, a *Soldan Soleyman Turckischen Khaysers...Whare und eigentliche contrefechtung und bildtnuss*, illetve több életrajzi munka jelent meg az oszmán és perzsa uralkodókról. *Coecke* két gyűjteményében, a *Moeurs et fachons de faire des Turcz*-ben és a *Description de la court du Grand Turc Solimans faisant son sejour en Constantinople, avec la maniere des vestements de ceux de sa suite* –ben szépen bemutatta a szultáni udvart és annak kapcsolatát a különféle politikai, illetve katonai vezetőkkel.²⁴¹

²⁴⁰ HAMILTON, A.: i.m. 2001. 25–26.

²⁴¹ HAMILTON, A.: i.m. 2001. 26.

A kegyetlen törökábrázolások mellett tehát nagy számban lehet találni olyan illusztrációkat, melyek inkább pozitív, de legalábbis árnyalt és életszerűbb arculattal mutatják be az oszmánokat. Külön érdekességet jelentenek egy 16. század végi keresztút állomásai, melyek 2014-ben, Brugge-ben kiállításra kerültek a Groeningemuseum-ban. A legszembetűnőbb jelenség *Pilátus* törökként való ábrázolása, turbánnal, hosszú kaftánnal és nagy szakállal. A római katonák mind nyugati mintájú, a *Landsknechte*kére emlékeztető öltözékekkel és felszereléssel rendelkeznek, de *Pilátus* kivétel ez alól. (19. ábra) Nem számít ez egyedi esetnek, mivel a 15. század óta ismert tendencia a negatív bibliai szereplőket törökként bemutatni (*Pilátusra* is több ilyen példa van). Az állomásokat tovább szemlélve láthatjuk, hogy mind a megostorozást, mind a keresztre feszítést törökök hajtják végre. *Pilátuson* kívül az egyetlen ismert római, aki törökként jelenik meg, az *Longinus*, aki lándzsájával átdöfte Krisztus oldalát. (20. ábra) Ez tovább erősíti azt a benyomást, hogy itt ismét a kegyetlen törökkép egy újabb példájával találkozunk, ám ha ismerjük *Longinus* történetét, tudjuk, hogy ennek hatására fog megtérni és mind a katolikus, mind a keleti egyházak szentként tisztelik. Az ábrázolás tehát a megtérő pogányra (jelen esetben törökre) utalhat. Érdekes azonban, hogy azok, akik Jézust leveszik a keresztről és töviskoronáját átnyújtják szintén törökök. Testtartásuk és megjelenésük azonban nem agresszív, hanem inkább kegyelettel teli (21. ábra). Talán ami összefüggést fel lehet fedezni ebben a sorozatban az, hogy akik a keresztre feszítésben és a levételben tevőlegesen részt vettek, azokat a művész törökként ábrázolta. Hogy e mögött volt-e valamilyen tényleges jelentés, vagy csak az autentikusság jegyében történt így, az egyelőre kérdéses.

A magyarországi események iránti érdeklődést mi sem mutatja jobban, mint Buda 1686-os felszabadításának feldolgozása egyes holland drámákban. *Govert Bidloo* ugyanebben az évben írt művében (*Het zegepraalende Oostenryk, of verovering van Offen*) erős szimbolizmussal, mutatja be az eseményeket, egyszerre felvonultatva allegorikus szereplőket (az Igazság, vagy a Szenvedő Egyház, illetve Ausztria női alakban) és valós személyeket is, mint például a rabláncra vert és a törökök által kigúnyolt *Thököly Imrét*, vagy a diadalmas *Lipót* császárt. Maga Buda a darabban inkább az oszmán ellenséget jelenti (mintegy „támpillére a Török Birodalomnak”), melynek megtörése és elfoglalása vezet *Lipót* dicsőségéhez. *Jan Palensteyn* ugyancsak 1686-os darabjában (*Buda anders Offen. Treurspel*) inkább a személyekre, mintsem az allegorikus alakokra helyezte a hangsúlyt, felvonultatva mind török, mind keresztény szereplőket. A darab azonban más fényben tünteti fel az

eseményeket, mivel Lotharingiai Károly a várban található asszonyokat szabad prédának nevezi meg és ettől csak a könyörgő török és zsidó asszonyok térítik el. A török szereplők tehát a szokásosnál pozitívabb színben jelennek meg ebben a darabban. *Thököly* személye csak mellékesen kerül említésre, ám a Szigetvárt védő *Zrínyi Miklós*ról hosszabban és elismerően emlékezik meg. Ahogyan RÉTHELYI ORSOLYA is kiemelte tanulmányában, a Buda visszafoglalását feldolgozó németalföldi darabok a magyar-holland kultúrkapcsolatok egy még kevésbé kiaknázott, de annál nagyobb figyelmet érdemlő részét képezik.²⁴²

IV/4. Irgalmas szamaritánus-ábrázolások Németalföldön

A nagy mennyiségű törökábrázolás mellett szintén több képet is találni, mely az irgalmas szamaritánus történetét dolgozza föl. Ezek közül pedig nem egy esetben, a német területen találtakhoz hasonlóan, a szamaritánus ugyancsak egy török alakjában jelenik meg. Némelyeknél még a sokat emlegetett szablyát is megtalálni a szamaritánus oldalán, ezzel is illeszkedve a korábban talált illusztrációkhoz, másoknál pedig csak a jellegzetes öltözék látható. A *Dirck Volckertsz Coornhert* 1549-es ábrázolásán például szintén az említett „fegyveres szamaritánussal” van dolgunk, noha öltözéke és felszerelése nem a klasszikus török megjelenésre emlékeztet, inkább vegyesen visel magán keleties és nyugatias jegyeket (22. ábra). Egy korábbi, 1537-es festményen, melynek készítője ismeretlen (*Jan van Scorel*-hez tulajdonították egy időben), azonban egyértelműen egy török látható a szamaritánus szerepében, noha ez esetben nem visel semmilyen fegyvert. Ugyanakkor a pap és levita megjelenítése követi a német (és bizonyos szempontból a magyar) tendenciát is, mivel itt is lelkészként, illetve szerzetesként láthatjuk őket (23. ábra).

Noha sok művész törekedett arra, hogy ebben a témájába keleties jelleget vigyen és ennek fényében alkotta meg a szereplőket, azok öltözékét, megjelenését és erre egyeseknek meg is volt a lehetőségük, mivel utazóként jártak az Oszmán Birodalomban, ugyanakkor ez a jelenség mégsem volt törvénytörő. Az ábrázolások látványos hányadán a szamaritánus ugyancsak nyugati viseletben látható. Erre egy szép példa *Heinrich Aldegrever* 1554-es

²⁴² RÉTHELYI Orsolya: Buda visszafoglalása (1686) a korabeli holland drámairodalomban. In: BOZZAY Réka (szerk.): *Történetek a mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*. Devrecen, Printart-Press Kft. 2014. 464 – 496.

munkája, ahol a pap, a levita és a szamaritánus inkább északnyugat-európai jegyeket visel magán (24. ábra).

Egy 1615-ös ábrázoláson a példabeszédben szereplő papot katolikus püspökként, a levitát pedig papként láthatjuk. Mindketten a breviáriumukat olvassák, míg a törökként megjelenő szamaritánus gondoskodik a bajbajutottról. A kép üzenete itt is egyértelmű: amíg a két első személy csak olvassa az írást, de nem nyújt segítséget a sebesülteknek, addig az általuk megvetett pogány irgalmas cselekedetével gyakorolja igazán a hitet. A szamaritánuson ebben az esetben sem találni fegyvert (25. ábra). Szintén jellegzetes török alakkal találkozunk egy másik 17. századi illusztráción, melyet *Nicolaes Lastman* készített 1601 és 52 között (26. ábra).

Lancelot Blondeel korábban már részletezett képe volt a kiindulási pont és az oka a németalföldi törökábrázolások ezen szegmensének feltérképezésének. Az ő képe esetében egyértelműen a fegyveres (harcos) török (vagy mameluk) látható. Ezzel kapcsolatban annyi tudható biztosan, hogy a fent említett festményt (mely ma Brugge-ben, a kórházmúzeumban található) *Blondeel*hez mindössze csak tulajdonítják, de egyelőre nem biztos, hogy valóban ő készítette-e. A művész ugyanakkor híres volt az apokaliptikus, romos tájképeiről, melynek egy kiemelkedő példája „Marcus Licinius Crassus halála”. A 16. századi festmény az Első *Triumvirátus* jeles tagjának, *Crassus*nak a kivégzését örökíti meg, miután a pártusoktól katasztrofális vereséget szenvedett Kr.e.53-ban. Egyes hagyományok szerint az elfogott hadvezér szájába forró aranyat öntöttek és ezt a jelenetet mutatja be a festmény is. A kép közepén és a háttérben látható romok azok, melyről a művész ismertté vált. A kivégzést végrehajtó pártusokat szintén érdemes megfigyelni. Egyes alakok (elsősorban az, aki magát a kivégzést végrehajtja) ugyanis ez esetben is törökként vannak ábrázolva. Ennek oka lehet a keleti jelenet autentikussá tétele (bár egyes pártus katonákon nyugati fegyverzet van), másik pedig az oszmánok a korszakra jellemző kegyetlen és brutális népként való megítélése (26. ábra).

IV/5. Összegzés

A fentieket összegezve elmondhatjuk, hogy az oszmánkép és az oszmánokkal kapcsolatos kulturális emlékezet Németalföldön ugyan tartalmaz közös elemeket a német

megfelelőjével, ám jellegét tekintve mégis más. Az alapvető 16–17. századi birodalmi nézetekhez képest jóval összetettebb, nyitottabb, pozitívabb. Ez köszönhető volt a földrajzi elhelyezkedésnek, hiszen Közép-Európával szemben sosem volt közvetlen oszmán veszélynek kitéve, a hadszíntértől pedig messze voltak, emellett köszönhető még a holland politikai és kereskedelmi kapcsolatoknak is, amely szinte mindig viszonylag barátságos és jövedelmező maradt mindkét fél számára még a 18. században is. Továbbá köszönhető még a felekezeti helyzetnek (a protestáns politikai vezetés miatt) és a részben ebből adódó *Habsburg* ellenességnek, amelyen a szultánnal közösen osztoztak.

Fontos eltérés még az is, hogy az itteni tartományokban (a németalföldi szabadságharc eseményeit leszámítva) a felekezeti együttélés jóval békésebb volt, mint német földön és habár voltak feszültségek és atrocitások a felekezetek között, ez nem vezetett vallásháborúkhöz. Noha az északi részen a katolikus szervezeteket az 1580-as években feloszlatták, a birtokaikat pedig lefoglalták, nem volt kötelező áttérni, hanem biztosították a szabad vallásgyakorlatot, és ha nem is nyilvánosan, de különösebb retorziók nélkül gyakorolhatták hitüket. Holland-ban és Utrecht-ben például egyes helyi hatóságok kimondottan magas összegű megvesztegetés ellenében akár még ettől is eltekintettek, ám ennek ellenére előfordultak esetek, hogy papokat tartóztattak le, büntettek meg, vagy utasítottak ki és a megszorítások következtében jelentősen lecsökkent mind a papok, mind a hívek száma. Ugyanakkor azok a katolikus nemesek például Holland-ban, vagy Utrecht-ben maradva kifejezték hűségüket az új vezetés irányába, megtarthatták birtokaikat és békében élhettek. Ilyen intézkedéseknek köszönhetően ebben a két tartományban volt a legmagasabb a katolikusok száma is, igaz, más tartományokban, mint Zeeland, Overijssel, vagy Gelderland több üldözésnek voltak kitéve. A 17. század elejétől a katolikus missziós tevékenységek az új állapotokhoz alkalmazkodva rendeződnek és megerősödnek, egyfajta kooperatív konfesszionalizációt eredményezve, ami mindenképp békésebb volt mind az angol, mind a német tendenciákhoz képest.²⁴³

A németalföldi törökábrázolásokat vizsgálva azt lehet látni, hogy egyrészt hatalmas mennyiség maradt fenn mind a mai napig, másrészt, hogy időszaktól és elhelyezkedéstől

²⁴³ PARKER, Charles H.: Cooperative confessionalisation: lay-clerical collaboration in Dutch Catholic communities during the Golden Age. In: KAPLAN, Benjamin – MOORE, Bob – VAN NIEROP, Henrik – POLLMANN, Judith (szerk.): *Catholic Communities in Protestant States, Britain and the Netherlands c. 1570–1720*. Manchester, Manchester University Press, 2009. 19–28.

függően (észak-vagy dél-Németalföld) egyaránt találkozhatunk a német területekhez hasonló negatív ábrázolásokkal, melyek az oszmánok kegyetlenségét, brutalitását és pogányságát emelik ki, és olyanokkal, melyek ha nem is egyértelműen pozitív, de mindenképpen semleges meglátást tükröznek. Sok esetben a képeknek inkább tájékoztató jellegük volt, egyes művészek úti beszámolóí a „messzi keletről”, be akarták mutatni, hogyan éltek, öltözködtek, hogyan néztek ki. Ezt az egzotikumra való rácsodálkozást tükrözik ezek a munkák. Figyelembe kell venni azt is, hogy itt nem olyan a helyzet, mint például Magyarországon, ahol kevesebb kép van, de annál mélyebb jelentéstartalommal, hanem gyakran inkább az ellenkezője. A hollandok igen vizuálisak ebben az időben, rengeteg képi ábrázolással, melyek még a mindennapi életbe is beleivódtak. Könnyen megesett, hogy egy adott művész azért rajzolt törököt, mert éppen így tartotta kedve, vagy ilyen témában akart alkotni és nem volt semmilyen propagandisztikus háttere. A hollandok emellett kimondottan kíváncsinak is számítottak és különösen érdekelte őket, mi történik más vidékeken. Itt volt található az európai kereskedelem egyik legfőbb csomópontja, ahol távoli emberek, áruk, hírek tömege fordult meg, hatalmas információs központtá téve azt. Ezek a kvázi „nemzeti sajátosságok” tették többek között lehetővé, hogy a vizuális kultúra itt ilyen mértékben kibontakozhasson. Az érdeklődés méretét az is mutatja, hogy nem csak nagy számban, de nagy változatossággal, szinte minden témát érintve készültek illusztrációk az oszmánokkal kapcsolatban. Több olyan kép is született az 1680-as években, melyen éppen a magyarországi hadszíntér eseményeit mutatták be. Számos harci jelenet is született törökök és keresztények között, melyek inkább a háborút önmagát akarták ábrázolni és egyik oldalt sem részesítették előnyben. Ami az eszkatológikus szemléletet illeti: a német területekkel ellentétben ez a stílus nem volt mondható jellemzőnek Németalföldön. Az oszmánokat nem ábrázolták Antikrisztusnak, vagy a végidők népének. Démonizálni több esetben is démonizálták őket, pogányoknak, vadaknak, ördöggel cimborálóknak is mutatták be őket, de a német és magyar területeken jól ismert markáns apokaliptikus színezetet nem kapták meg.

Az irgalmas szamaritánus-ábrázolásokkal kapcsolatban pedig kisebb-nagyobb szórást fedezhetünk fel. Több illusztráción is találkozni a német képek, illetve prédikációk esetében is ismert hasonlatokkal. A papot és a levitát ebben az esetben is sokszor keresztény egyházi személyekkel (lelkész és szerzetes, vagy püspök és pap) helyettesítették be. Látványos arányban szerepel a török alak is a szamaritánus helyén, ám fegyveresen csak igen ritkán látni, legtöbbször békés vándorként, utazóként, esetleg kereskedőként találkozunk vele

(akárcsak a korabeli németalföldiek többsége, akik oszmán katonát legfeljebb csak a képeken láthattak, ám kereskedővel annál nagyobb eséllyel érintkezettek). Mindemellet jelentős mennyiségben láthatjuk a szereplőket korabeli nyugati, vagy északnyugat-európai viseletben is. Annyi azonban mindenképpen elmondható, hogy a Szászországban felfedezett szamaritánus-török hasonlatot Németalföldön szintén fel lehet fedezni, igaz kisebb arányban és nem olyan koncentrált módon, valamint jelenlegi tudomásunk szerint nem templomi közegben.

Ez úton is szeretném megköszönni Kees Teszelszky, Dirk van Waelderren, Till-Holger Borchert, Eveline Sint Nicolaas és Huigen Leeflang segítségét és közreműködését, mely komoly támogatást jelentett kutatásom szempontjából!

V. A kora újkori oszmánkép katolikus környezetben

V/1. Kétélű penge: A lengyel török- és tatárkép diplomáciai háttere²⁴⁴

Az eddigi fejezetekben első sorban a protestáns közegben fellelhető pozitív oszmánképek vizsgálatán volt a hangsúly. Tudjuk, hogy a 16–17. században a török felé való nyitásnak sok esetben politikai okai voltak, melyek a felekezeti feszültségekből is fakadhattak. Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon katolikus dominanciájú területeken is lehet-e pozitívabb megítélést találni? A Lengyel Királyság ebből a szempontból is érdekes számunkra, mivel élénk kapcsolatot tartott fenn a Portával és a szintén muszlim Krími Kánsággal. E három hatalom politikai kapcsolata igen fordulatos és eseménydús volt a 16–17. században, ami érdekes eredményekhez vezetett és nagyban kihatott a lengyel kulturális emlékezetre is. Lengyelország esete annyiban is különleges, hogy a katolikus államok többségével ellentétben gyakorlatilag „különutas” politikát folytatott, hiszen az Oszmán Birodalommal megneemtámadási szerződést kötött és fent is tartotta azt a 16–17. század jelentős részében, ráadásul a Francia Királyság mellett éppen Lengyelország jelentette az oszmánok *Habsburg*-ellenes politikájának fő támpontját. Mindezek fényében (a németalföldi törökképhez hasonlóan) érdemes először a politikai-diplomáciai hátteret szemügyre venni, ehhez a legfontosabb szakirodalmi hátteret DARIUSZ KOŁODZIEJCZYK két terjedelmes és rendkívül részletes munkája szolgáltatja. Értéküket az is tovább növeli, hogy angol nyelven íródtak, így egy szélesebb (kutató)réteg számára is elérhető és közérthető.²⁴⁵

A lengyel és az európai történeti emlékezetben az oszmán sereget Bécs alatt szétverő, a kereszténységet védelmező Lengyelország él a legélénkebben, ám ez a kép mindössze egy viszonylag rövid periódusra igaz a 17. században. A lengyel oszmánkép ugyanazokból az alapvető elemekből áll, mint Európa nagy részén: a csodálattal és érdeklődéssel vegyült félelem és ellenszenv. Csodálattal tekintettek rájuk a katonai erejük, fegyelmük és gazdagságuk miatt és elítélték őket pogányságuk, zsarnokságuk, valamint hódításuk miatt

²⁴⁴ Ezúton is köszönöm Sławomir Sprawski és Krzysztof Stopka segítségét.

²⁴⁵ KOŁODZIEJCZYK, Dariusz: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of 'Adhnames and Other Documents*. Leiden – Boston – Köln, Brill, 2000; *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*. Leiden – Boston, Brill, 2011.

(pont, ahogyan a kontinens több más említett pontján is). Mindez ötvöződött a tipikusan katolikus és a korabeli magyar identitás egyik központi elemének is számító „Kereszténység Védőbástyája”- tudattal, ami már a 15. századtól, azon belül is a Várnai csata óta érezte hatását.²⁴⁶ Ez annyira erős volt, hogy például *Valois Henrik* 1573-as lengyel királlyá választásakor az alábbi feliratot vésték az erre az alkalomra állított diadalívre: „Lengyelországnak, egész Európa legszilárdabb erődítményének a barbárok ellen”.²⁴⁷ Magyarország mellett ugyanakkor Lengyelországban is erős kulturális transzfer eredményezett az oszmánok közelsége és a velük való kereskedelmi, diplomáciai kapcsolat, mely mind a viseletben, fegyverzetben, életmódban látványosan megmutatkozott. A másik legszembetűnőbb dolog, hogy az oszmánok elleni harcias politika és az összecsapások túlnyomó része a 17. században történt, máskülönben a két hatalom között béke honolt a 16. század első felétől (még ha sokszor ez a békés állapot nem volt feszültségektől mentes), sőt még katonai együttműködésre is volt példa (pl. 1538-ban Moldova ellen). A lengyel uralkodók nem jelentettek olyan közvetlen fenyegetést a Portának, mint például a magyarok, ráadásul a térség gyakorlatilag kívül esett az oszmán hódítás fő európai csapásirányán (ami első sorban nyugati-észak nyugati irányú volt), sakkban tartásukat pedig első sorban a szultáni vazallus krími kán látta el. A lengyel-litván államnak mindemellett bőséggel akadt külső ellensége: az erősödő oroszok, illetve a svédek, valamint a folyamatos fenyegetést jelentő tatárok mellett nem engedhette meg magának, hogy az Oszmán Birodalommal is hadi állapotba kerüljön, egy esetleges koalíció ezen államok között pedig katasztrofális következményekkel járt volna, ezért élénk diplomáciai kapcsolatot tartott fenn a Portával, hogy biztosítsa a békét.²⁴⁸

Felismerve a veszély súlyát, a mohácsi csatát megelőző évben (1525) három évre szóló megnevtámadási szerződés kötött Lengyelország és a Porta között, amit 1528-ban

²⁴⁶ Az *Ulászló* király halálával végződő várnai csata a közép európai, azon belül is a közös lengyel-magyar-cseh történeti emlékezet egyik fontos traumájának is tekinthető, hiszen egy személyben mindhárom ország uralkodója veszett oda az oszmánok elleni harcban.

²⁴⁷ „Poloniae Totius Europae Adversus Barbarorum Nationum...Firmissimo Propugnaculo” Lásd: DAVIES, Norman: *Lengyelország története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 139.

²⁴⁸ KOŁODZIEJCZYK, D.: i.m. 2000. xv-xvii; 118. A lengyel-oszmán diplomáciai kapcsolatokról továbbá lásd: BISKUP, Marian (szerk.): *Historia dyplomacji polskiej*. Vol.1: Połowa X w.- 1572. Varsó, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.

további öt évre meghosszabbítottak, biztosítva a lengyel semlegességet.²⁴⁹ A két hatalom közti kapcsolatot a közös *Habsburg*-ellenesség is sokáig segítette, az 1533-ban megkötött „örök békére” (ami már a szerződő uralkodók egyikének haláláig volt érvényes) pedig már a császár és a pápa is rossz szemmel nézett. Ez a béke gyakorlatilag az 1620-as évekig fennállt és egyben ez jelentette a két fél közötti kereskedelem aranykorát is.²⁵⁰ A lengyel-oszmán béke megállapodásokra azért is volt szükség, mert hivatalosan ezek garantálták azt is, hogy megfelelő és rendszeres ajándék ellenében a szultán visszafogja a tatár betöréseket. A szerződések ennek fényében rendszeresen megújításra kerültek a 16–17. század folyamán, ám ez nem jelentett egy feszültségektől mentes kapcsolatot. A konfliktusok legfőbb forrását Moldávia és a Krím jelentette, mivel a lengyel udvar ragaszkodott egy tőle függő Moldáviához, amelynek uralkodóját ők neveznék ki, ez azonban oszmán érdekekbe ütközött, mivel ők is hasonlóképpen kívánták fenntartani az említett fejedelemséget. Ugyanakkor azonban Moldova ellen 1538-ban oszmán-lengyel közös hadműveletek is folytak, mivel az ottani uralkodó minkét fél számára gondot jelentett.²⁵¹ A konfliktusok másik fő forrását a Krími Kánsággal való instabil kapcsolat szolgáltatta.

Az iszlamizálódott és idővel eltörökösödött krími tatárokkal már a 14. században voltak összetűzések, 1524-ben pedig *Szulejmán* utasítására rácsaptak a lengyel és litván területekre, hogy ezzel tereljék el a figyelmet az oszmánok közelgő magyarországi hadjáratáról és ez vezetett a már említett lengyel-oszmán megállapodáshoz. Habár *Szulejmán*, valamint *Ibrahim* pasa is megerősítette, hogy fölösleges követet küldeni a kánhoz, mivel nem számít külön uralkodónak és a szultán alá tartozik, mégis rendszeres lengyel követség ment a Krímbe is a biztonság kedvéért és bizony jó okkal. A Portával való „nyugalmasabb” kapcsolattal ellentétben a tatárok igen változékony diplomáciát folytattak. Gyakoriak voltak a portyázások, betörések, melyeket sok esetben a kán és a király közti megállapodásban megállapított éves ajándék elmaradása, vagy annak minőségének kifogásolása miatt rendeltek el, ráadásul az ellenségeskedések során volt olyan eset is, amikor mindkét fél a Portánál tett panaszt egymásra és a szultánnak kellett közvetítőként, békéltetőként fellépnie. Meg kell

²⁴⁹ A szerződést eredetileg hat évre akarták volna megkötni és ez a Magyar Királyságot is magába foglalta volna, de *Szulejmán* ezt a verziót elutasította. KOŁODZIEJCZYK, D.: i.m. 2000. 116–117.

²⁵⁰ DZIUBIŃSKI, Andrzej: Polish-Turkish trade in the 16th to 18th centuries. In: KANGAL, Selmin (ed.): *War and Peace: Ottoman-Polish Relations in the 15th–19th Centuries*. Istanbul, 1999. 39.

²⁵¹ KOŁODZIEJCZYK, D.: i.m. 2011. 80.

említeni azonban azt is, hogy a korszakban a Porta a *Giray*-dinasztiából nevezte ki a krími kánt és ez általában olyasvalaki volt, aki azt megelőzően pár évet a szultáni udvarnál töltött. Amikor a kinevezett kán odahaza ellenállással találkozott (valamilyik rokona részéről), akkor a szultán fegyveres erővel, janicsárok és tüzérség biztosításával támogatta jelöltjét és érvényesítette akaratát.²⁵²

Az ellenségeskedések mellett azonban a tatár potenciális partnernek is számított olyan közös riválisokkal szemben, mint például Moszkva. Meg kell itt azonban említeni, hogy a lengyel udvar az oroszok elleni szövetségre még a szultánt is felkérte 1565-ben, de ezt elutasították a közelgő magyarországi hadjárat miatt. A krími kán azonban hintapolitikát is folytatott például a livóniai háború során (1558–1583), mivel mind a lengyel, mind a cári udvar igyekezte megnyerni a támogatását, ő pedig ezt kihasználva mindkét féllel fenntartotta a kapcsolatot. Az 1560-as években egyre inkább déli irányba terjeszkedő oroszokkal szemben *II. Szelim* szultán (1566–1574), valamint a kán is komoly szövetségesként számított a lengyel-litván államra. A tatárok és a Porta közötti viszony sem volt éppen felhőtlennek mondható és ez sok esetben kölcsönös bizalmatlanságot, tatár részről pedig az alávetett viszonyból fakadó frusztráltságot szült. Emiatt is történhetett meg az a bizarrnak tűnő eset, amikor 1624-ben *III. Mehmet Giray* kán (1623–1628) fivére, *Sahin* (aki korábban a perzsa sahot, *Nagy Abbász*-t (1588–1629) szolgálta) levelében javasolta egy lengyel-tatár-perzsa szövetség létrehozását az oszmánok ellen. Ez az ajánlat olyan különös volt, hogy a királyi udvar vegyes érzelmeket táplált iránta és igyekezett minél óvatosabb választ adni, a szövetségből pedig nem lett semmi.²⁵³

Ami a Portával és a királyi udvarral való viszonyt illeti, mindaddig, amíg *Habsburg*-ellenes uralkodó ült a lengyel trónon (pl. *Valois*, vagy *Báthory*), addig alapvetően zavartalan volt a kapcsolat és a fő konfliktusforrást továbbra is a tatárok jelentették. *Báthory István* megválasztása a nyugattól való átmeneti elszigetelődést vonta maga után, mivel pápai körökben oszmán bábnak tartották. Éppen ezért a Portával való kapcsolat fenntartása különösen fontos volt és épp ez a jó viszony helyezte őt közvetítői szerepbe Kelet és Nyugat között. *Báthory*nak azonban feltehetően szándékában állt egy lehetséges oszmánellenes koalíció létrehozása és a magyar területek visszahódítása, ám ezzel inkább nem próbálkozott.

²⁵² KOŁODZIEJCZYK, D.: i.m. 2011. 4–89.

²⁵³ KOŁODZIEJCZYK, D.: i.m. 2011. 99-134; Uó: i.m. 2000. 120–123.

A *Vasa*-dinasztiából származó *III. Zsigmond* (1587–1632) megválasztása is először a Porta kedvére volt, ám *Habsburg*-barát politikája (valamint házassága *Habsburg Annával*) hamarosan megváltoztatta ezt a pozitív viszonyt, ám a Moldova feletti vitás kérdésektől eltekintve továbbra is békés maradt. A tizenöt éves háború során, 1598-ban a szultán még kérte *Zsigmond* támogatását is, hogy foglalja el Kassát, Husztot és Munkácsot. *Zsigmond* azonban 1613-ban titokban megállapodott a *Habsburg* uralkodóval, melynek értelmében lengyel zsoldosok harcoltak a császári csapatokat megsegítve, emellett a Moldávia belügyeibe való beavatkozás ismét kiélezte a feszültséget.²⁵⁴

Meg kell említeni azt is, hogy a diplomáciával együtt a kereskedelem is élénk volt az Oszmán Birodalom és Lengyelország között. Igazából sok esetben a két dolog össze is fonódott, mivel a követek gyakran csatlakoztak a Konstantinápolyba tartó karavánokhoz, sőt egyes kereskedők előszeretettel mondták magukat követnek, hogy ezzel bújhassanak ki a szultáni vámszedők intézkedése alól.²⁵⁵ Lengyel körökben nagyon népszerűek voltak az oszmánoktól érkező cikkek és nagy is volt rájuk az igény a korszakban.²⁵⁶ A törökös viselet, fegyverek, felszerelés, illetve az egzotikus állatbőrök nagy keletje volt a szőnyegeknek is, melyek nemeseknél és tehetősebb polgároknál is megtalálhatók voltak (többnyire fal díszként), sőt még az alacsonyabb rendű és rangú huszárok kacagány helyett is hordhatták, amint azt a stockholmi tekercsen (1605/1606) is láthatjuk. Az efféle keleti luxuscikkeknek akadtak azonban ellenzői is. Mind a neves filozófus, *Sebastian Petrycy* (1554–1626), valamint a tudós és történétíró *Szymon Starowolski* (1588–1656) egyaránt úgy vélték, hogy ezek csak elpuhítják a lakosságot és a fölösleges fényűzéssel morális hanyatlást is okoznak.²⁵⁷ Maga *Starowolski* is adott ki írásokat, melyekben inkább a török elleni harcra buzdít. *Ad*

²⁵⁴ KOŁODZIEJCZYK, D.: i.m. 2000. 125–130. Bővebben lásd még: ZBIGNIEW, Wójcik (szerk.): *Historia dyplomacji polskiej*. Vol. 2: 1572–1795. Varsó, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.

²⁵⁵ Mások, mint például az örmény származású *Sefer Muratowicz* egyszerre tevékenykedett kereskedőként és teljesített követi küldetést *III. Zsigmond* nevében Perzsiában 1601-ben, ahol egy oszmánellenes szövetség létrehozásáért munkálkodott.

²⁵⁶ PIWOCKA, Magdalena: Turkish tents in Poland. In: KANGAL, Selmin (ed.): *War and Peace: Ottoman-Polish Relations in the 15th–19th centuries*. Istanbul, 1999. 53.

²⁵⁷ OSIPIAN, Alexandr: Oriental carpets and rugs as complex social messages: attitudes of Armenian Merchants, Polish Nobility and Catholic Intellectuals in the Seventeenth-Century Polish Kingdom. Előadás a Martin Luther egyetemen, Halle, 2015. november 16; DZIUBIŃSKI, A.: i.m. 1999. 41–42; MAJDA, Tadeusz: Ottoman art in the Polish collections. In: KANGAL, Selmin (ed.): *War and Peace: Ottoman-Polish Relations in the 15th–19th centuries*. Istanbul, 1999. 50.

Principes Christianos-című munkájában az oszmánokat a kereszténység ellenségeként nevezi meg, illetve zsarnokokként, akik ellen a keresztény fejedelmek közös összefogásával harcolni kell. A szerző emellett párhuzamot is állít a Római Birodalommal, melyet a számos barbár nép térdre kényszerített, míg az ő korában az arabok, mamelukok, törökök és tatárok jelentenek hasonló veszélyt.²⁵⁸ Hasonló jellegű írása még a *Declamatio contra obtrectatores Poloniae* (Krakkó, 1631.)²⁵⁹, illetve ide kapcsolható a lengyel szarmata-tudatot és a harcos vonalat magába foglaló *Sarmatiae Bellatores* (Köln, 1631.), mely sorra veszi a kiemelkedő lengyel, illetve litván személyiségeket és tetteiket (például a tatárok elleni harcban).²⁶⁰

A nagy törést mind a tatárokkal, mind az oszmánokkal nagyjából a Harmincéves Háború idejében, az 1620-as, a kánsággal pedig főleg az 1640-es évektől lehet érezni. Miután 1643-ban *Jeremi Wiśniowiecki* (1612–1651) csapatai szétverték egy portyázó tatár kontingenst Oxmativnál (Ochmatów), ennek a híre hamar elterjedt Lengyelországban és Európa más pontjain és a propaganda már egy lehetséges oszmán- és tatárellenes kereszties háború lehetőségét helyezte kilátásba. Emellett még ugyanebben az évben a lengyel vezetés úgy döntött, ezzel be is szünteti a fizetség küldését a kánnak, illetve az oxmativi győzelmen fellelkesülve egyes lengyel körök a Krím meghódítását kezdték tervezgetni. *Stanisław Koniecpolski* hetman indítványozta, hogy kössenek szövetséget az oroszokkal a tatárok ellen és, míg az oroszok elfoglalják a Krím félszigetet, addig a lengyelek megszállják a Fekete-tenger partján elterülő oszmán és tatár földeket, egészen a Dunáig terjeszkedve. *IV. Ulászló* királynak ugyancsak ambiciózus tervei voltak, mert ha már nem sikerült biztosítania a svéd és az orosz trónt, délre fordította figyelmét. 1645-ben az oszmánok megtámadták a Velencéhez tartozó Krétát, a köztársaság pedig szövetségest keresett. Ezen felbuzdulva *Ulászló*ban szintén egy oszmánellenes kereszties háború gondolata fogalmazódott meg, melynek ő állt volna az élére. Ennek híre hamar elterjedt és a Portához is eljutott, mivel a velencei követek nem titkolták ezt sem, reménykedve abban, hogy az oszmánok talán felhagynak a háborúval. A Porta emiatt felszólította a kánt, hogy ne provokálja a lengyeleket, mivel nem akar kétfrontos háborúba bocsátkozni. *Ulászló* terve azonban kudarcba fulladt, mivel a lengyel nemesség túlnyomó része még ekkor sem akart nyílt háborúba keveredni az oszmánokkal. 1646 őszén

²⁵⁸ Bővebben lásd: Szymon Starowolski: *Ad Principes Christianos, De Pace inter se componenda Belloq; Turcis inferendo*. Bécs, 1652. [VD17 23:232481M]

²⁵⁹ [A-K4 ; 4°]

²⁶⁰ [VD 17, 23:230454F]

az országgyűlés a háborús tervek feladása és a Velence megsegítésére toborzott csapatok felosztatására kötelezte a királyt. *Ulászló* azonban emellett, hogy 1647-ben megalázta a tatár követet, titkos tárgyalásokat folytatott a kozákokkal, hogy addig folytassák a provokációt, míg az háborúhoz nem vezet. Ezt a folyamatot azonban az 1648-ban kirobbant kozák felkelés gátolta meg, ami már tatár támogatással történt.²⁶¹

Ennek ellenére továbbra is akadtak lengyel-tatár katonai együttműködések az oroszok, majd a svédek ellen 1650-es években, sőt az ún. „Özönvíz” (*Potop*) idején még hűségesebbeknek is bizonyosultak a király egyes alattvalóinál. Ennek a kapcsolatnak egy különleges eleme az volt, amikor egyes királyi és irreguláris csapatok átvették a tatárok „Allah Allah”-csatakiáltását (*Halla Halla*), hogy félelmet keltsenek a svéd csapatokban, és hogy a megszállók azt higgyék a krími erősítéssel állnak szemben. Magukról a tatárokról tehát vegyes emlékek is maradtak meg, mivel több területen (mint például Podlachiában, vagy Poroszországban) az általuk véghezvitt pusztítás vert gyökeret a történeti emlékezetben. Másfelől azonban nem egy olyan eset is volt, hogy a Lengyelországot és Litvániát fenyegető külső ellenség legyőzésében tevékenyen vettek részt, mint például a Német Lovagrend ellen 1410-ben, vagy a svédek ellen 1656-ban. A nyitottabb, együttműködésre törekedő viszony fennmaradt a 17. század második felében is egészen az 1670-es évekig, ám ugyanez nem volt elmondható az oszmánokkal való viszonyról.²⁶²

A Porta számára Lengyelország már nem számított szövetségesnek a *Habsburgokat* támogató *III. Zsigmond* és *IV. Ulászló* (1632–1648) uralkodása óta és 1620/21-ben a Moldávia feletti befolyásért vívott háborút, majd pedig 1633/34-ben (bár ez nem volt túl szerencsés, mivel az Oszmán Birodalom épp a perzsák elleni harccal volt első sorban elfoglalva).²⁶³ Noha a 40-es években alighanem a Velencével folytatott harcok miatt maradt el a nagyobb oszmán támadás, mégis a 48-as nagy kozák felkelést a tatárokkal együtt támogatta a Porta. Az 1663/64-es *Habsburg-török* háborúban Lengyelország már csapatokkal támogatta a Magyar Királyságot az oszmánok ellen, végül pedig 1672-ben hosszú idő után újra kitört a

²⁶¹ KOŁODZIEJCZYK, D.: i.m. 2011. 154–158. A tatárokkal való harcokról bővebben: *Relatio Gloriosissimae expeditionis, victoriosissimi progressus et faustissimae pacificationis cum hostibus Serenissimi et Potentissimi Principis ac Domini, Dni. Joannis Casimiri, Regis Poloniae et Sveciae, etc. etc.* (h.n.) 1649. [VD17 23:334614L]

²⁶² KOŁODZIEJCZYK, D.: i.m. 2011. 170–182; Uő: i.m. 2000. 130–132.

²⁶³ Bővebben lásd: TRETIAK, József: *Historia wojny chocimskiej (1621)*. Krakkó, Kurpisz, 1921.

háború Lengyelország és a Porta között. 1672-ben a szultáni sereg bevette Kamenyec Podolskij-t, ami után Lwów-ig nyomult előre egy oszmán-tatár kontingens. Míg a többi tatár a környéket pusztította, a főszereg készen állva a tárgyalásokra, lassan vonult tovább. Az ajánlatuk az volt, hogy a lengyel király váljék oszmán vazallussá és fizessen évi adót a szultánnak. Kamenyec környékét vilajetté alakították, a kozák Ukrajna pedig oszmán védelem alatt állt. A király megalázása mellett a tatárok is vesztesei lettek a hadjáratnak, mivel az általuk sokszor fosztogatott területek most oszmán kézre kerültek, és a kozákok pedig közvetlenül a Porta alá tartoztak. 1673-ban folytatódott a háború és *Sobieski János* megverte az oszmánokat Hotinnál, a kán pedig kihátrált arra hivatkozva, hogy meg kell védenie a Krímet az oroszbarát kalmikoktól és zaporozsjei kozákoktól. 1674-ben trónra lépett *Sobieski* (1674–1696) és egyből békét próbált keresni a tatárokkal, mivel tudta, hogy a jelenlegi helyzet nekik sem épp kedvező. Azzal is érvelt, hogy „minél erősebb az Unió, annál jobban fogja tisztelni a Porta a Krímet.” 1674-ben az oroszok támadták meg Ukrajnát és az oszmánoknak párhuzamosan kellett harcolni velük és a lengyelekkel.²⁶⁴

Az 1678-as buczacz-i béke, amit *Sobieski* kénytelen volt elfogadni, valamint a franciákban és a Portában való csatlakozása döntő szerepet játszott abban, hogy 1683-ban Bécsnél megsegítse a *Habsburgokat*. A 80-as évek során zajló nagy háborúban *Sobieski* próbálta átcsábítani a tatárokat az ő oldalukra, megjegyezve, hogy itt az idő, hogy a kán ismét önálló muszlim uralkodóként uralkodhasson, lerázva magáról az oszmán fennhatóságot. Inkább akart egy szövetséget a tatárokkal, mint hogy az oroszokat vonja be a ligába, mert ez magában hordozta az 1667-re elveszített lengyel területekről való lemondását is. A kán hezitálása miatt azonban végül megbékélt az oroszokkal és egyes lengyel körök reménykedtek a Krím elbukásában is: hogy az oroszok majd „beteszik őket egy zsákba, mint a csirkéket és felfalják őket, hogy aztán a nevük se maradjon meg a világban.” Az oroszok még a tatároknak a Krímből Anatóliába való erőszakos kitelepítésén is gondolkodtak. Ennek következtében a túlélésért nem tehettek mást, mint hogy az oszmánok mellett kitartsanak a végsőkig. Az 1699-es karlócai béke volt az, ami hivatalosan is véget vetett a lengyelek ajándékozási

²⁶⁴ KOŁODZIEJCZYK, D.: i.m. 2011. 186–188; Uó: i.m. 2000. 140–148.; FRANASZEK, Antoni – KUCZMAN, Kazimierz (szerk.): *Odsiecz Wiedeńska 1683. Wystawa jubileuszowa w Zamku Królewskim na Wawelu w trzechsetlecie bitwy*. Vol. 1. Kraków, Drukarnia Narodowa w Krakowie, 1990. 63–74.

kötelezettségének a kán felé, valamint ennek értelmében adták fel az oszmánok Kamenyec erődjét.²⁶⁵

A politikai kapcsolatokhoz hasonlóan a tatárok emlékezete és megítélése is igen változatos. A lengyelek számára hol „barbárok” voltak, akiknek a betöréseik ellen a kereszténység védőbástyájaként oltalmazni kellett mind az országot, mind Európát, hol pedig hű és jó szövetségesek voltak, hisz mikor a Köztársaság léte került veszélybe, a tatárok megsegítették őket és akkor igen pozitív szavakkal is illették őket a kortársak és napjaink történészei is. Mindezek fényében a tatárok általános megítélése kedvezőbb a lengyel historiográfiában, mint az oroszéban. A 15–16. század folyamán ide-oda váltogatták az oldalt, de a 17. század nagy válságában, ami majdnem Lengyelország létébe került „a Moszkva elleni küzdelem hűségese szövetségeseivé” váltak. Manapság az állapítható meg, hogy a tatárok legtöbbször a hatalmi egyensúly fenntartására törekedtek, illetve persze saját gazdasági és vagyoni gyarapodásuk is fontos faktor volt. Amikor meg az oszmán tervek veszélyeztették szuverenitásukat, a tatárok tudták, mikor kell szabotálni azt. Az 1569-es oszmán oroszellenes expedíció az iszlám nevében lett kikiáltva, hogy a volgai tatárokat felszabadítsák, de ez iránt korántsem lelkesedett a krími kán, mivel úgy látta, hogy ez magával hozhatja az oszmánok megerősödését a térségben és egyben az ő mozgásterét is korlátozná.²⁶⁶ Fontos azt is megjegyezni, hogy lengyel és litván területen már a 14. század óta élnek tatárok is, akik megőrizték és szabadon gyakorolhatták muszlim vallásukat, valamint mecsetet is építhettek (ezek száma 1616-ban száz fölött volt). Ezek a lipka tatárok az ominózus 1410-es grünwaldi csatától egészen a 20. századig támogatták könnyűlovassággal a lengyel haderőt.²⁶⁷ A lengyel tatárképről tehát azt mondhatjuk el, hogy egyszerre pozitív és negatív elemként élt az ország történeti emlékezetében.

²⁶⁵ KOŁODZIEJCZYK, D.: i.m. 2011. 190–192; U.ó.: i.m. 2000. 152–156.

²⁶⁶ KOŁODZIEJCZYK, D.: i.m. 2011. 183–185.

²⁶⁷ DAVIES, N.: i.m. 2006. 161.

V/2. Martin Gruneweg emlékezései

Az oszmánokkal való kereskedelemben kiemelkedő szerepük volt a lengyelországi örményeknek. Igazából az itt élő örmények szerepe jóval összetettebb volt a pusztai kereskedésnél, mivel a kulturális transzfernek is fontos közvetítőivé váltak, illetve a lengyel származata-tudat megerősödésében is nagy szerepet játszottak. Maguknak a kereskedőknek is több szerepköre is volt, hiszen az áruforgalom lebonyolítása mellett diplomáciai küldetést is teljesíthettek, illetve jelentéseket is vihettek a királyi udvar számára. Jelen fejezethez két történetíró munkáját volt különösen fontos kiemelni: *Martin Gruneweg (Grüneweg)*-ét és *Lengyelországi Simeon*-ét.

Martin Gruneweg (Grüneweg) korai életpályája igen érdekes. 1562-ben született egy gdańsk-i evangélikus német család gyermekeként és fiatal korában kereskedő inasként örmény kereskedők társaságában utazott el többek között Drinápolyba és Konstantinápolyba. Hazatérése után 26 évesen katolizált és belépett a Domonkos rendbe. Ezt követően azonban már kevés biztos információnk van róla. Utazását a 16–17. század fordulóján foglalta össze közel 2000 oldalban és feltehetőleg 1618-ban halt meg. Első útja az Oszmán Birodalomba 1582-ben történt, több mint húsz évvel *Lengyelországi Simeon* útja előtt. 1584-ben Moszkvába utazott, 1586-ban pedig ismét török területen találjuk, ahol Drinápolyban pestissel betegedett meg és megfogadta, hogy szerzetes lesz.²⁶⁸ Feljegyzései egész addigi életét foglalják össze, beleértve ifjúkori utazásaival.

1582-es útja kapcsán beszámolt arról, hogy Havasalföldön is vigyázni kellett a törökökkel, akik szodómiára is hajlamosak, emellett „mint vad harcosok, gonosz nép, rabolnak és erőszakkal elragadják a kíséret velem egyidős ifjú tagjait.”²⁶⁹ Mindemellett

²⁶⁸ Gruneweg életéről és koráról bővebben: BUES, Almut (szerk.): *Martin Gruneweg (1562 – nach 1615), Ein europäischer Lebensweg*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2009.

²⁶⁹ „So erbar waren sie alle die Armenier, das sie meiner ohren verschontten und nictes der Sodomittischen Turken gedachten, sonderen gabenn foer (wie dan war ist), das itzt eine böse tzeit ist, sich in die Turkeye tzu begeben deme, welcher nicht voer darine war gewesen, dan leichtlich urbkommt er eine krankheitt. Und das der Turke folk in Pershen schickt, welches alle strassenn fol sein, und dieselben als als wilder kriegeßleutte sein ein böses folk, sie rauben und nehmen mit gewalt die jungen gesellen wie in meinen jaren...” BUES, Almut (szerk.) *Martin Gruneweg: Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562-ca. 1618), Über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2008. 698.

részletes leírást ad az út során érintett településekről, házakról, emberekről, az étkezésről (és annak törökös jellegéről), illetve összefoglalja az adott terület, vagy város (mint pl. Drinápoly) történetét. Ezeket többnyire általa készített illusztráció is kíséri, ami tovább növeli a forrás értékét. A török és muszlim szokásokról, ünnepekről, Mohamed prófétáról általában minden negatív hangvétel, vagy különösebb részrehajlás nélkül ír, inkább érdekességként részletesen elmagyarázza. Konstantinápoly kapcsán azonban már másképpen fogalmaz. A várost elfoglaló oszmánokat „mohamedán szektának” és „átkozott pogányoknak” nevezi.²⁷⁰

Habár rendkívül alapos és terjedelmes emlékiratot hagyott maga után, *Gruneweg* első sorban mégiscsak egy fiatal kereskedőinas volt és leginkább a karaván, illetve az örmény kereskedők közelében maradt. Ezért első útja során nála nem is találkozunk olyan barangolásokkal, mint *Dernschwam*, *Busbecq*, vagy *Simeon* esetében. Az általuk érintett településeket, az ott megismert embereket és a történeteket részletesen bemutatja, ő maga is került kapcsolatba törökökkel, akik iránt érdeklődéssel és óvatossággal viszonyult és említ érdekes és apró részleteket. *Gruneweg* azonban több alkalommal is megtette ezt az útvonalat és a későbbiekben már mesél is látogatásáról, például a *Hagia Sophiába*, amit a világ igaz csodájának nevezett. Ezt követően részletesen és csodálatának is hangot adva számolt be a templomot körülvevő többi építményről is.²⁷¹

Gruneweg írását nézve azt láthatjuk, hogy habár nem mentes a negatív oszmánkép alapvető kifejezéseinek használatától és van, hogy „átkozott pogánynak” nevezi őket, de összességében egy viszonylag semleges, részleteiben gazdag és igényesen illusztrált munkáról beszélhetünk, aminek a hangsúlya kicsit másra helyeződik, mint a korábban már említett többi útleírásnál. Értéke pedig abban is rejlik, hogy a törökképbe való betekintés mellett számos más témában is kiváló forrásként, illetve esettanulmányként is szolgálhat.

²⁷⁰ „Von diesem Ottomanu her ist sie alletzeit in der verflucheten heyden gewalt, welche sie mit ihrer Machmettischen sekte so außgefuellet haben, das man kein tzeichen an ihr ersieth, ob sie jemals von Christen bewont was.” i.m. 758.

²⁷¹ i.m. 862-868.

V/3. Lengyelországi Simeon beszámolója

Simeon egy zamośc-i örmény család gyermekeként született 1584-ben és egyházi pályára lépett. Rendkívül érdekelték a vallási és történeti témájú írások, valamint vágyott arra, hogy megismerhesse és bejárhassa a nem keresztények országait, illetve hogy elzarándokoljon Jeruzsálembe. Ezt 24 évesen, 1608-ban meg is tette és más utazókhöz és kereskedőkhöz csatlakozva útnak indult a Szentföld felé. Nyolc hónap után végre elért Konstantinápolyba, ahonnan a perzsák elleni mezopotámiai harcok miatt nem tudott tovább menni, így egy évet töltött a városban az örmény pátriárka és más egyházi személyek vendégségében, ahol a város alapos megismerése mellett iratok másolásával tevékenykedett. 1611-ben Konstantinápolyból indult el Velencén át Rómába, ahol lehetősége volt V. Pál pápával (1605–1621) is találkozni. Innen 1612-ben visszatért Velencébe, majd Korfun és Krétán át Izmirbe utazott, ahol betegeskedés mellett még gondja is adódott a helyi hatóságokkal és kis időre börtönbe került. Szabadulása és felépülése után ismét Konstantinápolyba ment, ahonnan 1615-ben végre elindulhatott szentföldi zarándoklatára és egy kalóztámadás ellenére épségben megérkezett Alexandriába, majd Kairóban töltött két hónapot, végül Gázán át eljutott Jeruzsálembe. 1618-ban tért csak vissza Lengyelországba.²⁷²

Úti beszámolója szintén roppant részletes képet ad az általa meglátogatott városokról, emberekről, emellett a muszlim, örmény, kopt, szír közösségekről, illetve a lengyelországi és moldáviai örményekről is érdekes adatokkal szolgál. Írása *Gruneweg*-hez képest jobban alapul az érzelmekre is, emellett annyiban is érdekes, hogy az oszmánokról alapvetően pozitív hangnemben ír, míg az arabokról meglehetősen negatív képet közöl. Konstantinápolyi tartózkodása során ámulattal emlékezett meg a *Hagia Sophiáról* és annak belsejéről is részletes leírást adott, megemlítve a Jézust, az apostolokat és a szenteket ábrázoló mozaikokat is, melyeket megrongáltak a „hitetlenek”. *Simeon* tudomása szerint a *Hagia Sophia* még korábban is csodák színtere volt, és 1609-ben egyes beszámolók szerint a tető javítása közben egy tiszteletlenül viselkedő mesterember Szent Zsófia beavatkozása következtében lezuhant az épületről. Ennek hatására maga a szultán parancsolta meg, hogy mindenki tisztelettel

²⁷² BOURNOUTIAN, George A. (ford.): *The Travel Accounts of Simeon of Poland*. Costa Mesa, Mazda Publishers, 2007. 2–7.

bánjon a templommal.²⁷³ A szerzőnél azonban ekkor előkerül a korszakban ismert, a keresztényeket sújtó isteni büntetés gondolata: „Jaj nekem, ki súlyos bűnben és balsorsban fetreng! Mert a keresztények méltatlansága és bűnei miatt Isten idegenek kezére adta ezt a szent helyet.”²⁷⁴ Ebben is látható tehát, hogy alapvetően nem az oszmánokat kárhoztatja, hanem szerinte éppen a keresztények váltak méltatlanná az olyan szent helyek, mint a *Hagia Sophia* birtoklására. Ugyanakkor a várost látogatva több ilyen jellegű, jeremiádokra emlékeztető gondolatokat oszt meg és a látottak elszomorítják, illetve sokkolják.

A *Hagia Sophiánál* tapasztaltaknál is jobban elkeseredett a látványon, amikor egy másik néhai keresztény templomot az *aslan-khana-t*²⁷⁵ látogatja meg: „Sok különféle állatot helyeztek el itt. Minden kápolnában egy azon fajta állat volt: oroszlán, leopárd, tengeri macska (oroszlánfóka), hiúz és mások. Mikor megláttam, felsóhajtottam, könnyeket hullattam és mondtam:> Istenem, miért jöttek a pogányok néped körébe és gyalázták meg szent templomod? Miért romboltad le a határt, hogy az arra menők megsértsék azt? A disznók és a fenevadak meggyalázták és most vadállatok járkálnak és esznek itt. Lerombolták oltárodát és tréfák és nevetség és felebarátaink lenézésének tárgyai lettünk. Nincsen senki, aki tisztelje, vagy helyreállítsa. < Kelet felé fordulván azt mondtam:> Uram, Mindenható Isten, nézd és lásd, látogasd meg kertjeidet és éleszd újjá őket, mert ez a te jegyessed és a mi anyánk, melyet drága és szent véreddel koronáztál meg, dicsőséggel ékesítetted és az ima házának nevezted. Jobb nekem eltűnni és meghalni, mint ily gyászos és fájdalmas balsorsot a saját szememmel látni. Jaj nekem! Jaj nekem! Miért vetik meg és gázolnak becsületébe hitetlenek és miért hallgatsz és tűröd ezt? <”²⁷⁶

Hasonló siralom olvasható, amikor a rabszolgapiacon keresztény rabokat lát, akiknek nyomorúsága annyira felzaklatta, hogy megfájdult a feje, megviselt lett a szíve és egész lénye megremegett. „A muszlimoktól félve nem mertem megközelíteni a foglyokat és szólni hozzájuk, noha beszéltem a nyelvüket. Az égre feltekintve felsóhajtottam és könnyes,

²⁷³ „Ez a legszentebb Szentháromság, az Atya, a Fiú és a Szentlélek dicsőítéséhez és áldásához vezetett a keresztények örömeire és a hitetlenek büntetésére és mindazokéra, akik nem tisztelik a Szentséges Istent.” BOURNOUTIAN, G.: i.m. 2007. 37.

²⁷⁴ U.o.

²⁷⁵ oroszlánház (török)

²⁷⁶ BOURNOUTIAN, G.: i.m. 2007. 37–38.

fájdalmas arccal mondtam:> Jaj nekem, szenvedőnek! Jobb lett volna meg sem születnem, vagy el nem jönni ide, minthogy ily szánni való és gyászos állapotokat a saját szememmel látni.< Hozzá tettem: >Ó én Uram és Teremtőm! Meddig tartasz még minket az elfeledettségben? Meddig fordítod el tőlünk arcodat? Miért adtál át minket a hitetlen ellenségnek, az istentelennek, a kegyetlennek és a felforgatónak? Noha bűnösök, szentségtörők, vétkesek vagyunk és nem tartjuk meg parancsaidat, mi mégis szeplőtlen vérednek ára vagyunk. (...) Ments meg minket a te nagyobb dicsőségedért!< Sok más szánni való és megrendítő dolgot láttunk, mert az istentelen muszlimok, a hágáriták népe, gyűlölik és zaklatják a keresztény embereket, kínozzák őket és a rabszolgaság igája alatt sanyargatják őket, ahogy az egyiptomiak tették az izraelitákkal. Krisztus megbosszulja őket! Amen.”²⁷⁷

Az oszmánok kegyetlenségéről és a keresztény lakosság feletti zsarnokoskodásukról alkotott képet erősítette az is, amikor (az itáliai útjáról visszatérően) egy kurdisztáni faluban (Kharpert) megszállva az őt vendégül látó *vardapet* (magas teológiai képzettséggel bíró örmény szerzetes) az alábbiakat tanácsolta neki: „>Vigyázz, ne vidd magaddal a lovadat. Hagyd a lovadat itt velem. Váltás ruhát és vegyél fel régi és szegényes ruhát, mert ez Kurdisztán.< Hallgattam rá és úgy tettem, ahogy mondta. A janicsárok olyan gonoszak voltak, hogy nem engedték a keresztényeknek, hogy lovakon, vagy szamarakon közlekedjenek, vagy hogy jó gyapjú köpenyt viseljenek, hogy gyümölcsösük, vagy nagy házuk legyen. Elkobozták mindet. A papoknak nem engedték, hogy a házasságra készülő párok közti vérkötéléket megvizsgálják, vagy hogy egyéb előírásokat kövessenek. Ha valaki meg akart nősülni, de házassági akadály állt fenn, nem a paphoz, vagy főpaphoz ment, hanem holmi janicsárhoz. Megvesztegette, ő pedig jött egy husánggal és kényszerítette a papot, hogy engedelmessédjék, és akarata ellenére véghezvigye a szertartást. Ha nemet mondott, akkor nagy szerencsétlenség történt vele. Ő és az egész templom, vagy kolostor megsérült volna és meg is bírságolták volna. Ez szerte a törökök országában előfordul, de Kharpertben a keresztényeknek rosszabb, mint más helyeken.” A szerző beszámolója szerint míg Konstantinápolyban a keresztények sokkal kevésbé voltak ilyesféle elnyomásnak kitéve, addig Anatóliában sokkal sanyarúbb sorsuk volt.²⁷⁸

²⁷⁷ BOURNOUTIAN, G.: i.m. 2007. 43–44.

²⁷⁸ BOURNOUTIAN, G.: i.m. 2007. 173–174.

Ezeket a sorokat olvasva láthatjuk, hogy a szerzőnél szintén megtalálhatóak az oszmánkép alapvető negatív fogalmai, kifejezései és hasonló kegyetlenségeket és negatív tulajdonságokat emel ki, mint más, szintén keresztény környezetből származó utazók (pl. *Busbecq*). A negatív elemek mellett azonban ő is elismerően és nagy részletességgel ír az általa korábban „istenteleneknek” nevezett muszlimok kegyességéről is. Beszámolója szerint „A muszlimok olyan kegyesek és jótékonyak, hogy minden utca elején építettek egy kutat és sok korsó édes és kellemes ízű italt helyeztek el. Még jeget is rakhatnak bele, hogy az arra járó ihasson és elégedett lehessen. A hideg víz szintén elérhető sok olyan helyen az utazók javára, ahol nincs víz, vagy lakosság. Szamarakon, vagy a vállukon cipelik és kiáltják: >Az Isten szerelmére, igyál ingyen, hideg vizet.< Nem rekesztenek ki senkit, legyenek keresztények, vagy zsidók. Iskoláik is vannak. Naponta kétszer készítenek ételt a betegeknek és az utazónak. Ezt nem csak a városokban teszik, hanem a falvakban és a lakatlan helyeken is. Vannak fogadók a hegyekben, szurdokokban, erdőkben és sivatagokban. Vannak továbbá mecsetek, fürdők és kutak is. A karavánok jönnek, megállnak ott, kétszer étkeznek, hideg vizet isznak, megmosdanak a fürdőben és fizetés nélkül folytatják útjukat.”²⁷⁹

Az efféle jótékonyág mellett szintén a muszlimok vallásossága az, ami őt is a többi európai utazóhoz hasonlóan megfogja. Rendszeres imájukat a szerző őszintének és szívből jövőnek tartja és szeme állítja a keresztényekkel, akik szerinte azt a kevés templomba járást is meglehetősen tunyán végzik és egyáltalán nem szívből imádkoznak.²⁸⁰ Maga is láthatta, ahogy a szultán a szokásos pénteki imájára vonul a *Hagia Sophiába* teljes díszkísérettel, testőrséggel és az udvari méltóságokkal egyetemben. Szemlélve azt a pompát, gazdagságot és fegyelmet, amit a szultán és kísérete képviselt, megjegyezte: „Látván mindezt csodálkoztam Isten türelmén, mely ily dicsőséget és ennyi áldást adott hitetleneknek.”²⁸¹

Érdekes módon azonban *Simeon* jóval negatívabban ír az egyiptomi arabokról. Az oszmánok, noha zsarnoki módon sanyargatták a keresztényeket vidéken, de gazdagságuk, fegyelmük, előkelőségük és könyörületességük legalább méltányolandó volt. Az arabokat

²⁷⁹ Az ilyen intézmények és gesztusok az iszlám kötelező alamiznára vonatkozó alappillérenek egyik gyakorlati megnyilvánulása. BOURNOUTIAN, G.: i.m. 2007. BOURNOUTIAN, G.: i.m. 2007. 51.

²⁸⁰ „Jaj nekünk, kicsiny hitűeknek, hogy keresztényként éppen hogy csak tunyán megyünk templomba egyszer egy héten és még azt is vezeklésképpen. Nem imádkozunk a templomban sem pihenőidőnkben, sem pedig otthon, vagy úton, ahogyan ők teszik, tiszta szívből.” BOURNOUTIAN, G.: i.m. 2007. 52.

²⁸¹ BOURNOUTIAN, G.: i.m. 2007. 55–57.

ezzel szemben primitív emberekként mutatta be, sőt szinte már nem is emberekként: „Az arabok álnokak, de szörnyen félnek a görögök muskétáitól (...) Meztelen arabok közelítettek a hajó mindkét oldaláról és kenyérért könyörögtek. A görögök elsütötték muskétáikat és erre elmenekültek. Az éj leszálltakor figyelmeztettek minket, hogy legyünk óvatosak, mert az arabok gazemberek és nagyon ravaszak.” Ezek után arról számol be, ahogyan az említett arabok éjszaka megpróbálták feljutni a hajóra és egyeseket a víz alá rántva kirabolni őket.²⁸² Az arab földművesek (*fellah*) szintén igen részletesen és nem túl rokonszenves módon írja le: „Az istentelen arab *fellahok* nagyon kellemetlenek és koszosak, mert minden undorító dolgot megesznek: vakondokat, egereket, kígyókat, békákat, döglött borjakat, melyek a tehének beleiből estek ki, macskákat, rókákat, farkasokat, hódokat és más tisztátalan és bűdös állatokat. Nem irtóznak semmitől és, ahogy a kutyák, mindent megesznek. (...) Szakácsaik, akárcsak az összes arab, ápolatlanok, züllöttek és szégyentelenek. (...) Fűvet lehetne ültetni a lábaikon. Térdeik leginkább a tevékére hasonlítanak. Egész testük Gerges (Gadara) démonjaira emlékeztetnek.²⁸³ (...) Látván mindezt olyannyira undorodtam, hogy elmenekültem és megesküdttem, hogy nem eszem semmit, ami az ő kezük közül származik.

(...) Folyamatosan a török fürdőkre emlékeztem, az ételekre, a meghitt hangulatra, az elme békéjére, akárcsak az udvarias viselkedésre és a fürdők általános méltóságára és sóhajtottam. Azok az emberek (a törökök) még csak nem is köpnek bárki előtt, míg ezek az emberek vizelnek, ürítenek és sok más mocskos és undorító dolgot tesznek, melyekről nem hiszem, hogy szükséges lenne írni ... És még van képük büszkének is lenni, mondván >Mi vagyunk Mohamed és az igaz Izmaeliták gyermekei, míg a törökök félvérek, kívülállók és törvénytelen gyermekek, nem úgy, mint az arabok. A szultán is egy szolgálólánytól született és nem igazi muszlim.< A muszlimok egymással harcolnak: a perzsák nem szeretik a törököket, és a törökök a kurdokat. Habár az arabok jónak tartják a perzsákat, mondván hogy ők Ábrahám gyermekei. Hagyjuk az ostoba civakodásaikat...”²⁸⁴ Érdeemes itt kiemelni ezt az utolsó gondolatot, hiszen a keresztény Európában az egyik leggyakoribb pozitív példa az Oszmán Birodalom és az iszlám világ egysége volt. *Simeon* itt azonban rámutat, hogy nem csak a

²⁸² BOURNOUTIAN, G.: i.m. 2007. 192–193.

²⁸³ "És a mikor eljutott vala a túlsó partra, a Gadarénusok tartományába, két ördögös ment eléje, a sírboltokból kijövén, igen kegyetlenek, annyira, hogy senki sem mer vala elmenni azon az úton." Mt. 8.28.

²⁸⁴ BOURNOUTIAN, G.: i.m. 2007. 195–201.

perzsákkal, de még a birodalmon belüli muszlim csoportok között is ellenszenvesek egymással.

Simeon munkájában nagy hangsúlyt helyez a keresztény közösségek, azokon belül is az örmények életkörülményeinek a bemutatására. Mindemellett azt a népszerű 16. századi protestáns nézetet is megcáfolta, miszerint a keresztények felekezetüktől függetlenül, vallásukat szabadon gyakorolva, békében élhetnek az Oszmán Birodalom területén. Habár vallásukat gyakorolhatják, mégis olyan törvények, szokások uralkodnak az adott területeken, melyek az ott élő keresztények jelentős részét megalázzák, korlátozzák és szegénységben tartják. Az oszmánok felsorolt negativitása mellett azonban több erényüket is kiemeli, melyekkel igazából nem tér el különösebben a korábban vizsgált utazók beszámolóitól. Leginkább stílusában és az örmények és más keresztények életére helyezett kiemelt hangsúly az, ami első sorban különlegessé teszi ezt a művet.

Ami szintén érdekes az a szerző stílusának megváltozása, amikor már nem utazásairól számol be, hanem *II. Oszmán* szultán (1618–1622) lengyelországi hadjáratáról. Ebben a részben ugyanazokat a kifejezéseket használja, mint a korabeli német, vagy akár a magyar szerzők. Előszeretettel nevezi a törököt fenevadnak, sárkánynak, akit az ördög irányít. A másik eltérés az, hogy úti beszámolójában jóval hihetőbb módon írt, míg ebben az esetben nagyban eltúlozva, propagandisztikusan örökíti meg az eseményeket: „Oszmán, Ahmed Szultán fia, aki a Sátán tanácsára gonosz és hitetlen döntést hozott, hogy a keresztények, különösen a lengyelek ellen vonuljon, hogy harcoljon velük, megsemmisítse és teljesen elpusztítsa őket.” Egy másik bejegyzésében a szultánt „gonosz sárkánynak” nevezi.²⁸⁵

Mindkét bemutatott forrás egyrészt az adott szerző személyes meglátásait örökíti meg, melyek helyenként még összhangban is vannak egymással, másrészt pedig tükrözik a korszak lengyelországi törökképét is, ami bennük is lecsapódott. Annyiban is érdekességet jelentenek, hogy egy katolikus vezetésű országból származtak, ám egyikük még protestánsként járt török földön (igaz rövidre rá katolizált és papi pályára lépett), másikuk pedig örmény születésű és felekezetű. Ez önmagában is remekül képviseli Lengyelország és Litvánia különlegességét, hiszen egy olyan államról van szó, amely katolikus uralkodóval bírt, területén pedig egymás mellett éltek protestánsok, ortodoxok, örmények, zsidók, pogányok és muszlimok, ráadásul többnyire viszonylagos békességben és együttműködve a külső fenyegetések ellen.

²⁸⁵ BOURNOUTIAN, G.: i.m. 2007. 294–301; 309.

Mindemellett egy olyan keresztény állam is, amely egyszerre képes volt muszlim hatalmakkal való közös politikai és katonai együttműködésre, mint azt láthattuk a Krími Kánsággal és adott esetben még az Oszmán Birodalommal is, de kissé ellentmondásosnak tűnően megbecsüléssel ápolta a „Kereszténység Védőbástyája”-eszmét is (noha ez utóbbit a 17. században már többször bizonyította gyakorlatban is). Mindez az oszmánképben is kivehető, hiszen dacára annak, hogy a Porta szövetségesként kezelte a *Habsburgok* elleni harcban és az ország a fentebb már említett okok miatt kevésbé volt kitéve oszmán támadásoknak, a török portékáknak pedig nagy népszerűsége és kulturális hatása volt, a lengyel történeti emlékezet mégsem őriz egy egyértelműen pozitív képet a törökről. A pozitív elemek első sorban azok az általános vélemények, melyek az európai oszmánkép általános, közös alapjait alkották: a gazdagság, a katonai fegyelem, a vallásosság. Az azonban egyértelmű volt, hogy az oszmánok fenyegetést jelentenek az országokra is és a keresztény Európára is, ráadásul a szultán volt az, aki eldönthette, mennyire kívánja visszafogni a tatár betöréseket, amelyekkel a lengyel udvart sakokban tarthatta, vagy büntethette. *Simeon* is elismerően ír a muszlimok jóindulatáról az utazók és kereskedők iránt és a törököket összességében nemes, előkelő népnek mutatja be. De ezek mellé a kétségtelenül pozitív tulajdonságok mellé társulnak siralmi az elveszített és a „pogányok” által meggyalázott keresztény szent helyek miatt, valamint az őt mélyen felzaklató keresztényellenes atrocitások és törvények, amelyeket birodalom szerte tapasztalt. A török elleni háborúk kapcsán pedig már egyértelműen negatív és démonizálja az ellenséget. *Gruneweg*-et is lenyűgözte a konstantinápolyi pompa, a szokásaikat pedig érdekesnek találta. De ugyanakkor a fiatalembereket megerősítő, vad, fosztogató „átkozott pogányokról” is beszél. Végeredményképpen egy vegyes, árnyalt képet kapunk általuk, amely inkább a kegyetlen, negatív irányba hajlamos elmozdulni, de megemlékezve a jóról is.

Az 1533-as „örök béke” és a viszonylag stabil kapcsolat első sorban reálpolitikai döntés volt, hiszen az ország sorozatos háborút viselt a szomszédaival, ezért egy olyan félelmetes gazdasági és katonai erőt képviselő hatalommal való ellenséges viszony jelentősen csökkentette volna a lengyel-litván állam túlélési esélyeit, ráadásul egy fontos kereskedelmi partner elvesztését is jelentette volna. Alapvetően tehát leginkább az erdélyi tendenciákhoz hasonlíthatjuk az oszmánok itteni megítélését. A pozitív kép elterjedését a már említett *Propugnaculum Christianitatis*-szemlélet mellett a *Habsburg*-párti (és egyben törökellenes) körök 16. század végi megerősödése is akadályozhatta. A lengyel történeti emlékezet pedig

már a 17. század második felének török elleni harcait és Bécs 1683-as felmentését őrizte meg jobban.

Kicsit összetettebb a helyzet a tatárok emlékezetét illetően, hiszen a Krími Kánság állandó fenyegetést és az egyik leggyakoribb ellenségnek számított, de ugyanakkor a legnagyobb bajban mégis az egyik legfőbb segítséget jelentette. Rajtuk kívül pedig ott vannak az országon belül letelepedett, szintén muszlim tatárok, akik békességben éltek és hűen szolgálták a lengyel koronát. Ez a különös tatár emlékezet még egy régi krakkói hagyományban is észrevehető mind a mai napig. A *Lajkonik* ünnepen (más néven *Konik Zwierzyniecki*) egy keleties, tatáros öltözékű ember járja a várost díszes műlován és kíséretével, bemegy üzletekbe, éttermekbe, ahol „sarcot” gyűjt és egyben szerencsét is hoz az adott helyiségre. Emellett buzogányával jelképesen „megüti” az arra járókat, ezzel is jó szerencsét hozva rájuk. Egyes feltételezések szerint ez a mongol betörés nyomán alakult ki, mások szerint azonban a tatárokhoz köthető és a 17. században felerősödő kelet iránti érdeklődéshez.

V/4. Van benne jóság: oszmánkép a jezsuiták körében a Mediterráneumban

Az itáliai államok oszmánképét részletesen végigvenni igen változatos lenne, és alighanem egy esetleges későbbi kutatás témája is lehetne. Az alapvető elemek, melyek már az arab hódítás idején kialakultak, természetesen itt is megtalálhatóak, hiszen az iszlámot katonai, kulturális és spirituális fenyegetésnek tartották már a 8–9. században. Ez a kép tovább élt a keresztes hadjáratok idejében, majd pedig a 15. században megerősödött fenyegetés következtében ismét előtérbe került, de ekkor már az oszmánok álltak ennek a muszlim ellenségképnek a középpontjában. A középkori iszlámkép motívumainak és szóhasználatának 16–17. századi újraéledését jól mutatja az olyan pejoratív jelzők ismételt alkalmazása, mint a „pogányok”, „eretnekek”, vagy „vadak”, emellett *Mohamed* Antikrisztus volta, illetve az oszmánok elleni harc eszméje is a több száz évvel korábbi gyökerekre alapult.²⁸⁶ Több munka is született az oszmánok elleni (keresztes) háborút szorgalmazva például *Bessarion*tól (1470-es évek), *Lazzaro Soranzotól* (1598), *Marcello Marchesitől*, vagy

²⁸⁶ A középkori iszlámkép elemeinek kora újkori továbbélésének részletes elemzése nem férne el jelen dolgozat keretein belül, de feltétlenül egy későbbi kutatás témája lehetne.

Angelo Petricca da Sonninotól (1640).²⁸⁷ Ettől a vonaltól nagyban eltért Velence politikája, mely kereskedelmi érdekeit előtérben tartva folyamatos hintapolitkát folytatott a Portával és adott esetben hol a pápa által életre hívott hadjáratot szabotálta meg, hol pedig ő maga sürgetett egy összeurópai koalíciót tengeri és szárazföldi hadművelettel (mint azt az 1645-ben kitört oszmán-velencei háború során láthattuk). Ettől függetlenül a török leginkább negatív alakként szerepelt az általános köztudatban és a barbárokat jelképezték a civilizációt jelentő kereszténységgel szemben.²⁸⁸

Ezzel szemben a jezsuita rend oszmánképe Itáliában némileg koherensebb és közép-európai tagjaitól eltérő módon pozitívabb volt, ez pedig az oszmánokra is kiterjedő missziós tudatnak volt köszönhető. A jezsuita misszionáriusok sok helyen ténykedtek, ám a legfontosabb célterület az Oszmán Birodalom volt számukra. Ennek a kialakult pozitív képnek talán a leglátványosabb és mindeddig nem tárgyalt képviselője az itáliai jezsuita, *Giulio Mancinelli* munkája. *Mancinelli* az első jezsuita misszió vezetője volt az Oszmán Birodalomba, mely 1583 és 85 között zajlott és alapvetően az ott élő keresztényekért indult, de célul tűzte ki muszlimok megtérítését is.²⁸⁹ *Mancinelli*ről ismert volt, hogy látomásai voltak és egyik víziójáról illusztrációt is készített.²⁹⁰ Az ezen a képen található apokaliptikus jelenet közepén egy oltár helyezkedik el, melynél egy jezsuita épp szertartást mutat be. Az oltár bal oldalán egy gyóntatási jelenetet láthatunk, míg a jobb oldalon egy imádkozó török térdepel (28. ábra).

Az oszmánok megtérítése már *Loyolai Szent Ignác* óta a jezsuita missziós tudat részét képezte. *Szent Ignác* meg is kísérelt elmenni a Szentföldre, hogy ott éljen és térítse a

²⁸⁷ SOYKUT, Mustafa: The Turk as the „Great Enemy of European Civilisation” and the Changing Image in the Aftermath of the Second Siege of Vienna: (In the Light of Italian Political Literature). In: SOYKUT, Mustafa (szerk.): *The Historical Image of the Turk in Europe: 15th Century to the Present*. Istanbul, The Isis Press, 2003. 45–55; Brandt, Niels: *Gute Ritter, Böse Heiden. Das Türkenbild auf den Kreuzzügen (1095–1291)*. Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag. 2016. 36–37; 68–75.

²⁸⁸ SOYKUT, M.: i.m. 2003. 61.

²⁸⁹ SCHERER, Theodor: *Lebensbilder aus der Gesellschaft Jesu: Ein Beitrag zur katholischen Restauration*. Schaffhausen, 1854. 349–365., BANGERT, William V. S.I., *A History of the Society of Jesus*. St. Louis, 1986. 148–149.

²⁹⁰ A *Mancinelli* tapasztalatait és látomásait tartalmazó kéziratos művet a római Jezsuita Levéltárban (Archivum Romanum Societatis Iesu) találhatjuk. *Disegno a colori Theatrum missae et divinae contemplationis P. Iulii Mancinelli*. (é.n.) (h.n.) [Cassetto 5. Vitae 19. 74.]

muszlimokat. Ez azonban nem sikerült, de a térítésük gondolatával nem hagyott fel és mikor a rend első tagjai összegyűltek Montmartre-ban, felmerült volt az ötlet, hogy a Szentföldön éljenek és térítsenek. Volt katona lévén azonban *Szent Ignác*nak voltak harciasabb elképzelései is. V. *Károly* császár (1530–1556) tunéziai hadjáratokor kitörő lelkesedéssel beszélt a „legigazságosabb háborúról” „a Szent Kereszt ellenségei” ellen és imádkozásra buzdított a hadjárat sikeréért. 1552-ben pedig egy keresztény flotta felállítását is gondolatba vette, mely egyaránt töltene be védekező és támadó feladatokat a Földközi tengeren. Ez összhangban volt a pápai irányvonallal is, mert a trienti zsinat (1545–63) egyik kezdő bullája (*Laetare Jerusalem*, 1544) az „eretnekségek kiirtására” és a törökök legyőzésére szólított föl, akiket a Katolikus Egyház ellenségeinek nevezett meg.²⁹¹ Ezek az elképzelései azonban nem (vagy legalábbis nem így) valósultak meg és a rendben egyre inkább a békés térítés gondolata lett a domináns. *Antonio Possevino* (1534–1611) itáliai jezsuita szerzetes volt, aki egyrészt a Lepanto körüli szellemiségben támogatta az iszlámmellenes kereszties hadjáratot, ugyanakkor idővel benne is kialakult egy missziós attitűd. Mindkét vonal megtalálható munkájában, a *Bibliotheca selecta*-ban (1593; 1603; 1607), melynek nagy hatása volt a Jezsuita hálózaton belül. A megközelítést tekintve többen, köztük *Tirzo González de Santalla* (1624–1705) úgy vélték, hogy a muszlimokat nem veszedelmes eretnekek, akiket fegyverrel kell leigázni, hanem ártatlanok, akiket megtévesztettek. *González* módszere nem volt annyira újszerű, inkább a tradicionális keresztény elemek vannak benne a kor követelményeihez mérten modernizálva. Az igazi újítást leginkább az jelentette, hogy tanáccsal és ötletekkel szolgált a térítéshez és elhagyta a *Confutatio* klasszikus vonalát.²⁹²

A jezsuita missziós tevékenységek egyre intenzívebbek lettek a muszlim lakosság körében a 16. század vége felé mind Észak-Afrikában, mind Spanyolországban és ez a tendencia csak folytatódott a 17. században is. Az itt ténykedő szerzetesek számos levelet írtak a feletteseiknek, melyekben munkájukról tettek jelentést. A hasznossága azonban nyitott kérdés volt ezeknek a misszióknak és még katolikus körökben is voltak, akik elleneztek, vagy szkeptikusak voltak. *González* is ellenkezésbe ütközött a helyi püspököktől, akik meg voltak győződve, hogy lehetetlen evangelizálni őket. *González* kérte, hogy engedjék ezt a „kísérletet”, mert ha a muszlimokhoz talán nem is, az itt megbúvó zsidókhoz még eljuthat az

²⁹¹ COLOMBO, Emanuele: *Even among Turks. Tirso González de Santalla (1624–1705) and Islam*. In: *Studies in the spirituality of Jesuits*. 44. 2012. 36–37.

²⁹² COLOMBO, E.: i.m. 2012. 34.

ige és még a helyi keresztények katolicizmustól való eltévelyedését is meg lehet gátolni ezzel. Egy másik ellenérv az volt, hogy igazából nem is szükséges megtéríteni őket, mert mindenki üdvözülhet a saját felekezete által. *González* ezt a kijelentést az iszlámhoz tulajdonította és keményen bírálta, jómagya pedig tíz évig prédikált a muszlimoknak az ilyen missziók népszerűtlensége ellenére is (1669 és 79 között) dél-Spanyolországban.²⁹³ Amikor az említett könyve megjelent, Európa szerte a bécsi győzelmet és a kereszténység rövidesen eljövendő diadalát éltették az iszlám fölött. Ebben az évtizedben a könyvek jelentős részét az oszmánoktól faló félelem, majd pedig a győzelmi mámor hatotta át. A kézikönyvben is van erre utalás, és a bécsi győzelmet egyszerre katonai és vallási győzelemnek is tartja. A katonai győzelmet csodaként értékelte, mert az oszmánok jócskán túlerőben voltak, és sokan párhuzamot vonva a missziókat is lelki, spirituális háborúnak is mondták. Az *I. Lipótnak* írt ajánlásban a szerző ki is tér erre a militarizált képre, melyben a jezsuitákat az Egyház katonáiként jeleníti meg: „Amíg Magyarországon a sok Héraklész (...) karddal harcol a mohamedán Hydrával, mely szörnyű feje olyan számos, mint a borzalmas tévedéseik, mi ugyanezt a harcot kívánjuk megvívni tollal és tintával.”²⁹⁴

Az egyes jezsuita misszionáriusok tapasztalatai szerint a törökök még nyitottak is tűntek a keresztény tanításokra, mivel a magyarországi Hódoltság területén ténykedő keresztény papokkal szemben meglepően jóindulatúak is voltak. A kezdeti nehézségek után 1583-ban sikerült a rendnek állandó missziót létesíteni az oszmán fennhatóság alatt álló területeken, a magyar és balkáni vidékekre pedig rendszeresen szerveztek missziós küldetéseket és az innét származó úti beszámolók szintén szolgálhatnak érdekességekkel.²⁹⁵ Maga a muszlimok megtérítésének gondolata egyébként a protestáns felekezetektől sem volt idegen korábban, hisz sokan ettől azt remélték, hogy megtérésük után az oszmánok levetik vad és kegyetlen természetüket. Ironikus módon ez az elképzelés idővel háttérbe szorult és igazából a jezsuiták voltak azok, akik ezt a gyakorlatba is átültetve sikereket értek el. Erre

²⁹³ COLOMBO, E.: i.m. 2012. 13–15.

²⁹⁴ COLOMBO, E.: i.m. 2012. 15–16.

²⁹⁵ MOLNÁR Antal: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. Budapest, METEM, 2003. 37–39; Uő: *Kalmárok és káplánok az Oszmán Birodalomban*. Budapest, METEM, 2013. 33–35; 197–213.; U.ő.: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16-17. században*. Budapest, L'Harmattan, 2009. 26–27. Lásd még: U.ő.: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)*. Budapest, Balassi Kiadó, 2002.

Ezúton is köszönöm a segítségét!

nem csak az észak-afrikai, illetve spanyolországi eredmények szolgáltak bizonyossággal, hanem még a Magyarországon dúló visszafoglaló háborúk alatt történtek is. A korabeli jelentések szerint Buda környékén, 1686 folyamán a cseh jezsuiták 65 embert térítettek katolikus hitre, közülük 19 török volt. Ezek foglyok voltak, a beszámolók szerint legtöbbjük mohamedán, de néhányan már régóta a keresztény hitet követték, csak még nem keresztelkedtek meg. Ezeknek a cseh szerzeteseknek az elsődleges feladatuk a katolikus katonák lelki gondozása volt, de itáliai és spanyol rendtársaikhoz hasonlóan missziós tevékenységet is folytattak. Törökök megkereszteléséről minden évben írtak, azok körülményéről azonban ritkán. Legtöbbször foglyokról esett szó, és inkább nőkről és gyermekekről.²⁹⁶

V/5. Összegzés

Noha a fent vizsgált területek szintén magukban hordozták az európai oszmánkép azon közös elemeit, melyeket mindenhol máshol megtalálhatunk, a fentiek alapján mégis kimondhatjuk, hogy az oszmánokkal közvetlenül kapcsolatba kerülő katolikus területeken, illetve katolikus körökben is lehetséges egy kevésbé negatív, vagy már egy kimondottan pozitív és reményteli kép kialakulása. Ennek lehettek politikai okai, mint például Velence, vagy Lengyelország esetében, de lehetett meggyőződés és ezzel kapcsolatos tapasztalat is, mint például a Jezsuita Rendnél látottak. A jezsuita oszmán- és iszlámképet az teszi különlegessé, hogy egy kezdeti hivatástudatra és a gyakorlatba átültetett elképzelésre épülő és a széleskörű műveltség és tapasztalatok által kifejlesztett módszertant alakított ki, ami még békés úton eredményeket is ért el. Jelen fejezetben tehát a kora újkori muszlim-keresztény együttműködés két példájával találkoztunk. Az egyik a politikai-katonai szövetségre, a másik pedig a megismerésre és a szellemi-lelki nyitottságra épített. Noha a többi fejezetben sokat említett irgalmas szamaritánus-párhuzamot jelen esetekben egyelőre nem sikerült fellelni, mégis mindkét eset eredményezett pozitív(abb) megítéléseket, megemlékezéseket és mindkét eset erős kulturális transfert vont maga után.

²⁹⁶ Kovács Eszter: „Légy cseheknek pártfogója, magyaroknak szószólója...” *Cseh-magyar jezsuita összefüggések a kezdetektől 1773-ig.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2015. 103–104.

VI. Egy irgalmas(abb) megítélés valószínűsége magyar kontextusban

VI/1. Az irgalmas szamaritánus a magyarországi exemplumokban²⁹⁷

Európa különböző részeinek áttekintése után továbbra is fennmarad a kérdés: Megtalálható-e magyar, illetve erdélyi területen a Szászországban és Németalföldön is látott szamaritánus-török hasonlat akár képi, akár írott formában? Illetve mi a valószínűsége egy esetleges pozitív oszmánképnek a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben? Figyelembe véve a korabeli protestáns felekezetek hozzáállását az oszmánokhoz, illetve az európai konfessziók közötti kölcsönhatásokat ez nem is tűnik lehetetlennek. Mindazonáltal azt is érdekes szemlélni, hogy többek között a politikai és földrajzi tényezők mennyiben befolyásolhatják a kulturális transzfert. Magyarország továbbá különleges esetnek is számít, mivel a többi vizsgált területtől eltérően közvetlen és állandó katonai veszélynek volt kitéve és a korszak két meghatározó vallásának és kultúrájának ütközőzónája is volt.

A pozitív, de még a semleges oszmánkép előfordulása is gyakorlatilag minimálisnak mondható az országban. Mint az egy korábbi fejezetben látható volt, a magyar protestáns felekezetek (mind az evangélikus, mind a református oldalon) prédikátorai sokszor épp a legnegatívabb véleménnyel viseltettek az országot meghódító török iránt. Talán a legkiemelkedőbb olyan eset, amikor az oszmánokról ténylegesen pozitívan emlékeztek meg, az *Gyalui Torda Zsigmond* 1545-ös levelében található. *Torda* lutheránus volt, 1539-től Wittenbergben tanult, majd 1553-tól pozsonyi kamarai tanácsos, később pedig a kamara elnöke. Mielőtt azonban a Magyar Királyság fontos tisztségét betöltötte volna, 1545. december 25-i keltezéssel levelet írt *Philip Melanchtonnak*, melyben vele egyet értve a török megszállást isteni áldásnak nevezte, ahol a keresztények szabadon gyakorolhatják vallásukat.²⁹⁸ Levelében azt is írja, hogy a prédikátorok gyakorlatilag szabadon mozoghatnak

²⁹⁷ Köszönöm MACZÁK Ibolya és GÁBOR Csilla segítségét!

²⁹⁸ „Tudom, hogy a világi uralom veszendő és mulandó, egyedül Krisztus uralma örökkévaló. Erre gondolok, ezzel vigasztalom magamat, ahogyan bölcsen te is erre intesz. Látom, hogy Krisztus erősen uralkodik ellenségei közepette is. Ugyanis ahogy írod, úgy véled, hogy a keresztények szolgálata nem kisebb Németalföldön, mint a török alatt: a törökök hatalma alatt mindenütt szabadon lehet prédikálni az evangéliumot, Isten legnagyobb jótevényének mondd, hogy megengedte, hogy ezeket a földeket barbárok igázzák le. Még ha a test szolgál is, bizton árad az evangélium tiszta fénye, és a léleknek nagy szabadsága van, amit királyaink, ha hatalmukban állna, sereggel és fegyverrel igáznának le.” *Gyalui Torda Zsigmond Philipp Melanchtonnak*. URAY Piroska fordítása, *Bauch*, TT 1885. 524–528.

és taníthatnak az országban, még a Hódoltság területén is és habár vannak aggodalmai, mégis tudja, hogy még török földön is hagyják hirdetni a keresztény igét.²⁹⁹ A levél tehát remekül kapcsolódik a 16. század első felében, német földön tapasztalható protestáns gondolathoz, miszerint a török fennhatóság vallásszabadság szempontjából sokkal előnyösebb a katolikus császárnál, aki alatt csak üldöztetés van. Mindemellett fontos azt is megjegyezni, hogy a pozitív vélemény ellenére többször „ellenségnek” nevezi az oszmánokat, megemlíti az eddig megölt keresztényeket és saját aggodalmait nem is tagadja, hanem éppen a fent említett gondolatokkal próbálja csillapítani azokat. A pozitívumhoz tehát azonnal társul egy baljós vonal is.

A német és magyar protestánsok között ismert kapcsolatokkal és az ezekre előzetesen alapozott elvárásokkal ellentétben azonban jelenleg sincs tudomásunk arról, hogy Magyarországon létezik, illetve létezett-e a Szászországban látott toposz a templomi képeken. Ettől függetlenül maga a történet több prédikációnak is témája volt, melyekben adott esetben elő is fordulhatott egy aktualizált értelmezés is. Éppen ezért volt fontos felkeresni és megvizsgálni a magyar prédikátoroktól származó *exemplum*okat. Magának az *exemplum*nak (példázat) a konkrét meghatározása igen körülményes, hiszen egy folyamatosan változó jelenségről van szó, melynek gyökerei egészen az ókorig nyúlnak vissza (ezeket az ókori jellegzetességeiket egyes protestáns beszédek is híven őrizték). Megközelíthető klasszika filológiai, retorikatörténeti, irodalomtörténeti, kultúrtörténeti és több más tudományterületi szempontból.³⁰⁰ Cicero szavai szerint az *exemplum* egyféle erkölcsi tanító jellegű indítvány. Valamilyen képpel, példával tette szemléletesebbé és emlékezetesebbé az adott tanítást az adott közösség számára.³⁰¹ Éppen emiatt jutott neki fontos szerep az egyházi igehirdetésben is a kora újkor folyamán, különösen a reformáció hatására, amikor is gyakori szokás lett a

²⁹⁹ „Végül is minden tanító, prédikátor és tudós ember elmehet a törökök bírta vidékekre, és taníthat, ahol csak akar, akár iskolában, akár templomban, sehol sem lesz kisebb a tanítók szokásos bére. (...)Ezt a gyanúmat gyengíti az, hogy magában Törökországban is sokan hirdetik Krisztust. Franciscus Picus, egy szegedi magyar, hol Galateában, hol Konstantinápolyban tanítja a hívők nagy seregét, s vagy a francia követ, vagy más ott szolgáló avagy kereskedő keresztények tartják el. Mikor Mailáth István erdélyi vajda – mint egy második Manasses – Török Bálinttal együtt volt lebéklyózott fogoly a konstantinápolyi börtönben, fogolytársától naponta hallotta az igaz evangéliumi szent beszédeket, s a minap írta feleségének, hogy ez a legkeresztényibb vallás, és arra kérte Isten dicsőségéért, engedélyezze, hogy birtokain megreformálják az egyházat.” Uo.

³⁰⁰ Tüskés G.: *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*. Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1997. 55.

³⁰¹ Dömötör Á.: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992. 7.

példák halmozása a prédikációkban. Ezek a példák fognak majd a 17. századi pietizmus során képekké alakulni.³⁰² Ahhoz, hogy az irgalmas szamaritánusról szóló példabeszédnek egy esetleges „aktuálpolitikai” magyarázatára leljünk, mely magyar területről származik, érdemes volt kézbe venni Dömötör Ákos *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*-című munkáját, mely pontosan 450 *exemplum*típust tartalmaz.³⁰³ Ezek között megtalálhatók azok a prédikációk is, amelyekben biztosan előfordul az irgalmas szamaritánus, mint például *Beythe István* (1584), *Alvinczi Péter* (1625), *Kereszturi Bíró Pál* (1645), *Nánási László István* (1670), valamint *Szatmárnémeti Mihály* (1675) prédikációskötetei esetében.³⁰⁴

Beythe (Böjte) István (1532–1612) református püspök volt, 1565-től a *Bánffy*ak udvari papja, majd 1576-tól Németújváron ténykedett udvari papként.³⁰⁵ Az 1584-ben megjelent *Az evangeliumok magyarázati...*-című kötetben található egy teljes prédikáció, melyet a szamaritánusról szóló példabeszédnek szentelt. A Szentháromság-nap (Pünkösöd utáni első vasárnap) utáni tizenharmadik vasárnap elhangzott beszédben négy tanulságot említ meg: „Az *Christus öröme*ről es *lelki vigasagaról*”; „Az *Apostolok bodogságáról, es zabadsagaról, hogy Christust ielőn latták es halgatták*”; „Az *töruenyről, melynek eth summaya elő mondatik*”; „Az *Samaritanus peldaya. Mélyben leg előzőr fele barátunk zereleme parancholtatik. Annak vtanna az embőri nemzet el esetinek es meg epóletinek abrazattya, mely az Christus által lőt, meg iratot.*”³⁰⁶ A példabeszéd fő tanulsága *Beythe* szerint a felebaráti szeretet, melyre a parancsolat is vonatkozik („Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat!”). Hasonlóképpen kell tehát cselekedni, mint ahogy a szamaritánus cselekedett a bajbajutott, szűkölködő felebarátunkkal.³⁰⁷ A tanulság meghatározása után a példában elhangzott elemek szimbolikus jelentését magyarázza el. Meglátása szerint Jeruzsálem, ahonnan a megtámadott ember elindult, a mennyei nagyságot és békességet jelenti, mely az Isten és ember között jellemző volt, míg Jerikó (ahova tartott) az embernek a bűn miatt a halállal és egyéb nyomorúságokkal

³⁰² DÖMÖTÖR Á.: i.m. 1992. 7–8.

³⁰³ DÖMÖTÖR Á.: i.m. 1992. 13.

³⁰⁴ DÖMÖTÖR Á.: i.m. 1992. 53–54.

³⁰⁵ ZOVÁNYI J. (szerk.): *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1977. 76–77.

³⁰⁶ *Beythe István*: *Az evangeliumok magyarázati...* Németújvár 1584. 258.

³⁰⁷ *Beythe István*: i.m. 1584. 260.

lenyomatott állapotát jelképezi. A sebesült férfi maga *Ádám*, míg a tolvajok, akik megtámadták ördögök, az emberi nem ellenségei. Az őt sorsára hagyó pap (rabbi), illetve levita pedig a törvény ismerői, akik azonban ismereteiket nem ültetik át a gyakorlatba. A szamaritánus pedig nem más, mint Jézus, aki megmenti az embert, a sebek bekötözése alatt pedig a bűnök elfedése és a nyomorúság elmulasztása értendő. A sebekre öntött bor az a törvény (mert csípi a sebet), az olaj, vagy balzsam pedig az evangélium szava.³⁰⁸ A számárra való felhelyezése a bajbajutottnak pedig *Beythe* szavai szerint „*a mi viseltetésünk Christustul és az mi bineünknek elzenuedése az ő emböri természetiben.*” A szállás, vagy fogadó a keresztény gyülekezetet, maga a fogadós pedig az adott gyülekezet fejét jelképezi, míg a neki adott pénz az evangélium, illetve az Ó-és Új Testamentum együttesen.³⁰⁹ *Beythe István* esetében az irgalmas szamaritánus története tehát egy időtlen tanulság a felebaráti szeretetről és *Krisztus* irgalmasságáról és nem tartalmaz saját korszakára vonatkozó utalásokat.

Keresztúri Bíró Pál (1594–1655) Frankfurt an der Oder-ben és Leidenben is tanult, emellett Angliában is megfordult mielőtt hazatért volna. 1636-tól *Rákóczi György* udvari iskolájának élén állt, majd 1640-től az ifjabb *Rákóczi György* udvari papja is volt.³¹⁰ 1645-ös kiadványában, melyet *Lorántffy Zsuzsannának* ajánlott, szintén szerepel szamaritánus, de már csupán említés szintjén. Nem tesz ki egy teljes prédikációt, mint *Beythe* esetében. A fellelési helye is érdekes, ugyanis nem evangéliumokkal kapcsolatos prédikációsgyűjteményben található, hanem a XIII. zsoltárról szóló prédikációskötetben.³¹¹ Azon belül is a „*Testi betegséged veszedelme ellen ezt cselekedd*”-alfejezet alatt található az alábbi gondolat: „*Ne csak szánakozzatok rajta, hanem valamivel az ő nyavalyáját enyhíteni tudgyátok a samaritánussal edgyütt, mindeneket meg cselekedgyetek.*”³¹²

Nánási László István (1624–1683/1684) nagybányai rektor volt 1646 és 1649 között, majd németalföldi tanulmányai után (Franeker, Groningen) Nagybányán, majd

³⁰⁸ *Beythe* I.: i.m. 1584. 261.

³⁰⁹ Uo.: 261–262.

³¹⁰ ZOVÁNYI J. (szerk.): i.m. 1977. 309.

³¹¹ *Keresztúri B.P.: Lelki legeltetes, az az: A' David kiraly XIII soltaranak rövid magyarázattya.* Várad 1645.

³¹² *Keresztúri B.P.: i.m. 1645. 66.*

Máramarosszigeten, majd 1660-tól újra Nagybányán volt lelkész.³¹³ Az 1670-es *Szű Titka*. Az az: *Az ember szívének természet szerént való romlottságából...*-című kötetében szintén csak említésként fordul elő a samaritánus a bűnbánattal kapcsolatban: „Ama Samaritanus Luc. 10.34 nem csak olajt, hanem mingyárt bort-is tölte a’ tolvajoktul meg-sebessített embernek sebeiben: az Isten-is bánattal mint egy erőss ságo borral köti előszszer bé a’ bűnhődött ember lelkét: a’ az után szokot rejá gyógyulást hozni.”³¹⁴ Itt is a korábbihoz hasonlóan a sebek megtisztítása a bűntől való megtisztulást jelenti.

Szatmárnémeti Mihály (1638–1689) tanulmányai során Szatmár, Debrecen és Sárospatak mellett megjárta Németalföldet (Franeker, Groningen, Utrecht, Leiden), végül Kolozsvárott tevékenykedett, ahol az 1675-ben kiadott *A négy evangélisták szerint való dominica*-című kötetben szintén szól pár szót a samaritánusról. „Az Bél-poklosról és százados hitiről” szóló részben olvasható az alábbi gondolat: „Mikor azon buzog az idvezülendő ember, hogy másokat-is a’ Christusnak meg-nyerhessen, mint amaz samaritánus...”³¹⁵

A katalógusban *Alvinczi Péter* neve is szerepel, akinek 1625-ös prédikációskötetében elvileg szerepel is az irgalmas samaritánus,³¹⁶ a könyvben szereplő adatok alapján azonban sem az említett kötetet, sem az idézett helyet egyelőre nem sikerült fellelni.³¹⁷ *Alvinczi Péter* (1570–1634) 1603-tól Nagyváradon volt elsőpap és a bihari egyházmegye esperese, majd Nagykereki után Kassára ment, ahol szintén elsőpapként ténykedett. *Bocskai István* (1605–1606), *Rákóczi Zsigmond* (1607–1608), majd *Bethlen Gábor* (1613–1629) erdélyi fejedelmek bizalmasa is volt, valamint az irénikus álláspont egyik jeles képviselője, vagyis a felekezetek közötti békékre törekedett.³¹⁸ Éppen ezért volt megalapozott az a gondolat, hogy talán ő is a

³¹³ ZOVÁNYI J. (szerk.): i.m. 1977. 434.

³¹⁴ Nánási L. I.: *Szű Titka*. Kolozsvár 1670. 607.

³¹⁵ „Az idvezülendő emberek hiteknek erőssége és nagysága a’ nyomorúságokban, próbákban és kísértetekben tetczik meg”. *Szatmárnémeti M.: A négy evangélisták szerint való dominica*. Kolozsvár 1675. 148.

³¹⁶ DÖMÖTÖR Á.: i.m. 1992. 53.

³¹⁷ Elképzelhető, hogy a könyv adatai és a nyilvántartási adatok nem egyeznek. (megjegyzés tőlem)

³¹⁸ ZOVÁNYI J. (szerk.): i.m. 1977. 23.

német képekhez hasonló módon alkalmazza a szamaritánus történetét az *exemplum*ában, ezzel is szemléletes módon felkeltve a figyelmet a felekezetek közti megbékélésre.³¹⁹

Alvinczi Péter irgalmas szamaritánussal kapcsolatos prédikációját egy majdnem évtizeddel későbbi kiadványában sikerült megtalálni. A *Postillának második része*-című kötetében (Kassa, 1634) szintén a Szentháromság nap utáni tizenharmadik vasárnapi prédikáció során elmélkedik a példabeszéddel kapcsolatban. Alvinczi az első szakaszban a törvény fontosságát, annak betartását taglalja, elvégre az érintett evangéliumi részben is Jézus egy farizeus kérdése következtében mondja el a szamaritánus történetét. A farizeusok pedig az ószövetségi törvényekhez a lehető legszigorúbban ragaszkodtak és ezt tartották az üdvösség zálogának.

„Mind ezekből igyenesen ki jó az, hogy mi az törvének cselekedetire kötelesek vagyunk, mert az Szent Isten mindgyárást az teremtskor törvent szaba az ember eleibe, mikor bé alata az Edennek kertébe, méltán kívánnya annakokáért azt, az mit parancsolt. Továbbá mindnyájan ő szolgálai, szolgálói vagyunk, kötelesek vagyunk tehát az szófogadásra és engedelmességre. Cselekedünk is ugyan az törvének kívánsága szerént valamit, de annyit senki nem cselekedhetik hogy általa megh igazúllyon, mert a mint ez előtis mondám, az törvény tellyes, ép és tökéletes az ő természetiben, mi penigh mindnyájan tetétől foghva talpigh az bűnnek fertőjébe meg rútitatot nyavalyások vagyunk...”³²⁰ „Méreszen mondhattuk azért az Szent Palál: Ex operibus legis non justificatur omnis caro coram Deo, az az, az törvének cselekedetiből megh nem igazittatik csak egy ember is. Csak megh kel tehátmegunkat aláznunk az Istennek hatalmas kezei alat, és ragaszkodgyunk az ő irgalmasságához.”³²¹

A szamaritánus példáját tárgyaló szakaszban *Alvinczi* annyiban aktualizál, hogy kiemeli a katolikusok tévedését bizonyos kérdésekben:

³¹⁹ Alvinczi *Magyarország panaszainak megoltalmazása*-című munkájában bírálta a jezsuitákat, hogy a zsitvatoroki békekötés során bekövetkezett „arcátlanságokat” és „esküszegéseket” nem tették szóvá és nem tiltakoztak ellenük. Írásában gyakorlatilag a törökökkel való összejátszással vádolja meg mind a jezsuitákat, mind az udvart (pontosabban az uralkodót befolyásoló személyeket), akik miatt újabb hatvan falu került a Hódoltság fennhatósága alá. Alvinczi P.: *A nemes Magyarország panaszainak megoltalmazása* (1620). Kritikai kiadás: Budapest 1989. 24–51.

³²⁰ Alvinczi Péter: *Postillának második része*. Kassa, 1634. RMK I 634. 263–264.

³²¹ Alvinczi P.: i.m. 1634. 264.

„Vgy szerete Isten ez világot, hogy az ő egy szülöt fiát adná erette, hogy minden aki hiszen ő benne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen. Es ez egyyk, az mellyet megh kell világositanom. Másik rendben, imez ighéből: El hagyak ötet holt számban: Azt akarjak ki hozni az Pápások, hogy vagyon az embernek szabad akarattya az údvósség dolgaba, mert nem hólt szintén megh, hanem csak megh sebesittetet, a mint az példa mútattya. De ez erőszak szerént való csigázáta az írásnak, holot az példa beszéd által való tanításból álando conclusiot nem vehetünk...”³²² „De a mi nagyob, ez holt szamba hagyatot ember, mindenestől magával jo tehetetlen volt, és ha az Samaritánus hózza nem nyúlt volna, soha abból megh nem gyógyúlt volna. Mind ezek felet, hogy nem gondollyák megh az versenyes atyafiak, hogy az Szent Lélek penigh nyilván megh iratta az a hű Notariusi által, hogy az ember az lelki dolgokra nézve megh hólt. Szent Iános Evangelista azt írja, hogy az mely holtak hallyak az Isten fiának szavát, élni fognak.”³²³

*Zvonarics Mihály*nak szintén született prédikációja az irgalmas samaritánussal kapcsolatban, mely a vizsgálat szempontjából különösen is érdekes gondolatokat tartalmaz. *Zvonarics* (1570–1625) sopronkeresztúri rektor volt 1590-ben, majd felsőszakonyi, később pedig nagycenki rektori tisztséget töltött be. 1605-től *Nádasdy Pál* udvari papja és sárvári lelkész volt, 1620-tól pedig a Sopron-Vas megyei egyházkerület püspöke lett.³²⁴ Az 1627-ben kiadott *Magyar Postilla*-című kötetében ezeket olvashatjuk:

„Mint ha azt mondaná ittis: Ti Pharisaeusoc azt itelitec hogy ebben mindgyárt eleget téstec az Isten törvényéne, ha azokat szeretitec a kic titeket szeretnek és a kic ti veletec jot téstnac, azockal tiis jot téstec, és ugyan azt tarttyátoc hogy csac ezec felebarátaitoc és csac ezec, kiket Isten az ő törvényében parancsol szerettetni. Az kic penig isméretlene, s kiváltképpen az ti tudomántoktul, és nemzetségetektül idegenec, azockal semmi gondotokat lenni nem akarjátoc, mint ha méltatlanoc volnánac az ti szeretetötökre. De én külömb értelembe vagyoc és azt tartom, hogy az Isten törvényec értelme szerint kötelessec vadtoc még idegeneket is szeretni,

³²² Alvinczi P.: i.m. 1634. 268.

³²³ Alvinczi P.: i.m. 1634. 269.

³²⁴ ZOVÁNYI J. (szerk.): i.m. 1977. 709.

mint az Samaritánus szereté és gondgyát viselé enec az még sebesítettöt emberne, kivel ő néki, sem nemzetsége, sem hazája, sem tudománya szerint társasága nem vala.”³²⁵

„Mert abban Christus noha homályossan, de azért az idvösség megnyerésének modgyát szépen bé foglalta vala; és jelentette, hogy az pokolbéli latroc kezébe esett és minden véle teremtetött igasságtul és szentségtül meg fosztatott, sőt magával tellyességgel, jo tehetetlenül holt elevenen hagyatott emberi nemzetséget, meg nem gyógyéthattya az Pap az az, az törvény és annac cseleködeti, sem az Levita, az az, az Moyses törvénye szerint valo áldozatoc, és azok közül valo munkálkodásoc, hanem annac az meg romlott emberi nemzetségnek gyógyulása vagon csac annac ingyen valo irgalmasságából és közbe járásának érdemes voltából, az kit Szent Iánosnál az Sidoc gyűlöségessen Samaritánusnak szidalmazának. Ez pedig az Iesus Christus az élő Istennek kedves Fia. (...) Az emberi nemzetség sebeibe önti a törvének borát, és az Evangéliomnak olaját. Ez maga vállán viszi az Anya Szent Egyháznak szállására azon jo kedvéből az megnyomorodott emberi nezetött. (...) Christus nem volt soha az Pharisaeusokkal egy értelemben az idvösség meg nyerése modgyáru. Mert mint most az Pápásoc magoc cseleködeti áltak; ugy régen az Sidoc is az törvény cseleködeti bé töltése által kerestéc az örök életet, mint felölöc Szent Pál írja. Mi penig most az Pápásoc ellen, mint régen Christus az Sidoc ellen, azt tarttyoc, hogy idvözülne az emberec, csac ingyen valo irgalmasságából az öröc Istennek, az Fiu érdeméjért hűtt által egyéb helyen és időben elő számlált soc fundamentumibul.”³²⁶

Aktualizálást tehát itt is találhatunk, ám ez (akárcsak *Alvinczi* esetében) a felekezeti szembenállásra éleződik ki és ennél tovább nem megy. A konfesszionális különbségek szempontjából mutat hasonlóságot a németföldi képekkel, mindazonáltal (mint azt később láthatjuk) nem egy oszmán kerül a szamaritánus szerepébe. A prédikáció során *Zvonarics* elmagyarázza a példázat szereplőit, melyet abból a szempontból közelít meg, hogy ki milyen módon akar az üdvösségre eljutni. A pap, vagy rabbi az, aki a törvényekből, azoknak betartásából igyekszik üdvözülni (akárcsak a Jézust kérdező farizeus), a levita pedig az, aki ugyanennek elérését az áldozatok és a cselekedetek által véli megvalósíthatónak, „*Mint most az Pápásoc az misével való pepecselésből.*”³²⁷ Ezzel az utóbbi hasonlattal egy újabb

³²⁵ Zvonarics Mihály: *Magyar Postilla*. Csepreg, 1627. RMK I 560. 346–347.

³²⁶ Zvonarics M.: i.m. 1627. 347–349.

³²⁷ Zvonarics M.: i.m. 1627. 352.

párhuzamot kaptunk a szászországi képekhez, melyeken, mint azt fentebb említésre került, a levita katolikus püspök, vagy pap, vagy szerzetes alakjában tűnt fel. Azonban a rabbit nem saját felekezetéhez hasonlítja, hanem benne is inkább a katolikusokat látja, a samaritánus pedig maga Jézus, aki a bűnöktől és gonoszságtól sebzett embert gondjaiba veszi és elviszi az Anyaszentegyház kebelére, amit jelen esetben a fogadó jelképez. A samaritánus cselekedete tehát Krisztus és az Anyaszentegyház általi irgalom.

A prédikáció vége felé még ezt mondja *Zvonarics* emlékeztetőül: „Tellyes szivel igyeközzüć szeretni azért az Istent, felebarátainkatis mint mi magunkat. Es ezt azért cselekdögyüć: mert az Isten előbb szeretet minket és bocsátta az ő fiát elégtételül az mi bűneinkért, ki által vagyon lelkünkneć szabadulása; Ezt az Pápásoc, és az Christus elég tételét tagadó Photianus eretnekeć ellen tanuld meg.”³²⁸

Az irgalmas samaritánusról a katolikus oldalról is találhatunk prédikációt. *Telegdi Miklós* (1535–1586) esztergomi kanonok, majd 1579-től pécsi püspök, végül 1582-től esztergomi érseki helyettes volt és igen termékeny írói tevékenységet folytatott, melynek jelentékeny része a hitvitázó irodalomból is kivette a részét.³²⁹ Egyik 1638-ban, Bécsben megjelent kötetében található prédikációja több gondolatban is egyezik *Zvonarics* és *Beythe* megállapításaival. Ez első sorban ott mutatkozik meg, hogy a rabbi ebben az esetben is a törvényt jelképezi, a samaritánus pedig magát Krisztust. Noha több munkájában is a protestáns tanok megcáfolását, illetve egyes protestáns lelkészek (mint például *Bornemisza Péter*) állításaira reagál, ebben az esetben nem találkozunk ilyen jellegű gondolatokkal, hanem első sorban a krisztusi kegyelem jelentőségéről olvashatunk.

„(...) sem a pap, sem a levita, az az, sem a törvény, sem a prophéták őtet fel nem emelheték, hanem el mulának melőle ugyan azon veszedelembé hagyván nyavalyást. De egy Samaritánus úton járván, Az az, idvőzétőnk emberré lévén és az mennyei Ierusalemből Hierikóba ez világra jövéń, és látván az mi esetünket, nem méne el mellőlünk, hanem (...) könyörüle raitunk. Bé köté és meg szorétá sebeinket az ő tudományával, olait, és bort tölte bele, egy

³²⁸ Zvonarics M.: i.m. 1627. 353.

³²⁹ ZOVÁNYI J. (szerk.): i.m. 1977. 626.

felől vigasztalván minket hogy kétségben ne elnénk, más felől fedvén és fenyegetvén a bűnért.”³³⁰

VI/2. Az irgalmas szamaritánus a katolikus iskoladrámákban

Dömötör Ákos könyvében a protestáns prédikációk mellett említést tesz arra is, hogy a 17. században egyes jezsuita iskoladrámákban is előfordult az irgalmas szamaritánus története.³³¹ Két esetet sorol fel: az egyik Trencsénből származik 1659-ből, a másik pedig Gyöngyösről 1677-ből.³³² Hogy ezekről valamivel többet lehessen tudni, meg kellett keresni Staud Géza nagyszabású munkájában az erre vonatkozó részeket.

A trencsényi kollégium 1646-ban alapult meg, színelőadásai pedig legtöbb esetben latin nyelven folyt, de előfordult magyar, illetve szlovák nyelven is. Az említett 1659-es előadás egy nagypénteki (Húsvét előtti péntek) színdarab volt: *In Samaritano Christum salutis humanae medicum et reparatorem sacro die Veneris repraesentarunt*.³³³ Erről Takács József munkájában is találunk feljegyzést.³³⁴

Gyöngyösnek különleges a története, ugyanis még javában török uralom alatt volt, mikor az első jezsuiták 1633-ban megérkeztek a városba és ez volt az egyetlen hódoltsági település ahol engedélyezték az iskolában a színdarabok rendezését. Az 1677-ben megrendezett iskoladrámát Úrnapján mutatták be, a címe: *Samaritanus ille parabolicus*

³³⁰ Telegdi Miklós: *Az evangéliumoknak magyarátatjának második része*. Bécs, 1638. RMK I 676. 698–699.

³³¹ DÖMÖTÖR Á.: i.m. 1992. 54.

³³² Uo.

³³³ STAUD G.: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561–1773*. vol. 2. Budapest, MTA Könyvtára, 1986. 259; 264.

³³⁴ TAKÁCS J.: *A jezsuita iskoladráma (1581–1773)*. Budapest 1937. 27.

*vulnera in via Jerichuntina jacentis orphani curans*³³⁵ Ezt a darabot Jablonkay Gábor is megemlíti.³³⁶

A DÖMÖTÖR ÁKOS által említett két színjáték mellett sikerült egy harmadikra is rálelni, ez pedig egy 1673-ban előadott zágrábi darab. A zágrábi jezsuita központ szinte már vetekedett a nagyszombatal és kulturális jelentősége mellett nagyon gazdag repertoárja van az iskoladrámák terén is. Az 1673-as dráma szintén úrnapi előadás volt: *Samaritanus vero in sacramento animarum medicus*.³³⁷

Ezek a drámák-hasonlóan a prédikációkhoz- szintén elsősorban az isteni irgalmasságot és a felebaráti szeretetet mutatták be és nem rendelkeztek „aktuálpolitikai” éllel. Leginkább nagypénteki passiójátékok keretein belül, vagy Úrnapiján (Pünkösöd utáni tizedik nap) mutatták be. A 18. századból szintén van tudomásunk olyan passiójátékokról, melyeknek részét képezte az irgalmas szamaritánus. Az 1734 nagypéntekén bemutatott ferences passiójáték ötödik jelenetében találkozunk a történetével, ám itt is az irgalmasság és a kegyelem példajaként szerepel, más egyéb tartalmat nem kapott.³³⁸

„SACERDOS

Én ugyan pap vagyok, lelkedért fáradok,
De most más dolgom van, hamar, akit látok,
Ha aztot el végzem, beteghez fordulok,
Lelki vigasztalást az után adhatok.

(...)

LEVITA (pariter ad auditores:)

Parancsolatom van én elől járomtól,

³³⁵ *Samaritanum demonstravit Eucharisticum, sanguine suo sub pane angelico plagas animarum nostrarum seu peccata sanantem*. STAUD G.: i.m. vol.2. 1986. 93; 97.

³³⁶ JABLONKAY G.: *Az iskoladrámák a jezsuiták iskoláiban*. Kalocsa, Árpád Nyomda, 1927. 8.; Takács J.: i.m. 1937. 33.

³³⁷ *Die Sacrae Eucharistiae gestatione solemnii in scenam datus Samaritanus verus in sacramento animarum medicus*. STAUD G.: i.m. vol.4. 1994. 211; 222.

³³⁸ Donát László Bálint (?): *Játék Jób és József történetével, Csíksomlyó 1734. április 23. nagypéntek*. In: DEMETER J., KILIÁN I., PINTÉR M.Zs. (szerk.): *Ferences iskoladrámák*. Budapest, Argumentum, 2009.

Hogy hamar siessek, mivel lévitáktol,
Törvényben hivattam magam magamis azoktol,
El nem maradhatok serencsés causáktol.

(...)

SAMARITANUS

Örömet, bárátom, eztet meg cselekszem,
És egyebekben is te neked ügyekzem
Szolgálni, mit lehet, mingyárt végben viszem,
Légy jó reménszégben, hol mimet keresem.

(Ad servum:)

Hallode, jo szolgám, hajcsad a szekeret,
Hamar sietséggel olajt, bort, kenetet,
Véd le a szekérről iziben ezeket,
Ad kezemben nékem, hadd kössem bé szegént!”³³⁹

VI/3. Az irgalmas katona

A korábbi fejezetek kifejtették, hogy az irgalmas szamaritánus ilyen jellegű ábrázolása egyrészt talán azért is jelenhetett meg német földön, hogy ezzel is felhívják a figyelmet a felekezetek közötti erős szembenállásra, mely sokszor fegyveres konfliktusokba torkolt, mint például a schmalkaldeni háború, és a békésebb megoldásokat szorgalmazzák. A vizsgált prédikációk pedig többször emelték ki a törökök emberi mivoltát és a velük szemben is gyakorlandó irgalmasság fontosságát. A Magyar Királyság területén a 16. században azonban nem volt jellemző a felekezetek közti fegyveres küzdelem, hisz a török hódítás elleni védekezés volt az elsődleges probléma, ráadásul a veszély nagysága sokszor egy táborba hozott katolikust és protestánst egyaránt. Ellentétek és feszültség természetesen volt, de nem olyan mértékben, mint a Német-római Birodalom területén. A 17. században azonban már lehet találni példákat a felekezetek közti erőszakos megnyilvánulásokra, például az erőszakos

³³⁹ Uo.

ellenreformáció megindulását (1660-as évek környéke), vagy Erdély részvételét a harmincéves háborúban³⁴⁰

Mindazonáltal az oszmánok ellen harcoló magyar katonáskodó réteg elé egy másik példa volt állítva, mely szintén tartalmazott irgalmasságot és könyörületet, de ugyanakkor a fegyveres vonalat is erősítette. Ez pedig *Szent Márton* története volt, akinek kultusza egészen az Árpád-korig nyúlik vissza és emlékét a prédikációktól egészen a népénekekig ápolták a korszakban.³⁴¹ *Szent Márton* katonaszent volt, akiről a hagyomány úgy tartja, hogy megsegített egy szegény kirabolt koldust azzal, hogy köpenyének felét levágta és neki adta, hogy megóvja a hidegtől. Későbbi álmában magát *Krisztust* látta, akinél az említett köpenydarab volt. *Szent Márton* tehát nagyszerű példa a keresztény katona számára és helyet is kapott *Pázmány Péter* prédikációi között, melyet az 1636-ban kiadott kötetében meg is találhatunk.³⁴²

Pázmány ebben a *Szent Márton* napi (november 11.) prédikációban az ideális keresztény katonát mutatja be, aki amellet, hogy hadakozik, oltalmazza az elesetteket és a védtelen rászorulókat (árvák, özvegyek, stb.), a lakossággal emberségesen bánik, fegyvert pedig a hit védelmében ragad³⁴³(gyakorlatilag a középkori lovageszménnyel megegyező jellemvonásokat sorol fel).

„...az kívántatik az Istenes hadakozáshoz(...), hogy Igazsággal, Istenesen, Szentül viseltessék a had. Nem elég hogy Igaz Igybe légyen a Had-viselőnek: szükség, hogy a hadakozó Törvények-szerént, igazán viselje a hadat. Nem gyűlölség-űzés, vagy bosszúállás kivánsága; nem préda reménsége, vagy ragadozás fősvénysége; nem kegyetlenség dühössége, vagy uralkodás kivánsága (...): sőt, veszedelmes bűn, ezekért hadakozni (...) Hanem arra kell

³⁴⁰ Ez az Erdélyi Fejedelemség *Habsburg* ellenes megmozdulásaira általában is érvényes (ami a Porta tudtával és jóváhagyásával történt).

³⁴¹ A népénekekben való megjelenését bővebben lásd: SZELESTEI N. László (szerk.): *Barokk prédikációk és népénekek Szent Márton püspökről*. Budapest, 2016. 166–167; 170; 173–176; 179–189; 191–193; 196–197; 199–201; 206.

³⁴² Pázmány P.: *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egynehány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk*. Pozsony 1636. Idézi: ŐZE S.: *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Budapest, Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006.105.

³⁴³ ŐZE S.: i.m.: 2006. 109.

nézni a Hadakozásban, hogy az Igasság, az Isten tisztessége, az ország bátorságos békesége óltalmaztassék. (...) Az Istenes vitéz két dologgal tartozik Felebarattyának: Egyikkel; hogy kegyetlen ne legye Ellensegehez. Nyilván parancsollya Isten; hogy (...), az Asszony-nepeket, és szóllatlan gyermekeket, meg ne öllyek a hadban: sőt a gyüölcs-termő fákat se vágják-ki, mert azok nem hadakozna ellenük. (...) Másikkal, Tartozik a vitéz ember a szegény kösségnek, hogy azt ne verje, ne fossza, ne pusztítcsa.”³⁴⁴

Pázmány ugyanebben a beszédben arra is kitér, hogy keresztény embernek vajon szabad-e fegyvert ragadni és kivenni a részét a harcokból. Mint azt korábban láthattuk a protestánsok körében jelen volt az a nézet, miszerint keresztény embernek bűnös dolog hadba vonulni és akár az oszmánok ellen küzdeni. Az érsek pont azt mondja ki, hogy (különösen az aktuális állapotok fényében) az maga a hazaárulás, ha az ember nem katonáskodik országa védelmében.

„A hadakban uralkodó sok gonoszságokra-és veszedelmekre-nézve, nem csak most a vissza-keresztelők, de régen egyebek-is, azt állatták, hogy keresztyén Embernek nem szabad vitézkedni, és hadba menni. Ez nem csak Eretnekség, hanem ország-arulás. (...) A hadakozás, Necessarium malum, szükséges gonosz,; és arravaló, hogy bántás-nélkül, békeségben élhessenek a Jámborok: hogy az Artatlanok oltalmaztassanak: hogy a Gonosz-évők büntetődgyenek, és zaboláztassanak. Azért nem gyilkosok, úgy-mond Sz. Agoston, nem bosszú-állók a kik a hadban embert ölnek (...), hanem Törvény-szolgáltatók, és közönséges Szabadság óltalmazók.”³⁴⁵

Prédikációjában ugyanakkor elítéli a törökkel való szövetkezést, valamint jogosnak nevezi az ez ellen történő fellépést. Ezzel valószínűleg *Bethlen Gábor*, erdélyi fejedelem török szövetségére célzott.³⁴⁶

³⁴⁴ Pázmány Péter: *A Romai Anyaszentegyház szokasabol Minden vasarnapokra és egy-nehany Innepekre, rendelt evangeliomokrul Predikacziok*. Pozsony, 1636. RMKI 663. 1153–1155.

³⁴⁵ Pázmány P.: i.m. 1636. 1149–1150.

³⁴⁶ „Ha ki törökkel, tatárral mégyen valamely országra, bár egyéb-aránt igaz igye vólna-is, hamis hadat visel és igazán ellene álhat minden keresztyén fejedelem. sőt tartozik ellene állani.” Pázmány 1983, III. 305. Idézi: HARGITTAY Emil: *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*. Budapest, Magyar Universitas Kiadó, 2009. 234.; Tisztelettel megköszönöm Dr. HARGITTAY Emilnek a segítségét!

A török elleni hadakozásról *Káldy György* (1572–1634) prédikációi között is találni ide vonatkozó részt.³⁴⁷ *Káldy* 1598-ban lépett be a jezsuita rendbe, majd római tanulmányai után Erdélyben töltött be hitszónoki szerepet. A *Bocskay* szabadságharc következtében távozni kényszerült és előbb Bécsben, majd Olmützben és Brünmben tevékenykedett. Ezek után Nagyszombatban és Pozsonyban volt igazgató. Legismertebb munkája az a Bibliafordítás, melyet éppen a *Pázmány* által a török szövetség miatt elítélt *Bethlen Gábor* erdélyi fejedelem költségén nyomtatott.³⁴⁸ *Az vasarnapokra való prédikációknak első része* – című 1631-es kötetében. A Vízkereszt utáni harmadik vasárnaphoz tartozó részben gyakorlatilag egy teljes prédikációt szentel annak, hogy „szabad-e a török ellen hadakozni”. Hosszan taglalja az oszmánok elleni harc jogosságát és szükségességét, valamint leírja a keresztény katonák és hadnagyok kötelességét és elvárandó tulajdonságait (hasonlóan *Pázmány*hoz), emellett megcáfolja a protestánsok „pacifistább” hozzáállásának létjogosultságát.

„...Szent Ambrus keményen meg-feddette Theodósius Chászárt, a mint Theodorétus írja; hogy, meg- büntatván a Thessaloníkiakat, válogatás nélkül ölette-meg a kikre a vitézek találtak. Ha Moyses hasonlót chelekedett, vagy parancholt s, azt úgy mint próféta chelekedte az Úr hagyásából; kinek mí regulát nem szabhatunk, Ezeket meg-tartván a keresztyén Fejedelmek, hadakozhatnak; és fő-képpen a Török-ellen, ki az egész Keresztyénsegnek ellensége és azoknak akik a Kristust vallyák, utolso veszedelmökre igyekezik, mind nyilván, s mind titkon, tűzzel és fegyverrel.

Mondaná valaki Lutherrel: A Török, Isten ostora, mellyel minket büntetni akar; kinek akarattya-ellen tusakodni nem méltó; és azért, ekkidig keveset használtak a Keresztyének a Török-ellen hadakozván. Felelet. Ha szintén az Isten büntetni akar is a Törökkel; nem kívánnya hogy el vesszünk, hanem hogy meg-térjünk. Akkor akarunk pedig meg-térni, mikor a Töröknek ellene-állunk, és abban munkálkodván, erőtlenségünket meg-ismérjük és vallyuk. és tellyes szívből az Istenhez térvén, ő-töle kérünk segítséget. Az-okáért, a mint verni akar az Isten bennünket a Törökkel, úgy akarja azt-is hogy ellene-álljunk. Továbbá: Az Isten ostora a Dög-halál is, Éhség, és egyéb efféle: de ninch olly bolond a ki azt mondgya;

³⁴⁷ *Pázmány* és *Káldy* stílusának jellegzetességeit, prédikációiknak logikus, pedagógikus felépítését Tüskés Gábor elemezte tanulmányában. Lásd: Tüskés G.: Az exemplum a 16–17. század katolikus átírat irodalmában. In: Irodalomtörténeti Közlemények, XCVI. évf. 2. szám, 1992. 142–143.

³⁴⁸ ZOVÁNYI J. (szerk.): i.m. 1977. 287–288.

hogy a betegség-ellen nem szabad orvossággal élni; az éhség -ellen szántani és vetni. De hasznát is sokszor láttuk a Török-ellen-valo hadakozásunknak: mert gyákorta szégyent vallott, és elébb nem mehetett igyekezetiben, kinek ha ellene nem állottunk vólna, a Keresztyének birodalmát éppen el-foglalta-vólna. Nagyobb hasznát is láthatnók hadakozásunknak, ha egyesek vólnánk; melly egyyességnek fel-bontója, fő képpen Luther vólt; és ha jól meg-gondolnók, a mi szerelmes hazánk veszedelmének, oka-is. Mert a mint Chochlaus írja; ő hitette el a Német Fejedelmeket, hogy nem szabad a Török-ellen hadakozni, és azért nem segétték- meg a Magyarokat; noha fogadások azt tartotta, hogy meg-segétik. Ezt a dögletes vallást, noha sok helyen állatta Luther, és a Törököt inkább dichérte a Keresztyén Fejedelmeknél, ártani akarván azzal a Romai Pápának, és az igaz Hitnek: mindaz-által, a mint egyéb dolgaiban, ebben-is álhatatlan volt, és egy könyvében, keményen víttatta a Török-ellen való hadakozást, és kárhoztatta a Töröknek mind életét, s mind törvényét.”³⁴⁹

Káldy tehát ebben a szakaszban nem tagadja, hogy az oszmán veszedelem Isten büntetése lenne, de ez a büntetés sokkal inkább próbatétel jellegű és építő szándékú. Nem a magyarság és a keresztény Európa elpusztítása a célja, hanem a helyes útra való ráterelés. *Káldy* emellett a protestánsokat és legfőképpen *Luthert* okolja azért, hogy a pogányok elleni küzdelem nem a kellő hatásfokkal zajlik a megosztottság miatt és amiatt, hogy meggyőzte a német fejedelmeket is a harc hiábavalóságáról és helytelenségéről, ezzel Magyarországot még rosszabb helyzetbe hozva. A prédikáció másik fő szakasza a keresztény katonával kapcsolatos elvárások olvashatók, melyek lényegében nem különböznek *Pázmány Péter* Szent Márton-napi gondolataitól.

„Kérdené valaki: Mi kívántatik a Keresztyén Vitéztől, hogy testi ellenségit meggyőzze, és lelkében kárt ne vallyon?

ELSŐBEN: Kívántatik, hogy igaz Hitből (melly-nélkül lehetetlen az Istennél kedvesnek lenni,) származó reménysége légyen az Istenek segítségével, nem bízakodván sem erejében és fegyverében, sem okosságában és mesterségében.(...)

MÁSODSZOR: Kívántatik az Aitatosság, melly az Isten Ígénének, vagy Törvényének szorgalmatos halgatásában, vagy olvasásában, kinek-kinek értéke-szerént, és a Szentségeknek gyakorlásában áll. (...)

³⁴⁹ Káldy György: *Az vasárnapokra való prédikációknak első része*. Pozsony, 1631. RMK I 601. 176.

HARMADSZOR: Kívántatik, hogy az emberi eszközökkel is éllyenek. Mert, noha az Isten minden eszköz nélkül is diadalmat adhat, és néha meg is adgya: mindazáltal, közönséges képpen azt kívánna, hogy mi is hozzáfogjunk, és, a mi rajtunk áll, el ne mulassuk. (...)

NEGYEDSZER: Kívántatik a Vitézektől; hogy az Elöttök-járókhöz igaz szeretettel, és hívséggel légyenek, a mint a Dávid szolgálói voltak: (...)

ÖTÖDSZÖR: Kívántatik, hogy igaz mondók légyenek, és a szövetséget az Ellenséggel –is, fogyatkozás nélkül meg-tartsák, eleget tévén fogadásoknak. (...)

HATODSZOR: Kívántatik, hogy némelly vétkeket igen el-kerüllyenek; úgy-mint, Először: A kevély kérkedékenséget, magoknak semmit nem tulajdonítván, sem hírt-nevet nem keresvén (...) II. El kerüllyék a Fösvénséget, és Ragadozást (...) III. El kerüllyék a Tisztátalan és puha életet (...) IV. El kerüllyék az Irgalmatlanságot (...).”³⁵⁰

Káldy a követelmények minden pontját egy, vagy több ó-és újtestamentumi példával támasztja alá, az irgalmasságra vonatkozó legutóbbi utasításhoz az Evangéliumból ismert római százados példáját említette meg.

Szent Márton napja alkalmára egyébként korábbról, *Beythe Istvánnak* is van prédikációja, ám ebben nem találhatók olyan gondolatok és aktualizálások, mint az eddig tárgyaltakban. Első sorban „Isten országára való vigyázásról” elmélkedik, *Lukács* evangélistára hivatkozva.³⁵¹

A fentiek alapján több következtetést is levonhatunk. Egyik az, hogy az általunk ismert magyar prédikációsgyűjteményekben nem túl gyakori jelenség az irgalmas szamaritánus példája, sőt sok esetben csak említésként szerepel egy-két mondat erejéig. A másik pedig az, hogy ezeket a példázatokot nem ágyazták bele a korszak politikai és katonai eseményeibe (ha aktualizálás tapasztalható, az is leginkább a felekezetek közti ellentétekre utal) és a fent vizsgáltak egyikében sem tűnt föl a török semmilyen szerepben, hanem inkább olyan üzenetként és tanulságként hagyományozzák tovább, ami örökérvényű, időtálló és nem csak egy konkrét eseményre, időszakra vonatkozik. A vizsgált prédikációk esetében

³⁵⁰ Káldy Gy.: i.m. 1631. 177–178.

³⁵¹ Beythe I.: *Az Zentök fő Innepiről való Evangeliumok magyarazattyokkal...* Németújvár, 1584. RMK I 218. 99–103.

mindenképp megállapítható, hogy a szamaritánust leginkább Krisztusként értelmezték (ami német földön is a leggyakoribb párhuzam volt), a rabbit és levitát illető hasonlatok azonban mutatnak némi hasonlóságot a német példákban találhatóakkal. Annak ellenére sem tűnik fel a török ezekben a prédikációkban, hogy a magyar protestáns felekezetekre erős hatást gyakorolt a német, illetve a németalföldi protestantizmus, hiszen számos prédikátor végezte tanulmányait német földön tovább erősítve a két terület közötti kulturális transzfert. Emellett Szászországgal (ahonnan a korábban említett képi ábrázolások és prédikációk nagy része származik) hagyományosan jó volt a kapcsolat már a kereskedelem miatt is. Az Erdélyi Fejedelemség és a felvidéki városok is élénk kereskedelmi kapcsolatot tartottak fenn ezekkel a területekkel, az ott élő szász lakosság pedig mindig is fogékony volt az új áramlatokra, emellett olyan jeles német humanisták is éltek itt, mint a *Bocskai* udvarában szolgáló és Wittenbergben, illetve Drezdában tanult *Bocaius* (*Johann Bock*, 1569–1621).³⁵² Ilyen tényezők mellett végül is lett volna lehetőség egy olyan szellemi kapcsolatnak is, melynek köszönhetően hazánkban is előtűnne ez a képtípus. A szász területek mellett Németalföld is ápolta kulturális kapcsolatokat Magyarországgal, a magyar protestánsokkal és az Erdélyi Fejedelemséggel. Ennek a virágzó kapcsolatnak az egyik központi alakja a 16. század első felében *Oláh Miklós* érsek (1553–1568) volt (aki maga is tartózkodott Németalföldön), aki *Erasmusszal* és *Petrus Nanniuszal* (1500–1557) is jó viszonyt tartott fenn, valamint az ő idejében több németalföldi humanista is járt és tanult Magyarországon (pl.: *Nicasius Ellebodius*, *Guilelmus Sulenius de Flandria*). Ez a kapcsolat többek között hatással is volt a németalföldi *antiturbica* irodalomra, valamint *Erasmus*, *Nannius* és *Sylvester János* törökellenes bírálata Magyarországon párosult a wittenbergi történelemszemlélettel, ezzel létrehozva a közép-európai panaszirodalom jellegzetes stílusát.³⁵³

Ebben az esetben persze katolikus kapcsolatról beszéltünk, de protestáns részről is kölcsönösen fontos volt egy ilyen jellegű összeköttetés, hisz ez által az európai protestánsok érdekét is jóval hatékonyabban tudták képviselni. Ezért is kísérte olyan nagy figyelem a *Bocskai*-féle felkelést (1604–1606), illetve önmagában a katolikus *Habsburg* uralkodóval

³⁵² TESZELSZKY, Kees: Diplomáciai iratok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt. In: PUSZTAY Gábor – BOZZAY Réka (szerk.): *Debrecentől Amszterdamig, Magyarország és Németalföld kapcsolata*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Néderlandisztika Tanszék, 2010. 64–65.

³⁵³ BITSKEY István: Németalföldi humanisták a 16. századi Magyarországon. In: PUSZTAY – BOZZAY (szerk.): i.m. 2010. 45–47.

szembeni ellenállási mozgalmakat, hiszen az európai protestáns hatalmaknak jól jött a „nagy ellenfél” gyengítése (pont úgy, ahogy az oszmánoknak is jól jöttek ezek az európai felekezeti szembenállások). A diplomáciai kapcsolatok mellett a kulturális transzfer is áthatotta Európa és így Magyarország és Erdély protestáns felekezeteit, és az ezt megtestesítő átfogó kapcsolati és kulturális hálózat, az ún. *Respublica Litterarum* egészen az Erdélyi Fejedelemségig elért.³⁵⁴

VI/4. Összegzés

Az eddig vizsgált területeken a „kegyes”, vagy „jó” török képe leginkább felekezeti, illetve politikai okokból (a katolikus *Habsburg* udvar iránti ellenségesség és a konfessziók közti konfliktusok) verhetett gyökeret és terjedhetett el, emellett ezen területek protestáns és katolikus közösségei folyamatos kulturális transzfert tartottak fenn egymással. Magyarország azonban abban tér el a többi vizsgált országtól, hogy egyrészt jelentős része oszmán megszállás alatt volt a 16. század első felétől és területén rendszeresen folytak harcok, vagy történtek atrocitások. Másrészt pedig habár a *Habsburg* udvarral, valamint a katolikusokkal nem volt felhőtlen a protestáns felekezetek viszonya, mégsem fajult el olyan nyílt belháborúvá, mint a schmalkaldeni háború, vagy olyan általános függetlenségi háborúvá, mint a Németalföldön dúló 80 éves háború. Ezért a német, vagy holland megítélésekhez hasonló jellegű pozitív oszmánképre gyakorlatilag még csak igény se volt, a hadi helyzet és a korabeli magyar tudat szerves részét képező „kereszténység védőbástyája”-toposz pedig ennek még az esélyét is ellehetetlenítette. Elszigetelt, egyedi kivételek természetesen akadtak a 16. században, mint azt *Torda Zsigmond*nál is láthattuk (ami pont a német területről érkező hatások példája), de ezekhez is legtöbbször egy baljós aspektus is társult. A legfőbb ellenség mindig a török maradt és ennek egyesítő ereje is volt a katolikusok és protestánsok között, akik gyakran egy azon várban szolgálva vették fel ellenük a harcot.

Némileg más a helyzet az Erdélyi Fejedelemséget tekintve, ám alapjaiban hasonló. Erdély protestáns hatalom volt, területén a felekezetek pedig viszonylagos békességben megéltek egymás mellett. Protestáns államként és oszmán vazallusként a *Habsburgok* ellenségének

³⁵⁴ TESZELSZKY K.: Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében. In: G. ETÉNYI N., HORN I. (szerk.): *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Budapest, L'Harmattan kiadó, 2010. 147–148; 162–163; TESZELSZKY, K.: i.m. 2010. 70–71.

minősült, a Porta támogatását élvezte, kapcsolatban állt közép- és nyugat-európai protestáns hatalmakkal, a területén élő szászok pedig nyitottak voltak a nyugatról érkező új irányzatokra. Mindezek ellenére továbbra is az oszmánoktól való függés és a fenyegető közelségük nagyban megakadályozta a pozitív toposzok elterjedését. *Bethlen Gábor* kiváló példa rá, hogy az erdélyi fejedelmek féltek a Porta haragjától és tisztában voltak vele, hogy hatáskörük túllépésével súlyos csapást hozhatnak Erdélyre, de a kereszténységre is. Erre *II. Rákóczi György* (1648–1660) és *Kemény János* (1661–1662) esete szolgál példaként, amikor az oszmánok mindkét alkalommal sereggel támadtak Erdélyre, hatalmas pusztítást okozva és a fejedelemség mozgásterét még jobban korlátozva. Ezek az események mély nyomot hagytak Erdély kulturális emlékezetében, ami még a 18. században is érezhető volt.

VII. Kitekintés a 18. századra, konklúziók

VII/1. II. Rákóczi Ferenc szamaritánusa

A pozitív oszmánkép és az irgalmas szamaritánus-toposz magyarországi előfordulásának kutatása arra a megállapításra jutott, hogy habár elenyésző számban előfordult pozitívabb megítélés, ezeket mégis egy baljós hangvétel ellensúlyozta. Emellett magának az említett párhuzamnak a korszak politikai, katonai eseményei, illetve eszmei jelenségei miatt minimális esélye volt gyökeret verni a 16–17. században. Ennek a hasonlatnak az első és jelen pillanatban egyetlen ismert magyar vonatkozású képviselője a 18. századból származik. *II. Rákóczi Ferenc* fejedelem (1704–1711) -noha politikájában igyekezett elzárkózni a Portától- emlékirataiban, a *Vallomások* harmadik könyvében ugyancsak irgalmas szamaritánusnak nevezi a törököt, miután csalatkozni kellett európai szövetségeseiben és az Oszmán Birodalom területén lelt végső menedékre száműzetése során:³⁵⁵

„Ó, végtelen jóság, vajon nem hasonlatos-é az én példám a Jerikóba menő és a latrok hatalmába került ember példázatához? Nem a levita, nem a pap tanúsít szeretetet irányomban, hanem a szamaritánus. Keresztény fejedelem bosszúja üldöz, halálba kerget, a többiek távol tartanak határaiktól, íme, a török befogad, olajat és bort önt sebeimre. Ó, idők, ó, erkölcsök! Amikor parancsaidat tanítványaid száműzik, és hitetlenek gyakorolják!”³⁵⁶

Mindenképpen fontos itt megjegyezni azt, hogy az Oszmán Birodalom mindig szívélyes volt a nagy ellenség, a Habsburg Birodalom ellen fegyvert fogókkal („az ellenségem ellensége a barátom”-alapon). Ez látható volt a 16–17. századi politikájában is és ez a nyitottság megmaradt a 18–19. században is. Az is fontos szempont, hogy *Rákóczi* ezt a kijelentést mint hálás magánember tette, aki ekkor már a keresztény hatalmak (pl.: franciák, lengyelek) támogatására, valamint a számára való menedék nyújtására nem számíthatott, ellenben a török jóindulatára igen. Ebben a kontextusban ez a hasonlat kézenfekvő, hiszen az ő esetében is az ekkor is leginkább ellenségnek és pogánynak nevezett fél volt az, aki kegyes gesztust

³⁵⁵ Tisztelettel megköszönöm R. VÁRKONYI Ágnesnek, hogy felhívta erre a figyelmemet!

³⁵⁶ II. Rákóczi Ferenc: *Vallomások*. SZEPES Erika fordítása. Pécs, Alexandra kiadó, 2003. 281.

gyakorolt a kiszolgáltatott embernek (jelen esetben *Rákóczinak*). Mivel azonban ez csak az ő emlékirataiban tűnik fel és nem terjed el szélesebb körben, ezért ezt csak egy egyedi, elszigetelt esetként tarthatjuk számon a disszertáció által vizsgált időszakon kívül. Mindazonáltal a fenti idézet maga a törökre vonatkozó szamaritánus-kép magyar nyomainak szempontjából nagyon érdekes és egyedülisége miatt értékes.

VII/2. Oszmánkép a 18. században és az erdélyi örmények körében

Az európai törökfélelem csak a 17. század folyamán fog fokozatosan alábbhagyni, mikor már bebizonyosodik, az oszmánok nyílt csatában való legyőzhetősége és egyre nyilvánvalóbbá válnak a birodalom hiányosságai, gyengeségei és belpolitikai válságai. Az Oszmán Birodalom meggyengülése és az európai hatalmak győzelmei hozták meg azt a fordulópontot, amelytől a török már egyre inkább elveszítette azt a démonizált és már-már mitizált képet, ami a 16. század első felétől jellemezte a közép- és nyugat- közép európai (főleg a német területek) közvélemény számára. A legyőzhetetlenség mítoszának megroppanása következtében az oszmánok Antikrisztus-képében való feltűntetése is egyre inkább visszaszorult a köztudatból. Ezeket a képeket már csak az olyan nagyszabású események szították fel újból, mint Bécs 1683-as ostroma, illetve a Szent Liga hadjárata (1684–1699), ám ezek a fellángolások is csak átmenetiek voltak. Érdekes megfigyelni, ahogy a 16–17. századi allegorikus ábrázolásokon az oszmánokat jelképező bestia mérete is egyre csökken az idők folyamán, míg a félholdat karmai közt szorongató császári sas alakja szinte már állandó kellék lesz.

A kegyetlen-törökképnek ugyanakkor jelentős hatása volt az erdélyi örmény közösségekre is, melynek egy igazán szemléletes példája az a szamosújvári ábrázolás, mely az örmény apostoli egyház egyik legrégebbi és legjelentősebb szentjének, *Szent Hripszimének* mártírságát mutatja be. A legenda szerint *Hripszime*, aki tisztasági fogadalmat tett, elmenekült *Diocletianus* császár (284–305) elől, aki erőnek erejével is el akarta őt venni. Társaival egészen az akkori örmény főváros, Vagharshapat környékéig menekült és ott leltek menedékre. Rendkívüli szépsége azonban nem maradt észrevétlen és magának *III. Trdatnak*, az örmény uralkodónak figyelmét is felkeltette. *Hripszimét* maga elé rendelte és felajánlotta, hogy királynőjévé teszi, amit ő elutasított, ezért ő és társai iszonyatos kínok között haltak

meg. Az említett képen jellegzetes barokk vonásokkal láthatjuk *Hripszime* és társai sorsát, ahogy a király elé viszik, majd megkínózzák és kivégzik a többiekkel együtt (29. ábra).³⁵⁷

Ami azonban ezt a festményt igazán érdekessé teszi, az hogy a király, valamint az ítéletet végrehajtó katonák mind törökként jelennek meg, az öltözetük, fegyvereik a klasszikus európai törökábrázolás jegyeit hordozzák magukon. Az, hogy a Szentet és mártírtársait kivégző katonákat törökként jelenítik meg természetesen nem példanélküli, hisz ez a 15. és 17. század között széles körben elterjedt volt Európában és az oszmánok brutális kegyetlenségét is ily módon kívánták bemutatni, ami a nagy törökfélelem, a „*Türkenfurcht*” idején meghatározó elem volt. Arról is van tudomásunk, hogy sokszor a Bibliában szereplő negatív karaktereket, mint például *Poncius Pilátust* is ábrázolták törökös öltözékben.³⁵⁸ Ami ezt a fenti festményt még inkább különlegessé teszi, az ugyanaz, mint a szászországi irgalmas szamaritánusról szóló ábrázolások: a keletkezési dátuma. Ez a kép ugyanis 1778-ból származik, majd 80–90 évvel az oszmánok Magyarországról való kiszorítása és a Szent Liga győzelme után, abból az időből, amikor nyugatabbra már jóval gyakrabban tekintettek kuriózumként az oszmánokra, a török kultúrára és egyre inkább semleges, majd pozitív szemlélet kezdett kialakulni.

Az európai örmény diaszpórák immáron harmadik esetben kerülnek kiemelt szerephez a kora újkori oszmánképet illetően. Az örmények, legyenek akár az Oszmán Birodalom és Európa között ingázó kereskedők, vagy a birodalomból kivándorolt és Európában letelepedett közösségek, első kézből való hírekkel és tudnivalókkal szolgáltak mind az Oszmánokról, mind a birodalomban élő örmény és más keresztény csoportok életkörülményeiről, ezzel is befolyásolva az adott ország oszmánképének (azon belül is leginkább annak negatív aspektusainak) formálódását. Éppen emiatt a disszertációban említett németalföldi, lengyelországi és erdélyi örmények az európai oszmánkép kulturális transzferének kiemelt közvetítő csatornájává váltak.

³⁵⁷ KOVÁCS Bálint, PÁL Emese (szerk.): *Távol az Araráttól, Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest, 2013. 144–145. SYNEK, Eva M.: *Heilige Frauen der frühen Christenheit Zu den Frauenbildern in hagiographischen Texten des christlichen Ostens*. Würzburg, 1994. 139–141.

³⁵⁸ FICHTNER, P.S.: *Terror and Toleration, The Habsburg Empire Confronts Islam 1526–1850*. Reaktion Books, London 2008. 52.

Noha az évszázadokon át rettegett Oszmán Birodalom ekkorra már csak árnyéka volt korábbi önmagának, a törökfélelemnek még a 18. század első felében is tapasztalható volt a fellángolása, különösen a *Habsburg*, illetve magyar területeken. Az 1716–18-as, illetve az 1736–39-es osztrák-török háborúk még mindig azt mutatták, hogy az Oszmán Birodalom, noha erejét tekintve jócskán alulmúlta 16. századi önmagát, még mindig veszélyfaktort jelent a térségben. Ennek a veszélyfaktornak az érzetét azonban a helyi kulturális emlékezet is nagyban befolyásolta, hiszen a 18. század első felében még nem csak azok a személyek emlékeztek élénken a harcokra, akik a felszabadító háborút végig küzdötték és túléltek, hanem a magyarországi nemesi családokba, valamint a török háborúk és az oszmán megszállás által leginkább sújtott területek lakosságának emlékeibe is beleivódott az elmúlt 150 év emléke.

Ez a magyar rendi politikában is érezte hatását, hisz sokan pontosan azért nem tartották elfogadhatónak a *Habsburg*-háztól való teljes elszakadást, mert továbbra is tartottak attól, hogy az ország egyedül még nem lenne képes megállni egy esetleges újabb nagyméretű oszmán támadást. 1741-ben többek között emiatt álltak ki a magyar rendek *Mária Terézia* (1740–1780) mellett. A 17. század derekától, de még inkább a 18. századtól Európa szerte már egyre jobban érdeklődnek a török kultúra, a török, mint ember iránt. Egyre több elismerő feljegyzés is születik, melyekben például az Oszmán Birodalmon belüli vallási türelmet, vagy magát az államszervezetet méltatják. Mindemellett az Oszmán Birodalom továbbra is potenciális kereskedőpartner maradt az olyan európai hatalmak számára, mint Németalföld, Anglia, vagy a Francia Királyság.

A 18. század Európájában az oszmánok legyőzésével a törökkép fokozatos átalakulása új lendületet kapott, mely érthető módon először azokon a területeken bontakozott ki, amelyek amúgy nem is voltak közvetlen fenyegetés alatt (mint például Anglia, vagy Franciaország). A Habsburg Birodalomnak ehhez némileg több idő kellett.³⁵⁹ A 18. század egyik nagy enciklopédiája, a *Großes Universallexikon* például jól összefoglalja a korabeli török megítélést. A reneszánsz elképzelést tovább megőrizve szintén a trójaiaktól eredezteti őket, a tulajdonságaik közt pedig megemlíti a büszkeséget, a bosszúszomjasságot és a kegyetlenséget is. Ugyanakkor a bujaságukról is említést tesz: „ihnen ihre Religion und

³⁵⁹ BARBARICS Zs.: i.m. 2000. 361.; PAPE, Maria E.: *Die Turquerie in der bildenden Kunst des 18. Jahrhunderts*. Köln 1987. 1–121.

Gesetz, krafft deren sie nicht nur 4 Eheweiber zu gleicher Zeit, sondern auch so viel Concubinen, als sie wollen, halten dürffen, gute Gelegenheit giebt.” Étkezési szokásuk és mértékletességük azonban pozitív, akárcsak vallásosságuk, katonákként pedig bátrak és lelkesek. Műveltségükről annyit mond, hogy sok esetben nem is olyan barbárok, mint azt elképzelné az ember. Összességében tehát viszonylag semleges módon, tájékoztató, analitikus hangvétellel és nagy részletességgel írja le az oszmánokat, a történelmüket, vallásukat és tulajdonságaikat.³⁶⁰

Német kontextusban érdemes még megemlíteni egy 1720-as augsburgi ún. „*Völkertafel*”-t, mely táblázatszerűen összehasonlítja egymással a németek és törökök tulajdonságait. A táblázat kitér a modorra, mely a német őszinteséggel szemben a töröké „olyan, mint az áprilisi időjárás”. A törököt emellett többek között lustának, csalónak, de gyengédnek mondja, aki bővelkedik lágy és puha dolgokban. Állatokat tekintve a németeket az oroszlánhoz hasonlítja, míg a törököt a kutyához.

„Sitten: offenhertzig – wie das Aprilwetter

Natur und Eigenschafft: ganz gut – ein Liegen Teufel

Verstand: Witzig – oben auß

derer Eigenschaffen Anzeigung: Überal mit – zärtlich

Wissenschafft: in Weltlichen Rechten – ein falscher Politicus

Tracht der Kleidung: Nachäffer – auf Weiber Art

Untugenden: verschwenderisch – noch betrieglicher

Kranckheiten: am Podagra – an Schwachheit

Kriegs Tugenden: unüberwindlich – gar faul

Haben Überfluß an: an Getrayd – an zart und weichen sachen

Verzehren die Zeit: mit trincken – mit kränklen

³⁶⁰ Johann Heinrich Zedler: *Grosses vollständiges Universal Lexicon Aller Wissenschaften und Künste [...]*, Vol. 45, Halle/Leipzig, 1745. 1629–1700; GRIMM, G.E.: i.m. 2011. 46.

Vergleichung mit denen Tieren: einem Löwen – einem Hund

Im Leben und Grab: im Wein – im Betrug”³⁶¹

Ez a táblázat, noha már nem démonizálja az oszmánokat, mégis a 16–17. századi negatív törökkép klasszikus elemeit tartja meg.

A változó törökkép a képzőművészeti alkotások kapcsán is szemmel látható, hiszen a 18. század folyamán a bibliai, vagy akármilyen keleti témájú alkotásokon már gyakorlatilag állandóvá válik a turbános török, vagy arab alakja, ez azonban leginkább már azért van, mert a török az a keleti nép, mellyel az európai ember leggyakrabban kapcsolatba lépett és megjelenése az évszázadok során beleivódott a köztudatba.

VII/3. Hol a határ? –Az európai oszmánkép felekezeti dimenziói

A téma kutatása során az is szemmel látható volt, hogy az európai oszmánkép kulturális transzferének, illetve vizuális reprezentációjának egyik legfontosabb mozgatói és csatornái a keresztény felekezetek voltak. Mind a katolikus, mind a protestáns egyházi személyek, gondolkodók szolgáltatták azt a szellemi, filozófiai háttérrel, amely nélkül az oszmánkép alapvető aspektusai nem terjedhettek volna el a kontinens szinte minden szegletére. Maga az európai oszmánkép alakulásának legmarkánsabb időszaka egybeesik a katolikus és protestáns felekezetek közti ellentétek kialakulásával is és ez meg is látszik az adott felekezetek oszmánellenes retorikájában, illetve az általuk közölt oszmánkép egyes aspektusaiban is. Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon lehet-e egyértelmű határvonalat húzni a felekezetek oszmánképe között, és ha igen, hol?

A felekezetek amellet, hogy egy közös töről fakadnak, folyamatosan érintkeztek egymással, közös pontok alakultak ki, melyeken át egymásra hathattak, egymástól meríthettek és ennek köszönhetően egy konfesszionális kultúrtranszfer kialakulásáról is beszélhetünk nem csak teológiai téren, hanem az oszmán-, illetve iszlámképpel kapcsolatban is. Láthattuk, hogy a felekezetek ebben a témában közös forrásokból dolgoztak és ebből még közös termék is

³⁶¹Egyéb 1720/30-as stájerországi táblázatokon a törököt inkább macskához, mintsem kutyához hasonlítják már. GRIMM, G.E.: i.m. 2011. 47.

születhetett. Erre az egyik legkiválóbb példa a református *Bibliander* korábban már bemutatott 1543-as gyűjteménye, amely egyszerre foglal magába katolikus és protestáns szerzők tollából származó írásokat és még a 17. században is jelentős forrása volt a felekezetek számára.³⁶²

Ugyanilyen közös pontként tekinthetünk a német és németalföldi területeken talált irgalmas szamaritánus-török párhuzamra. Ennek érdekessége abban rejlik, hogy a szászországi ábrázolások mind evangélikus templomokban találhatóak, de az ezzel kapcsolatban talált és az ezt megmagyarázó prédikációk szinte mind katolikus egyházi személyektől, vagy pedig egy katolikus orientalistától (*Postel*) származik és érdekes módon azok a talált prédikációk, melyek evangélikus, vagy református lelkésztől származnak, sokkal inkább alkalmazzák a krisztusi párhuzamot. Mégis az egyértelműen elmondható, hogy ez a fajta hasonlat ismert volt a felekezetek körében és a katolikus prédikációkban talált magyarázatok összeegyeztethetőnek is bizonyultak az evangélikus képi ábrázolásokkal.

Az első és egyik legegységesebb törésvonalat a katolikus és protestáns törökkép között a német fejezetben is felvázolt korai szakaszban, a 16. század első felében húzhatjuk meg. Ez az az időszak, amikor a katolikus fél keresztes hadjáratának gondolata ütközik *Luther* és hívei pacifistább vonalával. Ez a két álláspont azonban közeledni kezdett egymáshoz és a Bécs ostroma utáni években már inkább a támadó jellegű keresztes háború és a védekező jellegű igazságos háború, illetve a harc pápai, vagy császári vezetésének gondolata állt szemben egymással. Nagy eltérést mutatott az oszmánok megítélése is a 16. század első felében, hiszen a katolikus császárral szembe került protestánsok előszeretettel emelték ki az oszmánok vallási türelmét és az uralmuk alatt élő keresztények háborítatlan életét felekezettől függetlenül. Ezt a meglátást tartalmazta *Gyalui Torda Zsigmond* levele is 1545-ben.³⁶³ Az valóban elmondható, hogy létezett egy bizonyos szintű kölcsönös szimpátia a protestáns felekezetek és az oszmánok között. Ez részben a vallásuk egymáshoz hasonló elemeinek is volt köszönhető, mint például a szentképek, ikonok használatának mellőzése, sőt elítélése, részben pedig a közös politikai beállítottságuknak, a *Habsburg* uralkodó és a pápa iránti ellenszenvnek volt köszönhető. Hozzá kell tenni azt is, hogy a Porta jóindulata a protestánsok irányába inkább volt politikai manőver, mint hitbeli meggyőződés. A szultán örült a

³⁶² Lásd fentebb, az I. fejezetben.

³⁶³ Lásd fentebb, a VI. fejezetben.

kereszténység újonnan támadt megosztottságának és a *Habsburg* császári udvar figyelmét is elterelő belviszályoknak, ezért érdekében is állt ennek hosszú távon való fenntartása.³⁶⁴ A kezdeti meggyőződések után a protestáns felekezeteknek az oszmánok felé való nyitása a 16. század második felétől szintén már első sorban politikai lépéssé módosult, hiszen mind a *Habsburg* uralomtól elszakadni vágyó Németalföld, mind a Katolikus Liga és a császári erők ellen a harmincéves háborúban küzdő Protestáns Unió a katolikus ellenfélre való minél nagyobb nyomásgyakorlás céljából vette fel a kapcsolatot az Oszmán Birodalommal. Mindeközben tisztában voltak vele, hogy egy nagyobb méretű oszmán beavatkozás hatalmas veszélyt jelentene az európai kereszténységre nézve, ezért az olyan reálpolitikusok, mint például *Bethlen Gábor* csak remélni tudták, hogy a konfliktusnak mihamarabb vége lesz és nem fajul el odáig.³⁶⁵

Az is feltűnő, hogy ez a fajta nyitás az oszmánok felé leginkább akkor történt meg, amikor a Német-római Birodalom területén a felekezeti szembenállások nyílt konfliktussá eszkalálódtak. Amikor azonban viszonylagos béke uralkodott a birodalomban és a törökkérdésre került ismét a figyelem súlypontja, a felekezetek oszmánképe egyre több szempontból mutatott átfedéseket egymással, egységesebbé vált. A törököt megemlítő prédikációk hangvétele hasonló volt, a törököt azonos jelzőkkel illették („*Erzfeind der Christenheit*”, „*Bludhund*”, stb.), és pusztán ezeket az elemeket szemlélve sok esetben nem is lehet megkülönböztetni egy evangélikus prédikációt egy katolikustól. Ez a tendencia látható a magyar lutheránus és kálvinista prédikátorok, illetve a katolikusok esetében is, akiknél a nemzetközileg használt közös negatív jelzők mellett a saját hazájukra jellemző, további pejoratív kifejezéseket is használnak (pl.: „mohácsi ördögök”, „vadkanok”, stb.)³⁶⁶

Nem mondhatjuk azonban azt sem, hogy az oszmánok felé való nyitás kizárólagosan protestáns jelenség lett volna, hiszen ez Franciaország mellett a katolikus Velence politikájában is többször előfordult, Lengyelország esetében pedig nem egy esetben konkrétan keresztény(katolikus)-muszlim együttműködésről is beszélhetünk. Hasonlóan fontos felekezeti találkozási pont volt az oszmánok megtérítésének gondolata, mely protestáns

³⁶⁴ GOFFMAN, D.: i.m. 2002. 109–111.

³⁶⁵ SHAW, S.: i.m. 1976. 199.; VAUGHAN, D.: i.m. 1954. 197–201.; ALMÁSI G.: i.m. 2014. 40.; DE GROOT, A.H.: i.m. 1978. 83.; HAMILTON, A.: i.m. 2001. 8.

³⁶⁶ Bővebben lásd az I. és III. fejezetekben.

oldalról már a 16. században létezett és ettől remélték a harcias természetük megszelídülését. Ahogyan az egyik előző fejezetben is szó esett róla, ez a missziós tudat azonban akkor ment át igazán a gyakorlatba és ért el tényleges eredményeket is, amikor a katolikus oldalon is megjelent és a jezsuita rend egyik kiemelt küldetésévé vált.³⁶⁷

Meg kell említeni azonban azt is, hogy a jezsuita rend missziós tudata nem mindenhol volt koherens, hiszen az itáliai és spanyol szerzetesek optimista nyitottságával szemben Magyarországon továbbra is a szellemi-lelki és fegyveres harcot szorgalmazták, mint azt *Pázmány Péter* egyes írásaiiban is láthattuk. Itt érvényesül a földrajzi tényezők hatása, mivel a közép-európai jezsuiták egyik elsődleges küldetése inkább a rekatolizációs folyamatok elősegítése és az oszmánok elleni küzdelemre való buzdítás volt.³⁶⁸ Velük szemben az itáliai és spanyol területeken a már említett missziós tevékenység kapott nagy szerepet, ezt pedig tovább erősítették az Újvilági tevékenységek során gyűjtött tapasztalatok.

Összességében tehát elmondható, hogy a megosztottság ellenére több olyan közös érintkezési pontja van a katolikus és protestáns oszmánképnek, melyeken keresztül egymásra is gyakoroltak hatást. Egyértelmű határvonalat igazából akkor lehet húzni a két oldal között, amikor a felekezeti feszültségek nyílt konfliktussá fejlődtek ki (mint például a schmalkaldeni háború, vagy a harmincéves háború), vagy amikor az oszmánokat a polémikus retorika eszközeiként egymás minél negatívabb módon való feltüntetéséhez használták (bár itt már tapasztalható átfedések vannak). A belső feszültségek csökkenésével és a törökveszély növekedésével azonban ezek a határok sok esetben elmosódnak, átfedéseket, azonos terminológiát, motívumokat és alapvető egyetértést is tapasztalhatunk. Mindemellett a földrajzi és politikai tényezők is nagy befolyásoló szereppel bírtak, melyek azt is eredményezték, hogy egy adott felekezet oszmánképének az adott régióktól, országoktól függően más-más variációja jelenhetett meg. Ebből a szempontból tehát a nyugati

³⁶⁷ Lásd fentebb, az V. fejezetben.

³⁶⁸ A közép-európai jelenségek egyik sajátosságát mutatja az amúgy *Luthert* követő csehtestvér író és diplomata, *Václav Budovec* (1551–1621), aki minden keresztényt a testvérenek mond, ki hiszi a Szentháromságot és ellenségének pedig egyértelműen a törököt nevezi meg. Jómaga a felekezeti sokszínűség és a köztük lévő béke híve volt, a törököt pedig sokakhoz hasonlóan lelki és katonai fenyegetésként látja. Fő művéhez, az *Antiakorán* –hoz (1614) ő is nagyban merített *Bibliander* gyűjteményéből. Kovács Eszter: Iszlámismeret Csehországban a 16–17. század fordulóján. Előadás a Szent-Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány szervezésében, 2016. április 20.

kereszténység a felekezetek közötti erős és folyamatos kulturális transzfernek köszönhetően mégsem volt annyira megosztott, mint azt előzetesen feltételeznénk.

VII/4. Konklúzió, végső gondolatok

Jelen disszertáció több egymáshoz kapcsolódó kérdést tett fel egy adott témakörön belül, több kutatási és elemzési módszert igénybe véve, hogy minél összetettebb módon vizsgálhasson egy összeurópai jelenséget, melynek egyik fő kiindulópontja egy eddig nem tárgyalt 16. századi, Szászországban felfedezett toposz. A fent tárgyalt, egyértelműen pozitív képet mutató törökként megjelenített irgalmas szamaritánus ábrázolások, és az ezzel kapcsolatos prédikációk nem csupán tovább színesítik eddigi ismereteinket az európai törökképről, hanem ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy még abban az időszakban is lehet találkozni ilyen jellegű pozitív ábrázolásokkal, amikor a térségben a töröknek a legrosszabb a megítélése és az Antikrisztusként, illetve ősellenségként való feltűntetése a legáltalánosabb nézet az érintett területeken. A képek jelentésére több lehetséges értelmezés is bemutatásra került, ám a kutatás során megvizsgált prédikációk azt a magyarázatot erősítik, hogy az oszmánok Isten teremtményeiként, emberként szintén képesek irgalmas cselekedet végrehajtására és ez az irgalmasság nekik is kijár. A hasonlat tehát a felekezeti szembenállások mellett egy békülékeny, nyitottabb és reménykeltő felfogást mutat be, melynek Szászország jelentette az általunk eddig ismert egyik legnagyobb és Európában jelenleg páratlan koncentrációját. Mindemellett maga a látvány, hogy a rászoruló, sebesültön a két különböző felekezethez tartozó egyházi személy helyett egy fegyveres oszmán török segít (és mindez a lepantói csata és a világvégevárás időszakában) hatalmas kontrasztot jelentett a kor emberének.

A további kutatások azt is megválaszolták, hogy ez a vizuális hasonlat nem pusztán egy egyedi, elszigetelt eset, hanem előfordult a protestáns vezetésű, a *Habsburgoktól* elszakadni vágyó és az Oszmán Birodalom felé politikailag és kereskedelmileg nyitó Németalföldön is, noha nem olyan mély értelemmel és nem templomi közegben. Más, katolikus közegekben ennek a hasonlatnak a létezéséről eddig nem rendelkezünk tudomással, azonban egyéb pozitív aspektusok léteztek. Ilyenek voltak például Lengyelországban, ahol a muszlim-keresztény kooperáció és együttélés mellett a történeti emlékezet jó emlékeket is

megőrzött a tatárokról, vagy az itáliai jezsuiták és közülük is a történettudomány által nem tárgyalt *Giulio Mancinelli* illusztrációján, ahol az oszmánok a keresztény tanításokra nyitott, eltévelyedett, de téríthető emberekként jelennek meg és nem tűzzel-vassal irtandó Antikrisztusként, ösellenségként. Habár a vizsgált országok, régiók között komoly kulturális transzfer volt tapasztalható a 16–17. században, magyar és erdélyi területen az irgalmas szamaritánus-hasonlat megjelenésének és elterjedésének minimális volt a valószínűsége és az elenyésző számú pozitívnak nevezhető megítélés is vagy inkább baljós hangvétellel vegyült, vagy pedig a vizsgált korszakon kívül, elszigetelt esetként létezett. Az erdélyi örmények történeti emlékezete pedig még a 18. század utolsó harmadában is megőrizte az oszmán hódítás és a török háborúk borzalmait, mely emléket a *Szent Hripsziméről* készült képi ábrázolás is híven tükrözte.

A pozitív oszmánkép kontextusba helyezése miatt fontos volt összehasonlítani a disszertációban vizsgált országok, régiók oszmánképét. Ennek során a korszakban igazából három fő réteget lehetett megkülönböztetni. Az első az oszmánkép azon aspektusaiból, motívumaiból és kifejezéseiből állt, melyek gyakorlatilag a kontinens minden részén ugyanolyan formában megtalálhatóak voltak. Ezek lehettek az oszmánok kegyetlenségét, brutalitását, pogányságát kiemelő negatív, vagy a fegyelmüket, vallásosságukat, egységüket elismerő pozitívabb vélemények. A második réteg már az erre épülő, a földrajzi és politikai helyzet (az oszmán támadások helyszíneitől való távolság és a Portával ápoltt kapcsolatok) által is befolyásolt és egy kisebb régióra koncentrálódó elemekből állt. Ide tartoznak a német, a magyar vagy a lengyel területeken is megtalálható apokaliptikus megítélések, mint a Góg és Magóg-hasonlat, az Antikrisztus, vagy a bestia, illetve sárkány-jelzők. A kutatás jelenlegi eredményei szerint leginkább ide lehet tenni a török-szamaritánus-hasonlatot is, habár megjegyzendő, hogy ez továbbra is az uralkodó irányzattól eltérő, alatta diszkrétan meghúzódnó toposz marad. A harmadik, még szűkebb réteg pedig már a lokális aspektusokat tartalmazza, ami egy adott országra, népre, közösségre volt jellemző. Ide olyan elemek tartoznak, mint a sokat emlegetett német „*Erzfeind*”, „*Bluthund*”, vagy a magyar „vérszopók”, „mohácsi ördögök”-jelzők. Ezek a rétegek egymásra épültek és az európai kulturális transzfer különböző fokozatait is mutatták és mindhárom réteg számára kritikus fontossága volt a felekezeteknek, az utazóknak és az olyan népcsoportoknak, mint a zsidók, vagy az örmények. A tőlük származó írások, illusztrációk és a kollektív emlékezetük széles közönséget értek el és szolgáltak közvetítőként a régiók között.

Maga a kutatás természetesen nem ért a végére, hiszen több olyan szál is van, melyet mindenképp érdemes lenne tovább vizsgálni. A lengyel, az itáliai és a jezsuita fejezetekkel kapcsolatos további kutatások minden bizonnyal sok további érdekes részletet rejtnek magukban, de a cseh, illetve az angol oszmánkép hasonló módú megtekintése is kiaknázandó lehetőségeket tartalmaz. Jelenlegi konklúzióként az azonban mindenképp megállapítható, hogy még az oszmánokkal szövetséges, illetve oszmán fennhatóság alatt levő területeken sem találni olyan mértékű pozitív képet közlő hasonlatot, melyben irgalmas szamaritánushoz mérnék a törököt. Európa más területein, ahol nem volt közvetlen kontaktus, mint például a *Habsburgok* ellen küzdő Németalföld, vagy a felekezeti szembenállásoktól feszült német területek, más és más kontextusban tűnhetnek fel ezek az ábrázolások. Ennek a jelenségnek a tanulmányozása rámutat továbbá arra is, hogy vannak még kiaknázandó és kutatandó elemei ennek a valóban összetett témakörnek, ahol még mindig fedezhetünk fel újabb, eddig nem ismert, vagy figyelmen kívül hagyott szegmenseket, ezzel is tovább mélyítve és színesítve a kora újkori oszmánképről szerzett ismereteinket nem csak magyar, de nemzetközi vonulatban is.

FÜGGELÉK

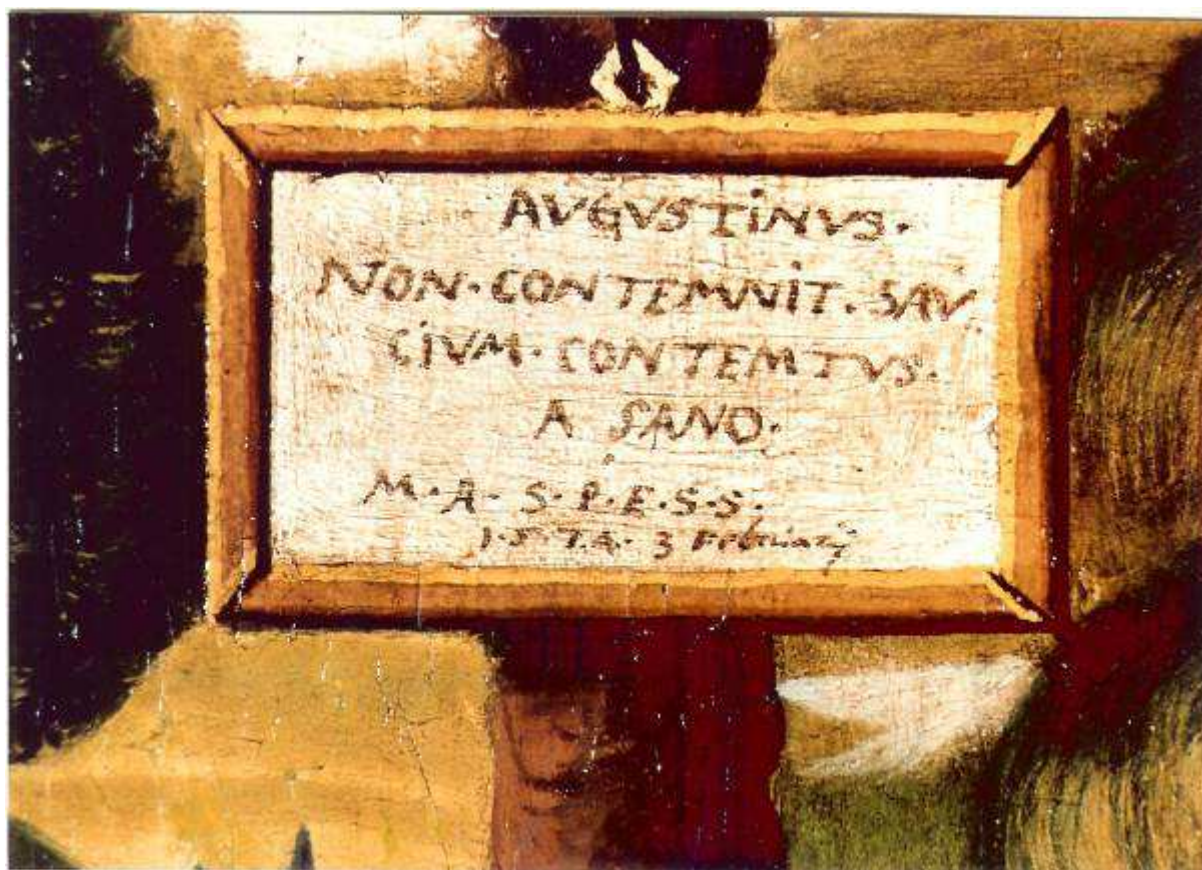
1. ábra: A zwickauai epitáfiumkép (Zwickau, Marienkirche,1574) részlete. (fotó: Szuromi Kristóf)

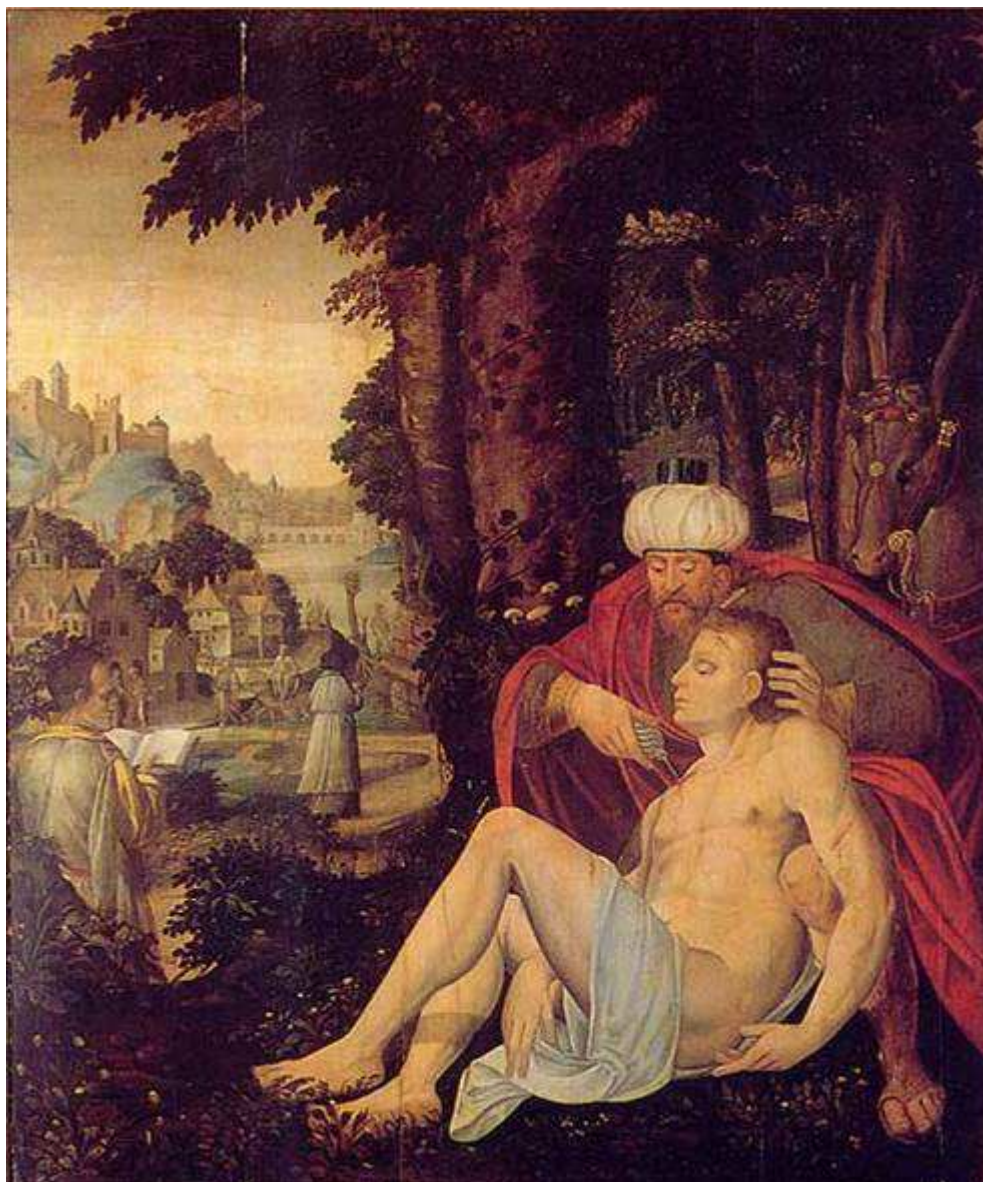
2. ábra: A zwickauai epitáfiumkép (Zwickau, Marienkirche, 1574) (fotó: Dr. Michael Kühn)

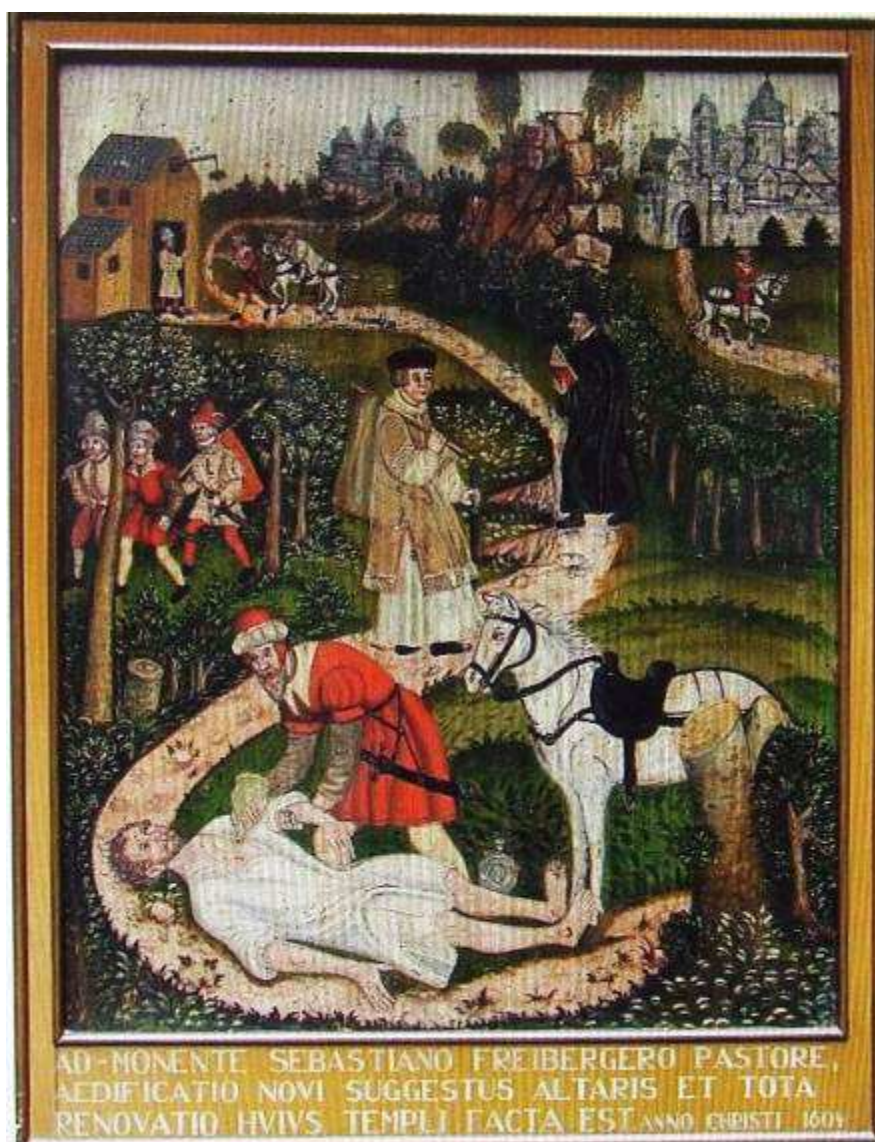
3. ábra: A zwickau i epitáfium felirata (Zwickau, Marienkirche, 1574) (fotó: Dr. Michael Kühn)

4. ábra: A zwickau i epitáfiumkép közepén található felirat. (Zwickau, Marienkirche, 1574) (Fotó: Dr. Michael Kühn)

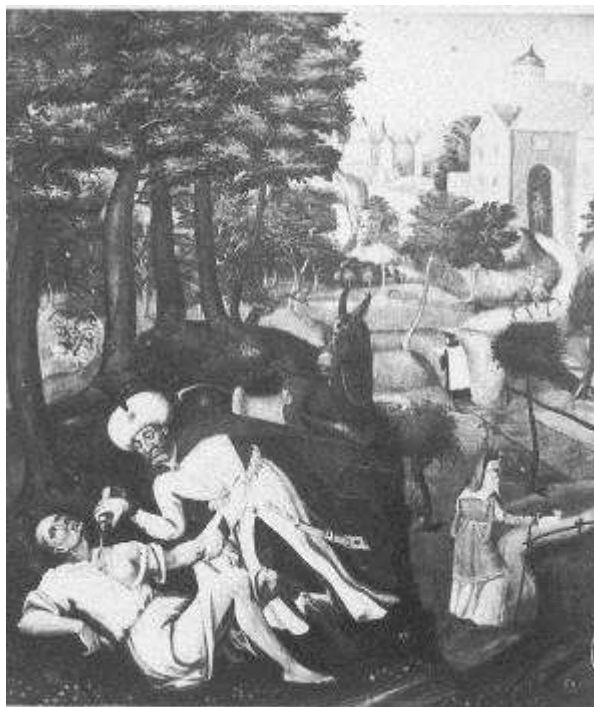

5. ábra: Az irgalmas szamaritánus. Evangelische Stadtkirche St. Wenzel, Naumburg (16. század). fotó: http://www.idsg-bielefeld.de/index.php?article_id=9 (letöltés ideje: 2012. október 15.)

6. ábra: A zschopau-i irgalmas szamaritánus-ábrázolás. Zschopau, St. Martinskirche, 1604.

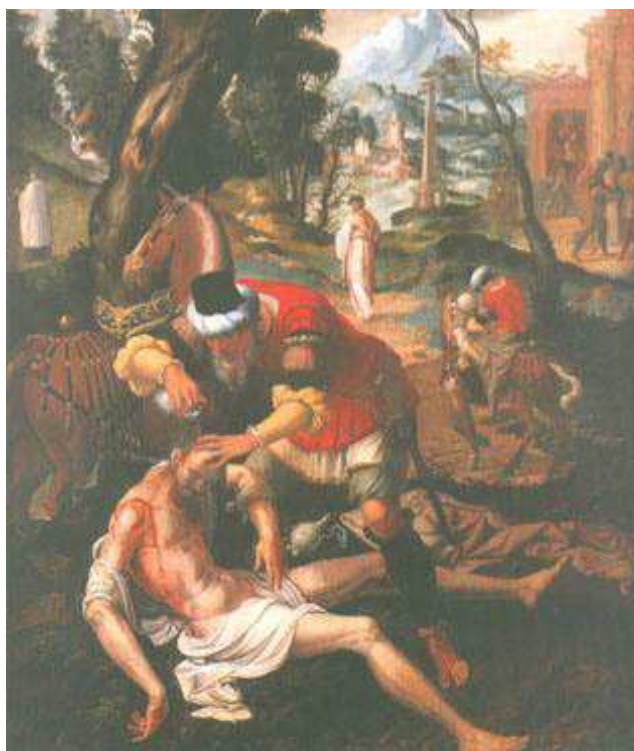
(Fotó: a kép korábbi internetes lelőhelye megszűnt, de egy másik oldalon ugyancsak szó esik róla. Forrás: <http://de.groups.yahoo.com/group/predigtvorbereitung/message/157>).

7. ábra: Az irgalmas szamaritánus. (Klosterkirche, Kamenz, 1612.) Forrás: Fotomarburg.de

8. ábra: Amman, Jost: Az irgalmas szamaritánus. In: *Die Propheten all. Teutsch. D. Marth. Luth.* Frankfurt am Main, 1564. Lippische Landesbibliothek, Detmold. Th 79.2° Simon. Fotó: <http://www.llb-detmold.de/wir-ueber-uns/aus-unsere-arbeit/ausstellungen/ausstellung-2003-1/juni.html>. (letöltés ideje: 2012. október 15.)

10. ábra: Lancelot Blondeel: Az irgalmas szamaritánus. 16. század. Fotó: <http://www.my-art-prints.co.uk/UK/fine-art-prints/Lancelot-Blondeel/The-merciful-Samaritan-5892000.html>.
(letöltés ideje: 2012. október 15.)

11. ábra: Pieter Coecke van Aelst munkája a Konstantinápolyba vezető útról (részlet). 1553. Forrás: Rijksmuseum, Amsterdam. RP-P-OB-2304E

12. ábra: Pieter Coecke van Aelst munkája a Konstantinápolyba vezető útról (részlet). 1553. Forrás: Rijksmuseum, Amsterdam. RP-P-OB-2304G

13. ábra: Pieter Coecke van Aelst munkája a Konstantinápolyba vezető útról (részlet). 1553. Forrás: Rijksmuseum, Amsterdam. RP-P-OB-2304A

14. ábra: Jan Luyken, Jan Claesz ten Hoorn: Törökök örmény fiút nyúznak. Amszterdam, 1681.
Forrás: Rijksmuseum (RP-P-1896-A-19368-238)

15. ábra: Jan Luyken: A törökök bánásmódja a rabszolgákkal. Amszterdam, 1684. Forrás:
Rijksmuseum (RP-P-1896-A-19368-454)

16. ábra: Jan Luyken, Jan Claesz te Hoorn: Törökök keresztre feszítnek egy keresztényt.
Amszterdam, 1684. Forrás: Rijksmuseum (RP-P-OB-44.125)

17. ábra: Caspar Luyken: Bagdadot elfoglalják a törökök 1638-ban. Frankfurt am Main, 1701. Forrás:
Rijksmuseum (RP-P-1896-A-19368-1955)

18. ábra: Boëtius Adamsz. Bolswert: A keresztény egyház, mely védelmezve vagyon az efféle istentelen ördögök támadásától. Antwerpen, 1620. Forrás: Rijksmuseum RP-P-BI-2047

19. ábra: Adriaan Collaert: Pilátus még egyszer kikérdezi Krisztust. 1585. Forrás: Groeningemuseum Brugge. Fotó: Szuromi Kristóf.

20. ábra: Adriaan Collaert: Longinus lándzsájával átszúrja Krisztust. 1585. Forrás: Groeningemuseum Brugge. Fotó: Szuromi Kristóf.

21. ábra: Adriaan Collaert: Levétel a keresztről. 1585. Forrás: Groeningemuseum Brugge. Fotó: Szuromi Kristóf.

22. ábra: Dirck Volckertsz Coornhert: Az irgalmas szamaritánus segít a sebesültön. Haarlem, 1543. Forrás: Rijksmuseum RP-P-BI-6515X. Fotó: Szuromi Kristóf

23. ábra: ismeretlen: Az irgalmas szamaritánus. Utrecht? 1537. Forrás: Rijksmuseum SK-A-3468

24. ábra: Heinrich Aldegrever: Az irgalmas szamaritánus segít a sebesültön. 1554. Forrás: Rijksmuseum RP-P-OB-2650

25. ábra: Nicolaes van Geelkercken, Pieter Feddes van Haarlingen Claes Jansz. Visscher (II): Az irgalmas szamaritánus. Leiden, 1615. Forrás: Rijksmuseum RP-P-OB-52,492 Fotó: Szuromi Kristóf

26. ábra: Nicolaes Lastman: Az irgalmas szamaritánus segít a sebesült utazón. Amszterdam, 1601-1652. Forrás: Rijksmuseum RP-P-OB-46.587 Fotó: Szuromi Kristóf

27. ábra: Lancelot Blondeel: Marcus Licinius Crassus halála. Brugge, 16. század első fele. Forrás: Groeningemuseum, Brugge. (<http://www.europeana.eu/portal/record/04101/477EDDBEF12670D1AC5F1CF15A53410DA658F2B8.html>. letöltés ideje: 2014. december 11.)

28. ábra: *Giulio Mancinelli* látomása (részlet). 16. század. Archivum Romanum Societatis Iesu. Cassetto 5, n°74

29. ábra: *Szent Hripszime mártíromsága* (részlet). (ismeretlen festő, 1778.) Örmény katolikus plébánia, Szamosújvár. Forrás: KOVÁCS Bálint, PÁL Emese (szerk.): *Távol az Ararától, Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest, 2013.14.

Felhasznált irodalom:

Források:

Alvinczi Péter: *Postillának II. része*. Kassa 1634. RMK I. 634

Auszug eines briefes wie einer so in der Türckey wanhafft seinem freund in dise land geschrieben und angezeygt was das Türckich regiment und wesen sey und wie er es mit den landen so er erobert zuhaltenn pfligt kürztlich in Teutsch sprach gepracht nuetzlich diser zeyt zu wissen. Nürnberg: Hieronymus Andreae 1526. [VD16 A 4423]

Beythe István: *Az Zentök fő Innepiröl valo Evangeliumok*. Németújvár, 1584. RMK I. 218

Bibliander, Theodor: *Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum*. Basileae 1543.

Celichius, Andreas: *Postilla das ist, Auslegung der Evangelien durchs gantze Jahr, auf alle Sontage und gewöhnliche Feste, sampt dem Passional*. Wittenberg, Krafft, 1595. 214; 221. [VD16 C 1809]

de Busbecq, Ogier Ghiselin: *Legationis Turcicae epistolae quatuor*. Frankfurt am Main, Marne, Claude de und Aubry, Johann, 1595. [VD16 B 9866]

Feucht, Jakob: *Postilla Catholica Euangeliorum de Tempore totius Anni Das ist: Catholische Außlegung aller Sontäglichen Euangelien durch das gantze Jar*. Köln, Johann Quentel, 1585. 270. [VD16 F 848]

Fickler, Johann Baptist: *Treuhertzige Warnungsschrifft an die Stände zu Regenspurg auff dem reichstag daselbst...* München, Adam Berg, 1598. [VD16 F 980]

Groß Europisch Kriegs Balet, getantzet durch die Könige und Potentaten Fürsten und Respublicken auff dem Saal der Betrübten Christenheit. 1645. Magyar Történelmi Képcsarnok Grafikai Gyűjteménye. (T.9269)

Gyalui Torda Zsigmond Philipp Melanchtonnak. Uray Piroska fordítása, Bauch, TT 1885. Heidenreich, Esaias: *Zwölff Türcken-Predigten über den Neun und Siebenzigten Psalm „Herr es sind Heiden in dein Erbe gefallen“*. Lipcse, 1582. [VD16 H 1321]

Heshusen, Tilemann: *Postilla. Das ist Außlegung der Sonteglichen Euangelien Durchs gantze Jar*. Magdeburg, 1590. 561. [VD16 H 3100]

Káldy György: *Az ünnepekre való prédikációknak első része*. Pozsony, 1631. RMK I. 601

Keresztúri Bíró Pál: *Lelki legeltetes, az az: A' David kiraly XIII soltaranak rövid magyarázattyá*. Várad 1645. RMK I. 780

Lauchius, Johann: *Ein vnd Dreißig Türcken Predigten, vber das 38. vnd 39. Capitel des H. Propheten Ezechielis Von Gog vnnnd Magog: Jnn welchen gehandelt wirdt von deß Türcken herkommen vnd Vrpsung, von seiner Religion vnd Alcoran, sampt einfältiger widerlegung desselbigen ... Gehalten Anno 95. vnd 96. in der Fürstlichen Pfaltzgräuischen Statt Velburg*. Laugingen, 1599. [VD16 L 683]

Luther Márton: *Heerpredigt widder den Tuercken*. 1530. [VD 16 L 4927]

Luther Márton: *Vermanunge zum Gepet, wider den Türcken*. Nürnberg: Johann Petreius, 1541. [VD16 L 6937]

Luther Márton: *Vom kriege widder die Türcken*. 1529. [VD 16 L 7039]

Mancinelli, Giuseppe: *Disegno a colori Theatrum missae et divinae contemplationis P. Iulii Mancinelli*. (é.n.) (h.n.) [Casetto 5. Vitae 19. 74.]

Mathesius, Johannes: *Postilla, das ist Auslegung der Sonntags und fürnemesten Fest-Evangelien, ober das gantze Jahr*. Jena, Steinmann; Nürnberg, Kaufmann, 1614. [VD17 14:679154A]

Meder, David: *Ein christliches Gebet wider den Türcken*. Nürnberg, 1580k. [VD16 M 1846]

Nánási Lovász István.: *Szű Titka*. Kolozsvár 1670. RMK I. 1103

Pázmány Péter: *A Romai Anyaszentegyház szokasabol minden vasarnapokra és Egy-nehany Innepekre rendelt evangeliomokrul Predikacziok*. Pozsony 1636. RMK I. 663

Postel, Guillaume: *Histoire et consideration de l'origine, loy et coustume des Tartares, Persiens, Arabes, Turcs, & tous autres Ismaelites ou Muhamediques, dicts par nous Mahometains, ou Sarrazins*. Poitiers, 1560.

Rasser, Johann: *Postilla Christlicher Catholischer Predigen auff alle Sontäg durch das gantze Jahr*. Dilingen, Mayer, 1614. 818. [VD17 23:629857V]

Relatio Gloriosissimae expeditionis, victoriosissimi progressus et faustissimae pacificationis cum hostibus Serenissimi et Potentissimi Principis ac Domini, Dni. Joannis Casimiri, Regis Poloniae et Sveciae, etc. etc. (h.n.) 1649. [VD17 23:334614L]

Relationis Historicae, Pars 2: Als nemblich Was sich in Osterreich Ober: und Nieder Hungern Siebenbürgen Wallachia ...von der Franckforter Herbst Meß Anno 1601. biß uff die Oster Meß Anno 1602. zugetragen und begeben hat. Frankfurt am Main, Oberursel, 1602. [VD17 3:002869S]

Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperationibus, A Capta Constantinopoli Usque Ad Hanc aetatem nostram, bello, militia[ue] gestarum. Exegeses Sive Narrationes Illustres Variorum Et Diversorum Auctorum. Frankfurt am Main, Aubrius, 1603. [VD17 23:230278P]

Sack, Siegfried: *Derce vierde Theil der Predigten. Vber die Sontags Euangelia vnd etliche fuerneme Fest darinnen etliche besondere tractatus begriffen werden*. Magdeburg, 1597. 232. [VD16 S 1181]

Scultetus, Abraham: *Allerhand Christliche Predigten*. Heidelberg, 1620. 157. [VD17 23:621290A]

Spangenberg, Johann: *Postilla Das ist, Außlegung der Episteln unnd Evangelien auff alle Sontag und Fürnembsten Fest, durchs gantzes Jar*. Nürnberg, Fuhrmann, 1598. 470. [VD16 S 7943]

Starowolski, Szymon: *Ad Principes Christianos, De Pace inter se componenda Belloq; Turcis inferendo*. Bécs, 1652. [VD17 23:232481M]

Starowolski, Szymon: *Declamatio contra obtrectatores Poloniae* (Krakkó, 1631.) [VD 17, 23:230454F]

Starowolski, Szymon: *Sarmatiae Bellatores*. Köln, 1631. [A-K4 ; 4°]

Strack, Johann: *Postilla Das ist: Außlegung unnd Erklerung uber die Sontags Evangelia unnd fürnembsten Festtage durchs gantze Jahr*. Lich, Nebenius, 1603. 592. [VD17 23:632049H]

Szatmárnémeti Mihály: *A négy evangélisták szerint való dominica*. Kolozsvár 1675. RMK I. 1179.

Telegdi Miklós: *Az evangéliumoknak, mellyeket Vasárnapokon és egyéb Innepeken esztendő által az Anyaszentegyházba olvasni es predicalni szoktanac, magyarazattyanac Másodic része*. Bécs 1638. RMK I. 676

von Haugwitz, August Adolph: *Obsiegende Tugend, Oder Der Bethörte doch wieder Bekehrte Soliman: Misch-Spiel*. Dresden, Bergen, 1684. [VD17 23:235193E]

von Hoeneff, Matthias Hoe: *Postilla Oder Außlegung Der Sontäglichen Evangelien und vornem[b]sten Festen durchs gantze Jahr*. Leipzig, Lamberg. 1608. 382-405. [VD17 23:269257S]

von Lohenstein, Daniel Casper: *Ibrahim Sultan, Schauspiel auf die glücklichste Vermählung beyder Röm. Kayser- wie auch zu Hungarn und Böheim Königl. Majestäten, Herrn, Herrn Leopolds und Frauen, Frauen Claudia Felicitas Ertzherzogin von Oesterreich*. Leipzig, Köler, 1673. fol. 16. [VD 17 23:230259H]

Wolder, Simon: *New Türckenbüchlein dergleichen vor dieser zeit nie gedruckt worden : Rathschlag vnnd Christliches bedencken, Wie ohne sonderliche beschwerde der Obrigkeit, auch der Vnterthanen, der Christenheit Erbfeind, der Türck ... zu vberwinden were ... Zerst, Brandes, 1595. [VD16 W 4180]*

Zvonarics Mihály: *Magyar Postilla, Az az: A Szent Haromsag Vasarnaptul fogva Kovetkezendoe Vasarnapi Evangeliumoknak Másodic Részben foglaltatott világos és értelmes Magyarazattya*. Csepreg, 1628. RMK I. 567

Forráskiadványok:

Alvinczi Péter: *A nemes Magyarország panaszainak megoltalmazása* (1620). Kritikai kiadás: Budapest 1989.

BUES, Almut (szerk.): Martin Gruneweg: *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562-ca. 1618), Über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2008.

DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna (szerk.): *Ferences iskoladrámák*. Budapest, Argumentum, 2009.

Dernschwam Hans: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. TARDY Lajos fordítása. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984.

Georgius de Hungaria: *Tractatus de moribus condicionibus et nequitia turcorum* (1481). Kiadta: KLOCKOW Reinhard, Böhlau, Böhlau Verlag, 1993.

II. Rákóczi Ferenc: *Vallomások*. SZEPES Erika fordítása. Pécs, 2003.

KLOCKOW Reinhard fordítása. Böhlau, Böhlau Verlag, 1993.

Rotterdami Erasmus: *Kézikönyv Krisztus katonájának*. HEIDL GYÖRGY fordítása. Martonvásár 2000.

Szakirodalom:

ÁCS Pál: *Apocalypsis cum figuris*. A régi magyar irodalom történelemképe. In: MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin (szerk.): *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából*. Budapest, 2000.

ÁGOSTON Gábor: *Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton*. In: HANÁK Péter – NAGY Mariann – KATUS László (szerk.): *Híd a századok felett: Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, Univ. Press, 1997. 83 – 99.

ALMÁSI Gábor: Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában. In: KÁRMÁN Gábor – TESZELSZKY, Kees (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. Budapest, 2013. 311–366.

ALMÁSI Gábor: *A Secretissima instructio (1620) – A kora újkori politikai paradigmaváltás egy Bethlen-kori röpirat tükrében*. Budapest 2014.

ALTNÉDER Miklós: *A Török Birodalom képe a XVI. századi Franciaországban*. 2015. (szakdolgozat)

ANDERMANN Ulrich: Europa und die Türken. In: GUTHMÜLLER, Bodo – KÜHLMANN, Wilhelm (szerk.) *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen, Niemeyer, 2000.

ARBLASTER, Paul: The Southern Netherlands connection: networks of support and patronage. In: KAPLAN, Benjamin–MOORE, Bob–VAN NIEROP, Henrik–POLLMANN, Judith (szerk.): *Catholic Communities in Protestant States, Britain and the Netherlands c. 1570–1720*. Manchester, Manchester University Press, 2009.

BALÁZS József – SZUROMI Kristóf: *Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Intézet, 2016.

BALOGH F. András: Die guten Türken im frühen 16. Jahrhundert: Turkophile Berichte über das Osmanische Reich zur Zeit der Eroberungskriege des Sultans. In: BÉHAR, Pierre – BOGNER, Ralf (szerk.): *Österreich und die Türkei, Kontakte und Wechselbeziehungen*. Georg Olms Verlag, Hildesheim, 2013.

BANGERT, William V. S.I.: *A History of the Society of Jesus*. St. Louis, 1986.

BARBARICS Zsuzsa: „Türk ist mein Nahm in allen Landen...” Művészet, propaganda és a változó törökkép a Német-római Birodalomban. In: *Hadtörténeti Közlemények*. 2000. 2. szám.

BAXANDALL, Michael: *Painting and Experience in Fifteenth Century Italy: a Primer in the Social History of Pictorial Style*. Oxford University Press, 1988.

BAXANDALL, Michael: *Patterns of Intention: on the Historical Explanation of Pictures*. Yale University Press, 1985.

BÉHAR, Pierre – BOGNER, Ralf (szerk.): *Österreich und die Türkei, Kontakte und Wechselbeziehungen*. Georg Olms Verlag, Hildesheim, 2013.

BENDA Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története (A XVI–XVII. században)*. Budapest, Bethlen Nyomda, 1937.

BENDA Kálmán: *A török a német újságirodalomban*. Budapest, 1942.

BISKUP, Marian (szerk.): *Historia dyplomacji polskiej*. Vol.1: Połowa X w. – 1572. Varsó, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.

BITSKEY István: Németalföldi humanisták a 16. századi Magyarországon. In: PUSZTAY Gábor – BOZZAY Réka (szerk.): *Debrecentől Amszterdamig, Magyarország és Németalföld kapcsolata*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Néderlandisztika Tanszék, 2010.

BITSKEY István: Pázmány Péter Korán-cáfolata. In: BITSKEY István, GÖRÖMBEI András (szerk.): *Eszmék, művek hagyományok*. Debrecen, Csokonai Könyvtár, 1996.

BOBZIN, Hartmut: *Der Koran im Zeitalter der Reformation*. Beirut, Steiner, 1995.

BÓKA Éva: *Európa és az Oszmán Birodalom a XVI–XVII. században*. Budapest, L'Harmattan, 2004.

BOSSCHA Erdbrink – GERARD Rudolf: *At the Threshold of Felicity, Ottoman-Dutch Relations during the Embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte, 1726–1744*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1975.

BOTTA István: Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére. In: FABINYI Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Budapest 1984.

BOTTA István: Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére. In: FABINYI Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1984.

BOURNOUTIAN, George A. (ford.): *The Travel Accounts of Simeon of Poland*. Costa Mesa, Mazda Publishers, 2007.

BUES, Almut (szerk.): *Martin Gruneweg (1562– nach 1615), Ein europäischer Lebensweg*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2009.

BULUT, Mehmet: *Ottoman-Dutch Economic Relations in the Early Modern Period, 1571–1699*. Utrecht, Verloren, 2001.

ÇIRAKMAN, Asli: *From the "Terror of the World" to the „Sick Man of Europe”, European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth*. New York, Peter Lang, 2002.

COLOMBO, Emanuele: *Even among Turks. Tirso González de Santallo (1624–1705) and Islam*. In: *Studies in the spirituality of Jesuits*. 44. 2012.

DAVIES, Norman: *Lengyelország története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.

DE GROOT, Alexander H.: *The Ottoman Empire and the Dutch republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610–1630*. Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1978.

DOBROVITS Mihály – ÖZE Sándor.: A Korán-cáfolat műfaja a közép-európai reformáció és a katolikus reform eszmei fegyvertárában. In: *Egyháztörténeti Szemle*. 2009. 10. évf. 12. sz.

DÖMÖTÖR Ákos: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992.

DZIUBIŃSKI, Andrzej: Polish-Turkish trade in the 16th to 18th centuries. In: KANGAL, Selmin (ed.): *War and Peace: Ottoman-Polish Relations in the 15th–19th Centuries*. Istanbul, 1999.

EHMANN Johannes: *Luther, Türken und Islam*. Gütersloch, Güterslocher Verlagshaus, 2008.

FICHTNER Paula Sutter: *Terror and Toleration, The Habsburg Empire Confronts Islam, 1526–1850*. London, Reaktion Books, 2008.

FODOR Pál: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. In: *Történelmi Szemle* 39. évf. 1. sz. 1997.

FÖLDEVÁRY Antal: *A magyar református egyház és a török uralom*, Sopron, Rábaközi Ny. 1940.

FRANASZEK, Antoni – KUCZMAN, Kazimierz (szerk.): *Odsiecz Wiedeńska 1683. Wystawa jubileuszowa w Zamku Królewskim na Wawelu w trzechsetlecie bitwy*. Vol. 1. Kraków, Drukarnia Narodowa w Krakowie, 1990.

FUCHS Franz (szerk.) *Osmanische Expansion und europäischer Humanismus*. Wiesbaden, Duncker und Humblot, 2005.

G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó (szerk.): *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Budapest, L'Harmattan kiadó, 2010.

G. ETÉNYI Nóra: *Pamflet és politika – A hatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában*. Budapest, L'Harmattan, 2009.

GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1986.

GOFFMAN, Daniel: *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

GÖLLNER, Carl: *Turcia. Bd. III: Die „Türkenfrage“ in der öffentlichen Meinung des 16. Jahrhunderts*. Berlin–Bukarest, 1978.

GRIMM, Gunter E.: *Soliman–Schwächling und Despot: Facetten des türkischen Herrscherbilds im deutschen Drama des 17. und 18. Jahrhunderts*. In: SCHMIDT-HABERKAMP, Barbara (szerk.): *Europa und die Türkei im 18. Jahrhundert*. Göttingen, V&R Unipress, 2011.

GUNN, Simon – FAIRE, Lucy (szerk.): *Research Methods for History*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2012.

GUTHMÜLLER Bodo – HLAMM K Wilhelm (szerk.) *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen, 2000.

HAGEMANN Ludwig: *Christentum contra Islam*. Darmstadt, Primus, 1999.

HAMILTON, Alastair: *Arab Culture and Ottoman Magnificence in Antwerp's Golden Age*. Oxford, University Press, 2001.

HARGITTAY Emil: *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*. Budapest, Universitas Kiadó, 2009.

HARPER, Hames G. (szerk.): *The Turk and Islam in the Western Eye, 1450–1750: Visual Imagery Before Orientalism*. Farnham, Ashgate, 2011.

HAUG-MORITZ, Gabriel – PELIZAEUS, Ludolf (szerk.): *Repräsentationen der Islamischen Welt im Europa der Frühen Neuzeit*. Graz/Mainz, Aschendorff Verlag, 2009.

HELMRATH, Johannes: Pius II. und die Türken. In: GUTHMÜLLER, Bodo – KÜHLMANN, Wilhelm. (szerk.): *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen, Niemeyer, 2000.

HOLZINGER, Michael (szerk.): *Daniel Casper von Lohenstein: Ibrahim. Trauer-Spiel*. North Charleston, CreateSpace, 2013.

HOPP Lajos: Az „*antemurale és Conformitas*” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Budapest, 1992.

HORVÁTH János: *A reformáció jegyében. (A mohács utáni félszázad története)*. Budapest, 1957.

HORVÁTH Magda: *A törökveszedelem a német közvéleményben. Pécs, Dunántúli Egyetemi Ny., 1937*

HOUSLEY Norman: *Religious Warfare in Europe 1400–1536*. Oxford, Oxford University Press, 2002.

HÖFERT, Almut: *Den Feind beschreiben – „Türkengefahr” und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600*. Frankfurt am Main, Campus Verlag, 2003.

IMRE Mihály: „*Magyarország panasza*”. A *Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.

JABLONKAY Gábor: *Az iskoladrámák a jezsuiták iskoláiban*. Kalocsa, Árpád Nyomda. 1927.

KAELBLE, Hartmut: Foreword: Representations and Transfers. In: FEUCHTER, Jörg–HOFFMANN, Friedhelm – YUN, Bee (szerk.): *Cultural Transfers in Dispute; Representations in Asia, Europe and the Arab World since the Middle Ages*. Frankfurt am Main, 2011.

KANGAL, Selmin (szerk.): *War and Peace: Ottoman-Polish Relations in the 15th–19th Centuries*. Istanbul, 1999.

KAPLAN, Benjamin–MOORE, Bob–VAN NIEROP, Henrik–POLLMANN, Judith (szerk.): *Catholic Communities in Protestant States, Britain and the Netherlands c. 1570–1720*. Manchester, Manchester University Press, 2009.

KAUFMANN, Thomas: „*Türkenbüchlein*” – *Zur christlichen Wahrnehmung „türkischer Religion” in Spätmittelalter und Reformation*. Göttingen, Vanderhoeck & Ruprecht, 2008.

KAUFMANN, Thomas: *Geschichte der Reformation*. Frankfurt am Main/Leipzig, Verlag der Weltregionen, 2009.

KIRSCHBAUM, Engelbert (szerk.): *Lexikon der Christslichen Ikonographie*. Vol. 4. Róma, Herder, 1972.

KIVELSON, Valerie A. – NEUBERGER, Joan (szerk.): *Picturing Russia: Explorations in Visual Culture*. Yale University Press, 2008.

KOŁODZIEJCZYK, Dariusz: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of 'Adhnames and Other Documents*. Leiden – Boston – Köln, Brill, 2000.

KOŁODZIEJCZYK, Dariusz: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*. Leiden–Boston, Brill, 2011.

KOVÁCS Bálint – PÁL Emese (szerk.): *Távol az Araráttól, Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest, 2013.

KOVÁCS Eszter: Egy cseh nemes írása a törökök vallásáról a 17. században. In: *Egyháztörténeti Szemle*, IX. évf. 2. sz. 2008. 53–66.

KOVÁCS Eszter: „*Légy cseheknek pártfogója, magyaroknak szószólója...*” *Cseh-magyar jezsuita összefüggések a kezdetektől 1773-ig*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2015.

LUTTENBERGER, Albrecht P.: *Kurfürsten, Kaiser und Reich–Politische Führung und Friedenssicherung unter Ferdinand I. und Maximilian II*. Mainz, Philipp von Zabern Verlag, 1994.

MAJDA, Tadeusz: Ottoman art in the Polish collections. In: KANGAL, Selmin (ed.): *War and Peace: Ottoman-Polish Relations in the 15th–19th centuries*. Istanbul, 1999.

MATSCHKE Klaus-Peter: *Das Kreuz und der Halbmond: Die Geschichte der Türkenkriege*. Düsseldorf, Artemis und Winkler Verlag, 2004.

MOLNÁR Antal: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. Budapest, METEM, 2003.

MOLNÁR Antal: *Kalmárok és káplánok az Oszmán Birodalomban*. Budapest, METEM, 2013.

MOLNÁR Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)*. Budapest, Balassi Kiadó, 2002.

MOLNÁR Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Budapest, L'Harmattan, 2009.

ŐZE Sándor: „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.

ŐZE Sándor: *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Budapest, Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006.

ŐZE Sándor: *Apocalypticism in Early Reformation Hungary*. Budapest–Leipzig, Magyar Napló, 2015.

ÖZYURT, Şenol: *Die Türkenlieder und das Türkenbild in der deutschen Volksüberlieferung von 16. bis 20. Jahrhundert*. München, Wilhelm Fink Verlag, 1972.

PAPE, Maria Elisabeth: *Die Tuequerie in der bildenden Kunst des 18. Jahrhunderts*. Köln 1987.

PARKER, Charles H.: Cooperative confessionalisation: lay-clerical collaboration in Dutch Catholic communities during the Golden Age. In: KAPLAN, Benjamin – Moore, Bob – VAN NIEROP, Henrik – POLLMANN, Judith (szerk.): *Catholic Communities in Protestant States, Britain and the Netherlands c. 1570–1720*. Manchester, Manchester University Press, 2009.

PÉTER Katalin: Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon. In: *Történelmi Szemle* 47. évf. 2005.3–4. sz.

PIWOCKA, Magdalena: Turkish tents in Poland. In: KANGAL, Selmin (ed.): *War and Peace: Ottoman-Polish Relations in the 15th–19th centuries*. Istanbul, 1999.

PUSZTAY Gábor – BOZZAY Réka (szerk.): *Debrecenről Amszterdamig, Magyarország és Németalföld kapcsolata*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Néderlandisztika Tanszék, 2010.

RÉTHELYI Orsolya: Buda visszafoglalása (1686) a korabeli holland drámairodalomban. In: BOZZAY Réka (szerk.): *Történetek a mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*. Devrecen, Printart-Press Kft. 2014. 464 – 496.

RICHARDSEN-FRIEDRICH Ingvild: *Antichrist-Polemik in der zeit der Reformation und der Glaubenskämpfe bis Anfang des 17. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main, 2003.

ROSE, Gillian: *Visual Methodologies: an Introduction to the Interpretation of Visual Materials*, 2001.

ROSSINI, Manuela – TOGGWEILER, Michael: Cultural Transfer: An Introduction, In: *Word and Text, A Journal of Literary Studies and Linguistics*. vol. IV. 2. szám. 2014.

SCHERER, Theodor: *Lebensbilder aus der Gesellschaft Jesu: Ein Beitrag zur katholischen Restauration*. Schaffhausen, 1854.

SCHMIDT-HABERKAMP, Barbara (szerk.): *Europa und die Türkei im 18. Jahrhundert*. Göttingen, V&R Unipress, 2011.

SCHULZE, Winfried: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert*. München, Beck, 1978.

SEGESVÁRY Viktor: *Az iszlám és a reformáció*. Hága, Mikes International, 2005.

SHAW, Stanford: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Cambridge University Press, 1976.

SILVER, Larry: East is East: Images of the Turkish Nemesis in the Habsburg World. In: HARPER, Hames G. (szerk.): *The Turk and Islam in the Western Eye, 1450–1750: Visual Imagery Before Orientalism*. Farnham, Ashgate, 2011.

SMITH, Charlotte Colding: *Images of Islam, 1453–1600: Turks in Germany and Central Europe*. London: Pickering & Chatto, 2014.

SOYKUT, Mustafa: Italian perceptions of the Ottomans from the 15th to 18th Century. In: HAUG-MORITZ, Gabriele – PELIZAEUS, Ludolf (szerk.): *Repräsentationen der Islamischen Welt im Europa der Frühen Neuzeit*. Graz/Mainz, Aschendorff Verlag, 2009.

SOYKUT, Mustafa: The Turk as the „Great Enemy of European Civilisation” and the Changing Image in the Aftermath of the Second Siege of Vienna: (In the Light of Italian Political

Literature). In: SOYKUT, Mustafa (szerk.): *The Historical Image of the Turk in Europe: 15th Century to the Present*. Istanbul, The Isis Press, 2003.

STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561–1773*. vol. 2.; vol. 4. Budapest, MTA Könyvtára, 1986.

STENSLAND, Monica: *Habsburg Communication in the Dutch Revolt*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2012.

SYNEK, Eva M.: *Heilige Frauen der frühen Christenheit Zu den Frauenbildern in hagiographischen Texten des christlichen Ostens*. Würzburg, 1994.

SZELESTEI N. László (szerk.): *Barokk prédikációk és népénekek Szent Márton püspökről*. MTA–PPKE Barokk Irodalom é Lelkiség Kutatócsoport, Budapest, 2016.

TAKÁCS József: *A jezsuita iskoladráma (1581–1773)*. Budapest 1937.

TERBE Lajos: Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőbástyája.) In: Egyetemes Philológiai Közlöny 1936.

TESZELSZKY, Kees: Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében. In: G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó (szerk.): *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Budapest, L'Harmattan kiadó, 2010.

TESZELSZKY, Kees: Diplomáciai iratok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt. In: Pusztay Gábor–Bozzay Réka (szerk.): *Debrecentől Amszterdamig, Magyarország és Németalföld kapcsolata*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Néderlandisztika Tanszék, 2010.

TRETIAK, József: *Historia wojny chocimskiej (1621)*. Krakkó, Kurpisz, 1921.

TROEBST, Stefan (szerk.): *Visuelle Geschichtskultur*. Köln, Böhlau Verlag, 2009–

TÜSKÉS Gábor: Az exemplum a 16–17. század katolikus átírti irodalmában. In: Irodalomtörténeti Közlemények, XCVI. évf. 2. szám. 1992. 133–151.

TÜSKÉS Gábor: *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*. Budapest 1997.

VAN WAELDEREN, Dirk: „Celebrating the Orient”: The Ottoman Turks in Prints and Public Festivities of the Habsburg Netherlands. 2013.

VARSÁNYI Orsolya: Pázmány Péter: A Mohamet vallása hamisságárúl című művének forrásai és citátum használata. In: HARGITTAY Emil (szerk.): *Textológia és forráskritika*. Pázmány-kutatások 2006-ban. Piliscsaba, 2006.

VAUGHAN, Dorothy: *Europe and the Turk: A Pattern of Alliances, 1350–1700*. Liverpool, University Press of Liverpool, 1954.

VOCELKA, Karl: Das Türkenbild des christlichen Abendlandes in der frühen Neuzeit. In: ZÖLLNER, Erich – GUTKAS, Karl (szerk.): *Österreich und die Osmanen – Prinz Eugen und seine Zeit*. Wien, Österreichischer Bundesverlag, 1988.

WACZULIK Margit: *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században*. Sopron, Rábaközi Ny., 1937.

WHALEY, Joachim: *Das Heilige Römische Reich Deutscher Nation*. Darmstadt, Philipp von Zabern Verlag, 2014. vol.1

WINKELBAUER, Thomas: *Österreichische Geschichte: 1522–1699*. Wien 2003.

ZBIGNIEW, Wójcik (szerk.): *Historia dyplomacji polskiej*. Vol. 2: 1572–1795. Varsó, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.

ZOVÁNYI Jenő (szerk.): *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1977.

ZÖLLNER, Erich – GUTKAS, Karl (szerk.): *Österreich und die Osmanen – Prinz Eugen und seine Zeit*. Wien, Österreichischer Bundesverlag, 1988.

Felhasznált képek jegyzéke

Aldegrever, Heinrich: Az irgalmas szamaritánus segít a sebesültön. 1554. RP-P-OB-2650

Amman, Jost: Az irgalmas szamaritánus. In: *Die Propheten all. Teutsch. D. Marth. Luth.* Frankfurt am Main, 1564. Th 79.2° Simon.

Az irgalmas szamaritánus. Klosterkirche, Kamenz, 1612.

Az irgalmas szamaritánus. St. Martinskirche, Zschopau, 1604.

Blondeel, Lanceloot: Az irgalmas szamaritánus. Brugge, 16. század.

Blondeel, Lancelot: Marcus Licinius Crassus halála. Brugge, 16. század első fele.

Bolswert, Boëtius Adamsz.: A keresztény egyház, mely védelmezve vagyon az efféle istentelen ördögök támadásától. Antwerpen, 1620. RP-P-BI-2047

Collaert, Adriaan: Levétel a keresztről. 1585.

Collaert, Adriaan: Longinus lándzsájával átszúrja Krisztust. 1585.

Collaert, Adriaan: Pilátus még egyszer kikérdezi Krisztust. 1585.

Coornhert, Dirck Volckertsz: Az irgalmas szamaritánus segít a sebesültön. Haarlem, 1543. RP-P-BI-6515X

Giulio Mancinelli látomása. 16. század. Cassetto 5, n°74

Groß Europisch Kriegs Balet, getantzet durch die Könige und Potentaten Fürsten und Respublicken auff dem Saal der Betrübten Christenheit. 1645. T.9269

Ismeretlen festő: Az irgalmas szamaritánus. Evangelische Stadtkirche St. Wenzel, Naumburg, 16. század.

Ismeretlen festő: Szent Hripszime mártíromsága. Örmény katolikus plébánia, Szamosújvár, 1778. In: KOVÁCS Bálint, PÁL Emese (szerk.): *Távol az Araráttól, Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest, 2013.14.

Ismeretlen: Az irgalmas szamaritánus. Utrecht? 1537. SK-A-3468

Lastman, Nicolaes: Az irgalmas szamaritánus segít a sebesült utazón. Amszterdam, 1601-1652. RP-P-OB-46.587

Luyken, Caspar: Bagdadot elfoglalják a törökök 1638-ban. Frankfurt am Main, 1701. RP-P-1896-A-19368-1955

Luyken, Jan – te Hoorn, Jan Claesz: Törökök keresztre feszítenek egy keresztényt. 1684. RP-P-OB-44.125

Luyken, Jan – ten Hoorn, Jan Claesz: Törökök örmény fiút nyúznak. Amszterdam, 1681. RP-P-1896-A-19368-238

Luyken, Jan: A törökök bánásmódja a rabszolgákkal. Amszterdam, 1684. RP-P-1896-A-19368-454

Pieter Coecke van Aelst munkája a Konstantinápolyba vezető útvonalról (részlet). 1553. RP-P-OB-2304A

Pieter Coecke van Aelst munkája a Konstantinápolyba vezető útvonalról (részlet). 1553. RP-P-OB-2304G

Pieter Coecke van Aelst munkája a Konstantinápolyba vezető útvonalról (részlet). 1553. RP-P-OB-2304E

Spezia, Francesco: Adam Schmid epitáfiumképe. Marienkirche, Zwickau, 1574.

van Geelkercken, Nicolaes – van Haarlingen, Pieter Feddes: Az irgalmas szamaritánus. Leiden, 1615. RP-P-OB-52,492

ÖSSZEFOGLALÁS

A kora újkori oszmánkép európai aspektusai

Az oszmánokról a középkori és kora újkori Európában kialakult negatív és apokaliptikus kép jól ismert és alaposan kikutatott témának számít. Ugyanakkor a negatív kép egyértelmű dominanciája ellenére az európai oszmánkép sosem volt teljesen homogén és nagyban befolyásolták a politikai, földrajzi és konfesszionális tényezők. Bizonyos esetekben még olyan, pozitívabb meglátásokat is találhatunk, melyek párhuzamosan léteztek az általánosan elterjedt negatív nézetekkel és prooagandával. Ennek a jelenségnek egy remek példáját képezik azok a 16. század végi, 17. század eleji képi ábrázolások, melyek az irgalmas szamaritánust fegyveres oszmán törökként jeleníti meg, amint épp a sebesültön segít. Ezen festmények jelentős koncentrációját szászországi lutheránus templomokban fedezhetjük fel, melyekhez lutheránus, kálvinista, de még katolikus prédikációkban is találunk magyarázatot. Ezek a képek és az azokat megmagyarázó korabeli prédikációk azt mutatják, hogy ez a hasonlat minden bizonnyal egy toposz lehetett a 16-17. században, mely mind a katolikus, mind a protestáns oldalon ismert volt. Ezek az eddig nem vizsgált képek több kérdést is felvetnek a lehetséges jelentésükkel, kontextusukkal és a hasonlat eredetével kapcsolatban, illetve azokat a tényezőket illetően is, melyeknek köszönhetően ez olyan elterjedt volt a 16-17. századi Szászországban. Érdekes azt is megtekinteni, hogy vajon ez a toposz csak egy kisebb területre koncentrálódott, vagy található-e hasonló jellegű pozitív ábrázolások Európa más részein is.

Jelen disszertáció tehát megvizsgálja és összeveti a 16-17. századi oszmánkép különböző aspektusait a Német-római Birodalomban, Németalföldön, Lengyelországban, Magyarországon és Erdélyben, illetve az itáliai és spanyol jezsuiták körében. A kulturális transzfer, kulturális emlékezet, vizuális kultúra és összehasonlító elemzés módszereit

kombinálva a disszertáció igyekszik az európai oszmánkép pozitívabb aspektusait is bemutatni, melyet az országok és felekezetek közti kulturális transzferként is kezelhetünk.

SUMMARY

The Aspects of the Ottoman Image in Early Modern Europe

The negative and apocalyptic image of the Ottomans in Medieval and Early Modern Europe is considered a well known and well researched subject. However, despite the overwhelming dominance of the negative image, the view of the Ottomans in Europe was never completely homogenic and it was highly influenced by the political, geographical and confessional factors. In some cases we can even find more positive views, which existed parallel to the mainstream negative approaches and propaganda. A fine example of this phenomenon are the images from the late 16th and early 17th century, which depict the Merciful Samaritan as an armed Ottoman Turk, who is helping the wounded. A significant concentration of these illustrations can be found in Lutheran churches of Saxony in Germany, which are also explained by Lutheran, Calvinist and even Catholic sermons. These images and also the sermons of the same period indicate that this comparison may have been a topos in the 16-17th century, which was known by both the Protestant and the Catholic side. These images and this topos, which have not yet been examined, raise several questions regarding the possible meanings, context, origins of the simile, and also the factors that could made it so popular in 16-17th century Saxony. It is also interesting to see whether this topos was only concentrated to a single, smaller area, or can something similar be found in other parts of Europe as well.

This dissertation therefore examines and compares the different aspects of the 16-17th century Ottoman image in the Holy Roman Empire, the Netherlands, Poland, Hungary and Transylvania, and also the Italian and Spanish Jesuits. Using the combined methods of cultural transfer, cultural remembrance, visual culture and comparative analysis, the dissertation aims to present the more positive aspects of the European Ottoman image, which

also can be viewed as an example of cultural transfer between countries and even denominations.

Kijelentem, hogy a jelen munkát önállóan készítettem, és semmilyen más segédeszközt nem használtam a feltüntetetteken kívül. Az értekezést saját szellemi termékemnek tekintem.

Budapest, 2016. augusztus 2.